

AZ  
OSZTRÁK-OLASZ HÁBORÚ  
1866-BAN.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK

MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

SZÉCSI MÓR

MAGY. KIR. HONVÉD SZÁZADOS.

TIZENKÉT VÁZLATTAL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

MAGYAR  
HADTÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

ELSŐ KÖTET.

**AZ OSZTRÁK-OLASZ HÁBORÚ**

1866-BAN.

ÍRTA

**SZÉCSI MÓR.**

BUDAPEST.



# TARTALOM.

Első rész.

## A háború előtt.

i.

### Történeti bevezetés.

A nemzetiségi eszme. — Olaszország egységi törekvései. — III. Napóleon trónrajutása. — Az 1859-ik évi hadjárat. — A zürichi béke. — Olaszország a zürichi béke után. — Az új olasz királyság. — Olasz aspirációk Velenczére. — Olasz-porosz szövetségi tárgyalások. — Tervezgetések Magyarországgal. — Osztrák egyezkedési kísérletek Berlinben és Florenczben. — Fegyverkezések. — A semleges nagyhatalmak békítő congressust javasolnak. — Német-porosz bonyodalmak. — Ellenségeskedések Németországban. — Feszült várakozás az olasz főhadi szálláson. — Olasz hadizenet Ausztria ellen .....%.

II.

### A hadakozó seregek.

Ausztria katonai szervezete. — Új hadrend. — A déli hadsereg. — Táblázat az osztrák hadsereg szervezetéről és hadierejéről. — Táblázat az osztrák csapategységek béke- és hadi létszámáról. — Táblázat a déli hadsereghez beosztott osztrák csapatokról. — Táblázat a déli hadsereg alakulásáról és hadierejéről. — Olaszország hadszervezete. — Az olasz hadrakelt sereg. — Az olasz sereg alakulása és hadiereje. — Önkéntesek. — Összehasonlítás az osztrák és olasz seregtestek és harcvezetők között 18—36

III.

### Az olasz-osztrák hadszínhely.

A hadszínhely korlátolása. — A velencei hadszíntér. — Az osztrák-olasz államhatár. — A belső és külső hadműveleti vonal. — Hadműveleti akadályok. — A határfolyók. — Vali

## IV

grandi veronesi. — A többi folyók. — A folyóközök. — A velencei síkság. — A várak. — A várnégyszög .....37-40

## IV.

### **A hadakozó felek hadászati helyzeté és hadműveleti tervei**

A külpolitikai helyzet. — A belpolitikai helyzet. — A seregek erőviszonya és erkölcsi állapota. — Hadműveleti tervek. — Támadó és védő. — Hadműveleti tárgy, alap és alany az olasz seregnél. — Olasz hadműveleti vonalak. — A nyugoti és déli hadműveleti vonal méltatása. — Az olasz sereg megosztása. — Osztrák hadműveleti terv. — Központi állás. .... 41-48

## V.

### **A mozgósítás és hadászati felvonulás.**

Ausztriában: Új hadrend. — Mozgósítás április 21-én. — Csapatszállítások. — Laktáborozás Velenczében június elején. — Albrecht főherceg főparancsnok. — A tartalék gyal. hadosztály fölállítása. — A hadászati fölvonulás. — Biztosító rendszabályok. — Elhelyezési kimutatás június 15-étől 21-ig.

Olaszországban: Elhelyezés a béke-hadrend szerint. — Fölváltó műveletek, békében. — Előkészítő rendszabályok a sorozás, kiképzés és irányításban. — Mozgósítás április 27-én. — Laktáborozás június 10-ig. — A Mincio-sereg és Pó-sereg. — Hadászati fölvonulás. — Elhelyezési kimutatás június 20-ig

Vázlat a hadseregek gyülekezéséről jún. 15-ig. 49—55

## Második rész.

### **A velencei hadjárat.**

## VI.

### **Az ellenségeskedések kezdete.**

Feszült várakozás az osztrák főhadiszálláson. — Az olasz hadizenet. — Albrecht főherceg napiparancsa. — Bizonytalanság Cialdini szándékáról. — Osztrák megfontolások és tervek. — Összpontosító intézkedések június 22. és 23-ra. — Osztrák mozdulatok június 22-én. Határozatlanság az olasz főhadiszálláson. — Kérdőzködő sürgönyváltások Cialdini és La Maromra között. — A király Cremonába érkezik. — Új parancs Cialdinihoz. — Mozdulatok június 22-én. — Intézkedések jún. 23-ra. — Vázlat a hadászati felvonulásról 55—66

## VII.

**A csata előtt.**

Az olasz hadsereg átkelése a Minőien. — A Pulz lovas dandára visszavonul. — A 2-ik olasz hadtest a Mincio jobb partján marad. — Cialdini 23-án. — A déli hadsereg az Ecs jobb partján. — Előnyomulás 23-án délután. — Bujanovics lovas dandára és a Pulz lovas hadosztálya megalakul. — Osztrák helyzet 23-án este. — Olasz intézkedés 24-ére. — Osztrák intézkedés 24-ére. — Táblázatok az osztrák és olasz seregek hadrendjéről. — Vázlat a hadseregek állásáról jún. 23. 67-83

## VIII.

**A Custozzai csata.**

*% A csatátér.*

Tereptani jellemzés. — Beosztás a csata szempontjából. — Útvonalak. — Összeütközési pontok. — Custozza. — Sommacampagna. Ilarczászati terepszakaszok 84—87

*& A Pulz lovas hadosztály rohamai Villafráncánál reggel 8 óráig.*

A lovas hadosztály menetsoportosítása. — Első rábukkanás az ellenségre. — Olasz 16. és 7. hadosztály menete és harczalakzata Villafranca mellett. — A Trani ulánusok rohama. — A császárhuszárok rohama. — A Bujanovics dandár rohama. — A rohamok hatása. — Vesztések. 87—92

*' " A gyalog oszlopok összeütközése reggeli 8 óráig.*

Menetsoportosítás osztrák részen. — A 9. hadtest menete és fejlődése. — Az 5. hadtest. — A tartalék gyalog hadosztály. — A Benkó dandár fejlődése a Monte Cricolou. — A Weimar dandár. — A peschierai különítmény kivonulása.

Menetsoportosítás az olasz részen. — A Brignone hadosztály. — La Marmora és Victor Emanuel a csatátéren. — A Brignone hadosztály fejlődése. — A Cugia hadosztály. — A Govone hadosztály menete. — Parancsadási zavarok. — Összeütközés a nyugoti szárnyakon. — A Ceraie hadosztály megoszlása. — A menetvonal önkényes választása. — Keresztezés a Sirtori hadosztálylyal. — A Sirtori hadosztály elővédje utat téveszt. — A seregreeszek helyzete reggeli 8 óra tájban. — Az olasz 2. és 3. hadtest. — Albrecht főherczeg támadó liarczintézkedése a eustozzai csatához. — Vázlat a reggeli helyzet ábrázolására - & %%%

*( " Harcz a nyugoti szárnyakon reggeli 8 órától d. u. 3 óráig.*

Az 5. hadtest fejlődése. — Villahermosa megszállja Oliosit. — Sikertelen olasz támadás a Monte Cricol ellen. — A Pisa dandár föllépése a Monte Cricolnál. — A Benkó-dandár vissza-

vonul. — A Forli-dandár menetoszlopa. — Bechtoldsleim kapitány rohama. — A Forli dandár szétugasztása. — A Weimar dandár föllépése. — A Pisa dandár visszavonulása. — A Piret dandár föllépése. — Oliosi roham általi bevétele. — A peschierai kirohanó különítmény közbelépése. — Helyzet d. e. 11 óraker. — Az olasz 1. hadtest-tartalék a Monte Ven tön. — A Pianell hadosztály föllépése. — Az osztrák tart. gyal. hadoszt. új föladata. — Osztrák vállalat a Monzambanoi híd ellen. — A 36. osztrák vadászszázalaj törbe kerül. — A Piane hadosztály helyzete d. u. 3 óráig. — A Sirtori hadosztály harozra fejlődik. — A Bauer dandár liarczsa a Brescia dandárral. — A Brescia dandár föloszlása. — A Valtelina dandár átkel a Tionen. — A Möring dandár támadása S. Lucia ellen. — A Valtelina dandár visszavonulása. — S. Lucia az 5. hadtest birtokában 102—110

*5. Harcz a keleti szárnyakon. Hegy. 8 órától d. u. 3 óráig.*

A 9. hadtest támadása a Monte Croce ellen. — Brignone ellenintézkedése. — Az osztrák támadás tagozása. — A Bajor ezred és osászárvaszok rohama. — A Rudolf ezred rohama. — A Cugia hadosztály föllépése. — Lamarmora Cugiánál. — A Lombardia dandár fejlődése. — A Toscana ezred rohama. — A Palazzo Baffi és Cavalchina. — A Scudier dandár föllépése. — Belvedere osztrák kézben. — Oustozza a Rudolf gyalogság hatalmában. — Govone ellentámadása Custozzára. — A Scudier dandár visszavonulása. — Custozza és Belvedere újra az olaszok kezében. — E harczok erkölcsi hatása. — A Brignone hadosztály föloszlása. — Az olasz fővezérek Villafranca harczászati jelentőségéről. — Victor Emánuel a csatától haza lovagol. — A 9. hadtest utolsó kísérlete a magaslatok elfoglalására. — A Thun-ezred támadása. — Custozza és Belvedere újra osztrák kézbe kerül. — A Thun ezred visszavonulása. — Helmburg százados szívós kitartása Belvedereben. — Belvedere újra olasz kézbe kerül. — Govone véleménye a helyzetről. — Kimerülés mindkét félnél. — Általános helyzet d. u. 3 óraker. 110—121

)" *A döntés d. u. 5 óraker.*

A Piret dandár támadása a Monte Vento ellen. — Az olasz 1. hadtest-tartalék visszavonulása. A Monte Vento osztrák kézben. — A Möring dandár S. Luciánál. — A Sirtori hadosztály visszavonulása. — Osztrák és olasz nézetek a Villafrancai állásról. — Albrecht főherczeg utolsó intézkedése Custozza ellen. — Custozza bevétele. — Maroicic támadó föllépése. — Govone ellenintézkedése. — A Töply és Welsersheimb dandárok előnyomulása. — A Belvedere harmadszor osztrák kézbe kerül. — Olasz zavar Custozzánál. — A Möring dandár megjelenése Custozza előtt. — Útczai harcz Custozzában. — Győzelem. — A Maroicic ezred a Monte Croce ellen. 121—127 Vázlat a csata eldöntéséhez.

## VI

### 7. Az osztrák lovasság új föllépése d. u. 5 árákor.

A Pulz hadosztály menetalakzata. — A huszárok a futó Cugia hadosztálynál. — Rigyitzky alezredes huszárcsínyje. — Pulz új támadása. — Bujanovics utolsó rohama és eleste. — Krisztiányi hadnagy esete. — Osztrák lovasság éji tábora. — Villafranca kiűritése az olaszok által. ... .. 127—129

### 8. Az olasz visszavonulás.

Della Roeca helyzete Villafraneában. — Értesülés az 1. hadtest vereségéről. — Megnyugtató hírek Oustozzából. — Kiábrándulás. — Visszavonuló intézkedések. — Újabb hírek és parancsok. — A visszavonulás kezdete. — Késő segítség a 2. hadtesttől. — A 2. hadtest napi működése és visszavonulása az Umberto hadosztályllyal. — A király Valeggióban és Cerlungóban. — La Marmora Valeggióban. — A főhadiszállás helyzete Cerlungóban. — La Marmora első intézkedései Goitoból. — Zavar az 1. hadtestnél Dnrandó megsebesülése miatt. — Sirtori átveszi az 1. hadtestparanosnokságot. — Sirtori kiűriteti Valeggiót. — A király az 1. hadtest parancsnokságát Pianellre bízta. — Visszavonuló intézkedés az egész hadsereg számára. 129—136

### 9. A csata után.

A helyzet megítélése az olasz főhadiszálláson. — Az osztrák sereg állapota a csata után. — Táborozás a csatatéren. — Rövid harcjelentés Ö Felségéhez. — Ö Felsége köszöneté. — Albrecht főherczeg napiparancsa június 25-én. . 136—138

## IX.

### Visszapillantás Custozzára.

A csata rövid áttekintése 8-tól 11-ig, 11-től 3-ig, 3-tól 5-ig és 5-től estig. — Katonai méltatás. — Meglepetés és készülletlenség. — A vezetés. — Hírszerzés. — Földérintés. — Összeköttetés. — A csapatok harcértéke. — A kezdeményezés. — Erőcsoportosítás. — A lovasság. — Egybefoglalás. — Olasz szépitgetések. — Veszteség-kimutatások.. 139—165

## X.

### Custoza után.

Hadászati reflexiók. — A két fél állása június 25-én. — Osztrák hadműveleti terv Cialdini ellen június 26-án. — Hírek Cialdini mozdulatairól. — Cialdini működése június 23-tól júl.



'! ig. — A Mincio hadsereg mozdulatai június 26-tól július (!) ig. — Osztrák hadmozdulatok június 26-tól 30-ig. — Hadrendi változások. — Osztrák kémszemle a Mincio jobb partjára június 30-án. — A déli hadsereg átkel a Mineion július 1-jén és 2-dikán. — Ez átkelés célja. — A königrázi csata híre a déli hadseregnél. — A déli hadsereg visszatér a Mincio bal partjára július 3-dikán. — Sürgönyváltás O Felsőge és Albrecht főherczeg között július 4. — A hadsereg visszavonása júl. 5-től 8-ig. — A déli hadsereg a Piave mögé vonul júl. 9. 10. — A déli hadsereg Becsbe rendeltetik júl. 11. — Albrecht főherczeg bucsúparancsa. — Velence kiűritése. — Maroicic a déli hadsereg maradványát a Piavetői az Isonzóig vezeti vissza júl. 13-tól 23-ig. — A déli haderők új hadrendje. 166—187

## XI.

**Az osztrák «léli hadsereg elvonulása után.**

A diplomatia közbelépése. — Ausztria lemond Velenczéről. — III.

Napóleon föllépése. — Olasz-poroszbizalmatlankodás. — Az olasz hadsereg új támadásra indul. — Borgoforte bombáztatik. — Az olasz hadsereg átkel a Póu július 8. — Átkelés az Ecsen júl. 10. — Királyi főhadiszállás Ferrárában. — Hadi tanács júl. 14. — Az olasz sereg új hadrendje. — Borgoforte ostroma. — Cialdini előnyomulása az Isonzo felé júl. 17-től 26-ig. — A versai ütközet júl. 26. — Porosz-osztrák fegyvernyugvás. — Olasz ellenvetések. — A Lissai csata híre. — Olaszország javaslata az ellenségeskedések beszüntetésére. — A fegyverszünet júl. 29. — A két ellenfél állása a fegyverszünet alatt. 188—203 Vázlat Borgoforte ostromához. — Vázlat a versai ütközethez.

## Harmadik rész.

**Tirol védelme.**

## XII.

**Bevezetés.**

Földrajzi, politikai és hadászati szempontok Tirol védelmében. — Olasz önkéntes sereg Garibaldi alatt. — Védelmi rendszabályok. — Tiroli erődök. — A tiroli hadosztály Kulin alatt. — Hadművelési vonalak és védelmi szakaszok. — A tiroli hadosztály hadászati fölvonulása. — Két időszak. — A védelmi csapatok hadrendje. — Vázlat a hadászati fölvonuláshoz Tirolban 204—211

## VIII

### XIII.

#### **Az ellenségeskedések kezdetétől a déli hadsereg elvonulásáig.**

Osztrák hadmzdatok a hadizenet hírére. — Garibaldi első támadó művelete. — A Caffaro melletti ütközet jún. 25. — Custozza hírére Garibaldi vissza vonul. — *Osztrák támadó művelet.* — Garibaldi is újra támad. — Ütközet a M. Suello hegyen július 3. — A Boeoa d'Anfo elleni osztrák vállalat nem sikerüi. — A Vezzai ütközet. — Az osztrák támadás visszarendeltetik. — A Lodrone melletti ütközetek júl. 7. és 10. — A Spondalunga melletti ütközet júl. 11. .... 212—218

### XIV.

#### **A déli hadsereg elvonulásától a fegyvernyugvás megkötéséig.**

A tiroli védelem új helyzete. — Garibaldi 2-ik támadó művelete Lardaro ellen. — Kulin ellenintézkedése. — A Cimego melletti ütközet júl. 16. — Kulin visszarendeli csapatait. — Harczok a Val di Ledroban júl. 17-én, 18-án. — Ampola bukása júl. 19. — Kuhn új támadó vállalata Garibaldi ellen. — A Naroné melletti ütközet. — A Bececca melletti ütközet júl. 21. — Medici előnyomulása a Valsugánában júl. 15-től 22-ig. — Osztrák védelmi intézkedés. — A Primolano melletti ütközet júl. 22. — Védelmi összepontosítás Trient körül. — ütközet Borgonál; éjjeli harcz Levicóban júl. 23. — Kaim Civezzánál védelmi állásban. — Hírek a fegyvernyugvásról. — Utolsó ütközet Vigolonál júl. 25. — Fegyvernyugvás júl. 26-án. — A két ellenfél helyzete a fegyvernyugvás után. — A Garda flottillája. — Hajózsákmány. — A flottilla megmenti Bivát júl. 25. — Vázlatok a Cimegoi, Bececcai és Vigoloi ütközetekhez. 219—230

### XV.

#### **Visszapillantás Tirolra.**

Eredmény. — A tiroli eredmények okai. — A hegyi háború természetete. — Hevenyészett és szervezett csapatok. — Kezdeményezés. — Tervszerűség. — Támadó szellem. — Apró harcegyeségek. — Élelmező intézkedések. 231—233

Negyedik rész.  
**Az Adrián.**  
 XVI.

**Az ellenséges tengeri haderők.**

A két hadviselő állam tengerészeti helyzete. — Összehasonlító adatok. — Az olasz működő hajóhad. — Az osztrák működő hajóhad. — Osztrák partvédelmi intézkedések 234—41

XVII.

**Az ellenségeskedések kezdete.**

Az osztrák hajóhad helyzete. — Tegetthoff kémszemléje Ancona ellen jún. 26. — Visszatérés Polába. — Az olasz hajóhad állapota. — Persano késedelmezése. — Az olasz kormány sürgetése. — Támadó terv Lissa ellen. — Az osztrák hajóhad várakozó állapota júl. 17-ig. — Távirati hírek Lissáról júl. 17. 18. 19. — Tegetthoff Lissa felé kiindul. 242—247

XVIII.

**Lissa ostroma.**

Lissa földrajzi jellemzése. — Történeti adatok. — Kikötők; erődítések; megszálló és védelmi csapatok. — Az olasz hajóhad Lissa ellen júl. 16. — Nincs térkép. — Kémszemle júl. 17. — Támadó intézkedés. — Az ostrom kezdete júl. 18. — A vállalat Comisa ellen és a partraszállás nem sikerül. — A kikötő lődözése. — A távirda megszakítása. — Az ostrom folytatása júl. 19. — Persano erősítést kap. — Új ostrom-intézkedés. — A lődözés hatása. — A partraszállás újra nem sikerül. — Persano válságos helyzete. — Az ostrom folytatása júl. 20. — Jön az osztrák hajóhad. — Az ostrom félbeszakítása. 248—250  
 Vázlat Lissa szigetéről.

XIX.

**A lissai csata.**

Az osztrák hajóhad útja júl. 19.; hadrendje júl. 20. — Persano ellenintézkedései. — Az első roham. — Küzdelem az osztrák vértetelenek és olasz vértések közt. — A szorongatott «Kaiser». — Osztrák és olasz vértések küzdelme. — Ferdinand Max contra Re d'Italia. — Re d'Italia süllyedése. —

Palestro égése. — Mentő kísérletek. — Affondatore contra Kaiser. — Persano utolsó erőlködése. — Osztrák gyülekező. — Győzelem. — Palestro légbe röpül. — Veszteségek emberben és anyagban. — Capellini, olasz kapitány hős halála. — Persano Anconában. — Tegethoff Polában. — Új tengeri vállalatok. — Fegyverszünet. 256—264

## XX.

**Visszapillantás Lissára.**

A csata hatása. — Olasz leliangoltság. — Hadtörvényszéki vizsgálat Persano ellen. — Párhuzam Lissa és Custoza között. — Lélektani mozzanatok Persanonál. — Olasz alparancsnokok magatartása. — A lissai szigetvédelem. — Tegethoff jellemzése. — Hadtengerészeti tanulságok a lissai csatából. 265-269

## Ötödik rész.

**A háború után.**

## XXI.

**A béke.**

Olaszország Dóltirolt követeli. — Ausztria új déli hadsereget gyűjt. — A fegyverszünet tárgyalásai. — Ausztria intézkedése az ellenségeskedések új megkezdésére. — Olasz csapatok kiűrik az osztrák területet. — Négy heti fegyverszünet augusztus 12-én. — Utolsó ütközet Auronzo mellett aug. 14. — Az ellenséges seregek laktáborra. — Béketárgyalások. A békeszerződés. 270—278

## XXII.

**Z á r s z ó.**

A háború politikai eredményei. — A politika befolyása a háborúra. — A hadászati védelem támadó keresztülvitele. — A várnegyszög hatása. — A vasútak működése. — Olaszország és Ausztria-Magyarország jelenkori viszonya. 279—281

## TÁBLÁZATOK.

- % Az osztrák hadsereg szervezete és hadiereje 1866-ban.  
A II. fejezethez.
- &" Kimutatás az osztrák osztagok béke- és hadilétszámáról.  
A II. fejezethez.
- ' " Kimutatás a déli hadsereghez beosztott csapatokról.  
A II. fejezethez.
- ( " Áttekintés az osztrák déli hadsereg alakulásáról és hadi erejéről.  
A II. fejezethez.
- )" Az olasz hadrakelt sereg.  
A II. fejezethez.
- \*" Az olasz hadsereg alakulása és hadi ereje 1866-ban.  
A II. fejezethez.
- + " Az olasz és osztrák harczegységek összehasonlítása.  
A II. fejezethez.
- , " Elhelyezési kimutatás az osztrák déli hadseregről június 15-től 21-ig.  
Az V. fejezethez.
- " Elhelyezési kimutatás az olasz hadseregről június 20.  
Az V. fejezethez.
- %\$" Hadrendi táblázat az osztrák déli hadseregről a eustozzai csatához.  
A VII. fejezethez.
- %%" Hadrendi táblázat az olasz hadseregről.  
A VII. fejezethez.
- %&" Táblázatok az erőcsoportosítás áttekintéséhez a eustozzai csatában.  
A IX. fejezethez.
- % " Veszesség-kimutatások a eustozzai csatáról.  
A IX. fejezethez.
- %(" Az osztrák tiroli hadosztály hadrendje.  
A XII. fejezethez.
- %)" Az osztrák hajóhad Lissánál.
- %\*" Az olasz hajóhad Lissánál.  
A XVI. fejezethez.

## MELLÉKLETEK.

- %<sup>"</sup> Áttekintési térkép 1 : 750,000.
- &<sup>"</sup> A hadseregek gyülekezése jún. 15-ig. — Az V. fejezethez.
- '<sup>"</sup> Hadászati fölvonulás a velencei hadszíntéren. — A VI. fejezethez.
- (<sup>"</sup> A csata előtt jún. 23. — A VII. fejezethez.
- )<sup>"</sup> A custozzai csata. — A VIII. fejezethez.
- \*<sup>"</sup> Borgoforte ostroma. — A XI. fejezethez.
- +<sup>"</sup> A versai ütközet jún. 26. — A IX. fejezethez.
- ,<sup>"</sup> Hadászati fölvonulás Tirolban. — A XII. fejezethez.
- 9. A cimegoi ütközet júl. 16. — A XIV. fejezethez.
- %\$<sup>"</sup> A bececcai ütközet júl. 21. — A XIV. fejezethez.
- %%<sup>"</sup> Utolsó harc Tirolban Vigolonál júl. 26. — A XIV. fejezethez.
- %&<sup>"</sup> Lissa szigete. — A XVIII. fejezethez.
- %<sup>"</sup> A lissai csata. — A XX. fejezethez (a szövegben).

## HASZNÁLT FORRÁSOK.

K. K. Generalstabs-Bureau für Kriegs-Geschichte: « *Oesterreich's Kämpfe im Jahre 1866* ».

*Chiala*: « *La guerra dei 1866 in Germania et in Italian* ».

*Rüstow*: « *Der Krieg v. 1866 in Deutschland und Italien* ».

Lemoine (Chef d'escadron d'état major. Attaché militaire à la légation de France en Italie): « *Lu campagne de 1866 en Italie* ».

*Willigen*: « *Die Feldzüge v. 1859 und 1866 in Italien* ».

*Hold*: « *Geschichte des Feldzuges 1866 in Italien* ».

Verdy du Yernois: « *Kriegsgeschichtliche Studien: I. Taktische Details aus der Schlacht von Custoza 1866* ».

*Cornaro*: « *Strategische Betrachtungen über den Feldzug des Jahres 1866 in Italien* ».

*La Marmora*: « *Etwas mehr Licht* ».

Névtelen. A kiadó után azon megjegyzés: Libraire éditeur de l'empereur. « *Le général La Marmora et Valliance prussienne*. — Paris 1868. — Dumaine ».

*Chiala*: « *Cenni storici de la guerra del 1866* ».

*Névtelen*: « *Bibliothèque international d'histoire militaire. XXII. kötet.* »

*Kuhn*: « *Der Gebirgskrieg* ».

*Névtelen*: « *Kriegschronik vom Feldzuge 1866* ».

Magyar

Német

Osztrák

Francia

Olasz

— UrcbU] Zc' n0ffUhc\_ "

# AZ OSZTRAK-OLASZ HÁBORÚ

1866-BAN.



# ELSŐ RÉSZ.

## A HÁBORÚ ELŐTT.

### I. FEJEZET.

#### TÖRTÉNETI BEVEZETÉS.

Mióta a nemzetiségi eszme Európában államalkotó és állam-bontó hatását érvényesíteni kezdte, az olasz félsziget népei között is mély gyökeret vert a nemzeti egység utáni törekvés.

E törekvés soká csak a költők, írók, hazafiak és titkos társulatok körében ápolatott. Midőn azonban ez úton a talaj eléggé elő volt készítve, elérkezettnek vélte a Sardinia királyságban uralkodó Savoyai ház, hogy az olasz nemzeti kérdés élére álljon és az olasz nemzeti egységet az olasz félszigeten levő többi államok ellenére, fegyveres erővel is megvalósítsa.

Az első ilyenmű kísérletet Károly Albert sardiniai király 1848—49-ben tette, midőn az általános európai forradalmi állapotra, az osztrák uralom alatt élő népek forradalmi hangulatára és a Habsburg-dynastia szorult helyzetére támaszkodva, piemonti seregével az osztrák uralom alatt álló Lombardiába tört és már a Mincióig hatolt előre.

E kísérlet azonban Radetzky osztrák tábornagy mesteri hadműveletei folytán, a szárd királyra és hadseregére kudarczczal végződött.

Károly Albert lemondása után 1849-ben fia Viktor Emánuel örökölte a Sardinia királyságot és azon politikai eszmét, melyet szerencsétlen elődje céljául tűzött vala. Az olasz nemzeti egyesülés eszméje újra a titkos társulatok, a carbonárik körébe tereltetett, mely szövetkezettek tagja volt az akkori francia trónkövetelő Napóleon<sup>^</sup>Lajos herceg is, a későbbi III. Napóleon császár.

Épen e fejedelem uralomra jutása 1851-ben töltötte el új reményekkel az olasz hazafiakat. Mert bizvást várták, hogy azon esküt, melyet egykor a hontalan száműzött «Olaszország felszabadítására» tett, a francia császár, ki Európa leghatalmasabb trónjára jutott, be fogja váltani.

És az olasz hazafiak nem csalódtak. A legújabb történeti kutatások és leleplezések csaknem kétségtelenné tették, hogy III. Napóleon 1859-ben, az olasz államférfiak, egykori carbonári társainak sürgetésére szövetkezett Viktor Emanuel szárd királylyal és hadat izent az osztrák császárnak «Olaszország felszabadítására».

E hadjárat ugyan annyiban szerencsésen végződött a francia-szárd szövetséges hadseregre, hogy az osztrák hadsereget a magentai és solferinói csatákban legyőzték; azonban az olasz hazafiak azon vágya, hogy az egész Olaszország felszabaduljon az idegen uralom alól, hogy az olasz félsziget összes népei egy államszervezetté alakuljanak, újra nem teljesült. Hiába hangzott el III. Napóleonnak ama hangzatos Ígérete Milanóban, hogy Olaszország szabad leszen «az Alpesektől az Adriáig»; a solferinói csata után a győzelmes francia császár Villafrancában találkozott Eerencz József osztrák császárral és itt a két uralkodó — a szárd király teljes mellőzésével — azon megegyezésre jutott, hogy Ausztria a francia császár javára lemond Lombardiáról, de megtartja Velenczét; a francia császár Lombardiát átengedi Viktor Emánuel szárd királynak; egyebekben azonban az olasz félsziget nemzetközi és dynastikus viszonyai maradnak, a mint a háború előtt voltak.

Csak mint a jövő terve merült fel az olasz confoederatio eszméje, mely az olasz félsziget valamennyi államait, beleértve az osztrák uralom alatt maradó Velenczét is, a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt afféle szövetségben egyesítette volna, mint 1815 óta a német Bund volt.

E különben sem életképes államszervezet azonban sohasem jött létre; hanem az olasz félsziget politikai fejlődése, a nagyhatalmak diplomatai egyezményeitől egészen függetlenül és egészen eltérőleg új irányt vett.

A villafrancai egyezmény t. i., mely még ugyanazon évben a zürichi békében nemzetközi szerződéssé vált, az olasz hazafiakat és a szárd államférfiakat nem csak hogy ki nem elégítette, hanem mélyen elkeserítette.

Ama békeszerződés folytán mind azon középolaszországi fejedelmek (Parma, Modena, Toscana és a pápai állam), kik az utóbbi háború előtt és alatt országaikból elmenekültek és alattvalóik által trónvesztetteknek nyilvánítottak, előbbi tartományaikba, előbbi souverain függetlenségükkel visszatértek és az Apenini félsziget állami szétदारaboltságát állandósították volna.

\*

Ezen szétदारaboltság könnyebb megértéséhez e helyt mutatkozik czélszerűnek, az akkori Olaszországról, a mint az 1859. évi

zürichi béke után keletkezett és helyreállított volna, néhány felvilágosító szót közbeiktatni.

«Olaszország» ennek jelenkori értelmében 1859-ben még nem letezett; «olasz király» és «olasz királyság» csak az olasz hazafiak titkos vágyainak és törekvéseinek végcélja volt. «Olaszország» akkor csak földrajzi fogalom volt, körülbelül oly értelemmel, mint ma a «Balkánfélsziget». E földrajzi Olaszország területén azonban több egymástól teljesen független, souverain állam létezett, melyek a következőkben felsoroltnak.

% Ez államok között, mint az olasz nemzeti egység vezérharozosa, első helyen érdemel említést a Sardima királyság, melynek trónján a Savoya ház uralkodott; a királyság fővárosa Turin, törzs- és főtartománya Piemont volt, mely azonban épen az 1859. évi francia szövetséges háború folytán Lombardiával (Milano) megnagyobbodott.

& A Parma hercegségben, mely nemzetközi szerződések alapján Mária Luiza (I. Napóleon neje) osztrák hercegnő halála után a Bourbonok hatalma alá került, 1859-ben egy kiskorú herceg nevében, ennek anyja Luiza Bourbon hercegnő uralkodott. Az olasz nemzeti mozgalom folytán 1859-ben Pannában kitört a forradalom; a lakosság és a hadsereg hangosan követelte a Sardiniaival való egyesülést; az uralkodó hercegnő gyermekeivel Schveiczba menekült; a forradalmi kormány felszólította Viktor Emanuelt, hogy vegye át az uralkodást, minek következtében 1859. június 10-án egy szárd kormányzó a hercegség kormányát a szárd király nevében át is vette. 1860 márczius 18-án pedig a hercegség megelőző népszavazás útján az újonnan alkotott olasz királyságba végleg bekebelezetett.

' " A Modena hercegségben az Osztrák-Este család uralkodott. V. Ferencz herceg az olasz nemzeti mozgalom közepette uralmát folyvást csak osztrák segítséggel tarthatta fenn és ez által absolutistikus uralmát még csak gyűlöletesebbé tette. A herceg 1859-ben az osztrák hadsereghez csatlakozott, míg a hercegségben forradalmi kormány alakult, mely az osztrák-estei házat trónvesztettnek nyilvánította és a tartománynak Sardiniaival való csatlakozását kimondotta.

(" A Toscana nagyhercegségben a Rabsburg-Lotharingi háznak másodszültött (secundogenitura) ága uralkodott, mely még I. Lipót német császár és magyar királylyal, ki mint toscanai nagyherceg I. Lipót név alatt uralkodott, kezdődött és ennek másodszültött fia (III.) Ferdinánd által tovább is fentartatott. 1859-ben az utolsó nagyherceg II. Lipót volt. Midőn ez az olasz nemzeti mozgalom ellenére a sardiniái szövetkezést megtagadta, Firenze fővárosban is kitört a forradalom; a nagyherceg elmenekült; a

" forradalmi kormány Viktor Emanuelt diktátorrá kiáltotta ki; Viktor Emanuel egyelőre csak a protektor címet fogadta el és a nagyhercegség kormányának átvételére biztost küldött. Az 1859. évi hadjárat szerencsétlen fordulata után II. Lipót nagyherceg lemondott fia Ferdinánd főherceg javára. A forradalmi kormány és az országgyűlés azonban e lemondást semmibe se vette, a Lotharingi házat trónvesztettnek nyilvánította és a nagyhercegségnek a Sardinia királysághoz való csatlakozását kimondotta.

)" A Nápoly királyság vagy hivatalosan «A két Sicilia királysága» a Bourbon család spanyol ágának uralma alatt állott. 1859-ben II. Ferdinánd halála után ennek fia II. Ferencz lépett a királyi trónra és ő az, kit 1860—1861-ik évben az olasz nemzeti mozgalom elsodort, hogy országa szintén a szárd király uralma alá jusson.

\*" Az Egyházi állam uralma alatt álló tartományok közül a Romagna 1859-ben szintén az olasz nemzeti ügyszó és Sardiniahoz csatlakozott, úgy hogy az 1859. évi hadjárat után a pápa világi hatalma immár csak Róma városára, a Márkákra és Umbriára szorítkozott; ezt is csak a megszálló francia csapatoknak köszönheté.

+" Végre az olasz félsziget területének éjszakeleti része a Velence királyság mint az akkori osztrák császárság kiegészítő alkatrésze közvetlenül a Habsburg-Lotharingi ház uralma alatt állott és a zürichi béke szerint az olasz hazafiak legnagyobb keserűségére, e viszonyban meg is maradt.

\*

A zürichi béke tehát az olasz félsziget területét újra eme hét (7) különböző dynastia és különböző uralom alá helyezte és egy tollvonással megsemmisítette volna a megfelelő népek előbbi határozatát, mely Olaszország egyesítését tűzte ki céljául.

Azonban az olasz népek a zürichi béke határozatai ellen hangosan tiltakoztak; a piemonti kormányzók pártfogása alatt sereget gyűjtöttek, melylyel az elűzött uralkodók visszahelyezése ellen fegyveresen is ellenszegülhessenek; tartományonként nép- és országgyűlések tartattak, melyek mindenütt nagy lelkesedéssel a szárd királyságba való bekebelezést határozták.

Midőn ez alkotmányos mozgalmakhoz még a sicíliai forradalom, Garibaldinak marsalái vállalata és Nápoly elleni hadjárata is csatlakozott, végre Viktor Emanuel engedve az olasz nemzet ellenállhatlan óhajának, maga is fegyveres kézzel nyúlt az olasz kérdés megoldásához. Miután már a középolasz tartományok bekebelezése békés úton 1860 márczius 18-án végrehajtott, piemonti csapatok «a rend helyreállítására» benyomultak a pápai állam tar-

tományaiba; innen a nápolyi királyságba, és miután a Lamoricière francia tábornok vezénylete alatt álló pápai sereget Castelfidardónál legyőzték és a nápolyi király utolsó menedékét, Gaéta várát, bevették, tényleg az olasz félsziget területe és Sicilia szigete a szárd király hatalmában volt.

E foglalás az olasz lakosság tömeges szavazása által formai jogalapot is nyert és már 1861-ben Turinban egybegyűlt az első «olasz országgyűlés», melyen az újonnan bekebelezett tartományok képviselői is jelen voltak, és törvény útján formszerűen is megalapították az «Olasz királyságot»; Viktor Emanuel eddigi szárd királyt pedig első «olasz király»-lyá kikiáltották.

Így alakult meg azon «Olasz királyság», mely ellen Ausztria az e munka tárgyául szolgáló 1866. évi olasz háborút viselte.

Az európai hatalmak egy része az új királyságot elismerte; a pápa, a trónvesztett olasz fejedelmek és Ausztria nem csak hogy el nem ismerték a jogfosztás útján alakult új államot, hanem élesen tiltakoztak az új állapot ellen. Fegyveres beavatkozásra azonban senki sem vállalkozott.

A fiatal királyság elég gyorsan szervezkedett, de az olasz hazafiak által óhajtott «olasz nemzeti egység» még mindig nem volt teljesen megalapítva. Még két terület volt az olasz félszigeten, mely nem tartozott az «olasz királysághoz», és melynek lakossága még nem az «Olasz királynak» hódolt: az egyik a pápai birtoknak Hóma városa, a másik az osztrák császárságnak Velencez tartománya.

A pápai birtoknak azon része, mely patrimonium Petri név alatt ismeretes, Róma várossal együtt, III. Napóleon francia császár protectoratusa alatt állott és francia csapatok által volt megszállva.

Az olasz forradalmárok ugyan hangosan követelték, hogy az új olasz király szükség esetén fegyveres erőszakkal is kerítse hatalmába az örök várost, mely az új Olasz királyságnak természetes központja és fővárosa. De a francia császár iránti hála és a politikai eszély egyaránt arra indította az olasz kormányt, hogy a «római kérdést», mely a francia császár és a francia nemzet kihívó megsértése nélkül nem mutatkozott megoldhatónak, egyelőre ne feszegetse, sőt inkább a forradalmi és hazafias olasz közvéleményt «Rómáról» más irányba terelje.

Erre nézve legalkalmasabbnak mutatkozott — Velencez, mely még osztrák uralom alatt állott. Ezen hatalom ellenében az olasz kormányt semmiféle melléktekintetek nem feszélyezték; ezen állam még mindig nem ismerte el az új Olasz királyságot; ezen nagyhatalom volt az, melybe mind azon trónvesztett fejedelmek, kik még az olasz viszonyok más fordulatában bíztak, reményüket helyezték.

És újra felhangzottak az olasz népgyűléseken, a sajtóban és az irodalomban, az «olasz testvérek» jajkiáltásai, kik még mindig idegen uralom alatt voltak, és újra megindultak ama szövényes diplomatiai intriguák, melyek végcélja volt: Ausztriát Velence tartományától megfosztani és ezt az olasz királysággal egyesíteni.

Bármennyire biztatták is a türelmetlen olasz hazafiak az olasz kormányt, hogy izenjen nyíltan háborút Ausztriának «Velence felszabadítására»: az olasz kormány jól tudta, hogy saját erejéből a fiatal királyság hadserege az osztrák császári hadsereggel meg nem mérkőzhetik. Mivel pedig a külföldi államok sem biztatták, és egy saját felelősségére indított háború szerencsétlen kimenetelével még azt kockáztatta, hogy eddigi vívmányai is romba dőlnek, az olasz kormány látszólag nyugodt maradt és szervezkedve fegyverkezett, hogy az első európai háborút, melybe Ausztria bele lesz bonyolítva, hasznára fordítsa.

E helyzet azt eredményezte, hogy a Minció és Pó határok által elválasztva, két állam állt egymással szemben, külsőleg békében, de belsőleg halálos ellenségek. Ausztria a sebzett fél, Velenczében folyvást erős hadsereget tartott, hogy a forradalmi új királyság minden merényletét visszautasíthassa; Olaszország, az új hódításra törekvő fiatal királyság, lesve az alkalmat, mikor ellenfelét, melyet egymaga megtámadni nem mert, más szövetségessel együtt megtámadhatja.

A két állam a szokásos nemzetközi diplomatiai érintkezést fönn nem tartotta. Ausztria az új Olaszországot el nem ismerte; sem Ausztria az olasz udvarnál Turinban (később Firenzében, hová az olasz királyság székhelyét áttette) — sem Olaszország Bécsben diplomatiai képviselőt nem tartott. A két állam között a béke közepén folytonos hadi állapot, igazi fegyveres béke állott fenn.

Mindazáltal Ausztria *passive*, csak védekezőleg, — Olaszország ellenben folyton *active*, folyton kihívólag és támadólagosan viselkedett.

Olaszország nem győzte várni a rég óhajtott európai *complicatiót*; szövetségest keresett Ausztria ellen.

Azon államok között, melyekre Olaszország egy Ausztria elleni háborúban számíthatott, csak Franciaország, Oroszország és Poroszország jöhettek számításba.

Franciaország, mely már 1859-ben az olasz egységért Ausztria ellen síkra szállt, egy könnyen nem volt új vállalatra bírható idegen érdekért.

Oroszország maga sem jó szemmel nézte az Olasz királyság hódításait és hatalmi növekedését, mert a nemzetiségi eszme és a plebiscitumok alapján keletkezett állam veszedelmes példát nyújtott 1863-ban az orosz uralom alatt élő lengyeleknek.

Az olasz államférfiak tehát Poroszországra vetették szemü-

két, melyről jól tudták, hogy évszázados hagyományos ellenségeskedésben él Ausztriával.

Mindazáltal a szövetség megindítására soká nem volt alkalom, mert a porosz udvar sem volt hajlandó a nemzetközi jog megszegésével létrejött olasz királysággal bensőbb viszonyba lépni. Az új királyságot mindenhol forradalmi rebellis államnak tekintették, melylyel az ősi, legitim uralkodók nem szívesen szövetkeznek.

A közeledésre az első lépést az olasz király még 1861-ben az által tette, hogy Vilmos porosz királynak (a későbbi I. Vilmos német császárnak) trónralépte alkalmából a szokásos üdvözlésre La Marmora olasz tábornokot küldte Berlinbe külön követül, ki az üdvözlő üzeneten kívül még azon diplomáciai missiót is kapta, hogy igyekezzék a berlini udvarnál eloszlatni az előítéleteken alapuló azon idegenkedést, melylyel a porosz kormány az olasz királyság forradalmi törekvései iránt viseltetik. La Marmora, ki később 1866-ban az osztrák-el lenes olasz-porosz egyezményt megkötötte, maga kimutatja, hogy ez egyezmény eredő szálai tényleg 1861-be nyúlnak vissza.

Ekkor figyelmeztette La Marmora először a porosz államférfiakat a porosz és olasz nemzeti törekvések azonosságára és arra, hogy e törekvések megvalósításának szintén egy és ugyanazon állam áll útjában: Ausztria.

Az olasz királyság az olasz nemzeti egységet akarja létrehozni, Piemontnak, illetőleg Viktor Emanuel olasz királynak vezérszerepe alatt; a cél megvalósításához csak Velence hiányzik, melynek olasz bekebelezését egyedül Ausztria akadályozza.

Poroszország a német nemzeti egységet akarja létrehozni, Poroszországnak és a porosz királynak vezéruralma alatt; e terv megvalósításának egyedüli számbavehető akadálya — Ausztria.

így tehát világos, hogy az olasz és porosz állampolitika egyenlő célok után indult és mindkettőnek közös ellensége — Ausztria.

E nem egészen alaptalan érvelésnek egyelőre azon eredménye lön, hogy a porosz udvar, mely a német szövetséges apró fejedelmek iránt hasonló szándékkal viseltetett, mint a minőt az új olasz király az apró olasz fejedelmek ellen már megvalósított, barátságosabb lábra kezdett lépni az olasz udvarral, mint eddigelé tette volt. A politikai eszély és következetesség t. i. egyaránt lehetetlenné tévék, hogy a porosz udvar egy idegen kormány oly eljárását törvénytelennek, jogtalanannak és érvénytelennek nyilvánítsa, melyet hasonló viszonyok között maga is követni, el volt határozva; sőt ettől kezdve Poroszországnak politikai érdekében állott, az olasz eseményeket mint befejezett tényeket elismerni, hogy alkalom adtá-

val ez eseményekre mint precedensre saját érdekében hivatkozhatók.

A közeledés létrejött a két udvar között, de határozott egyezmény ügyében diplomáciai tapogatózásokon kívül semmi sem történt.

Olaszország várt. Olaszország készült. Tudta, hogy eljön az idő és alkalom, mely neki Ausztria ellen szövetségest hoz. Tényleg Olaszország oly nyílt ellenszenves indulatot tanúsított Ausztria ellen, hogy tudni lehetett, miszerint bármely európai nagyhatalommal gyűlik meg a baja Ausztriának, Olaszország mindig Ausztria ellenségének szövetségese leszen.

Olaszország várakozásai a porosz-osztrák összeütközésre, a türelmetlen fiatal államra soká nem akartak valósulni. Csak midőn Bismarck a porosz minisztériumba lépett, ki híres volt osztrákelleses érzelmeiről, kezdett az olasz hazafiak reménye újra éledni. Most már a porosz udvar kezdett diplomáciai tapogatózást: hogy mikép viselkednék az olasz kormány egy porosz-osztrák háború esetén? — Az olasz diplomaták nem is titkolták, hogy ha porosz-osztrák háború keletkezne, nincs az a hatalom, nincs az a kormány, mely Olaszországot visszatarthatná, hogy c háborúban Ausztria ellen részt ne vegyen.

Az olasz remények mindazáltal nagyon lehültek, midőn Ausztria 1864-ben Poroszországgal Dánia ellen szövetkezett. Az olasz kormány joggal azt hitte, hogy e szövetség hosszú időre véget vet a porosz-osztrák politikai ellenségeskedésnek.

Az olasz kormány csalódott. Az osztrák-porosz barátság nem soká tartott; sőt a *Schleswig-holsteini* condominium a két német államot még élesebb ellentétbe hozta.

Bismarck titokban újra megindította az olasz tárgyalásokat; az olasz kormány új reményeket táplált; az olasz nemzet azt hitte, hogy immár legközelebb vágya teljesülésének előestéjén áll.

Ekkor 1865-ben egész Európát, de különösen Olaszországot meglepte azon hír, hogy Ausztria megkötötte Poroszországgal a gasteini egyezményt, A két német állam, melynek ellenségeskedésére építette az olasz kormány minden tervét, újra kibékült.

Ez egyezmény az olasz államférfiakat Poroszország ellen nagyon elkésérettette, La Marmora az olasz külügyek minisztere, nem egészen alaptalanul azt látta, hogy Bismarck az olasz alkudozásokat csak Ausztria elleni presszió gyanánt rendezti, hogy Poroszországnak nincs is komoly szándéka, sem Olaszországgal szövetkezni, sem Ausztria ellen hadakozni, sem az olasz nemzeti törekvéseket támogatni, hanem az eszes államférfi Olaszországot csak a porosz önző célok eszközéül használja, hogy Ausztriát az olasz-porosz szövetség mutogatása által megfélemlítve, tőle mi-



nél nagyobb engedményeket csikarhasson ki a német belügyek terén.

La Marmora ennél fogva attól tartván, hogy Poroszország támogatására nem számíthat, maga is azon útra tért, melyet Poroszországnál annyira kifogásolandónak talált: t. i. a velencei kérdést Poroszország mellőzésével akarta Olaszország javára megoldani.

Titkos ügynökök és a francia udvar közvetítésével — mert olasz-osztrák nemzetközi érintkezés nem állott fenn — kerülő úton azon ajánlatot tévé Ausztriának, hogy mondjon le önként, szépszerével Velenczéről és engedje át ez olasz tartományt, 'pénzbeli kártérítés fejében Olaszországnak. Ekkor keletkeztek az olasz kormány inspirációjára ama számos röpiratok, történelmi, politikai és katonai értekezések, és a napi sajtó sűrű közleményei, melyek mind azt akarták bizonyítani, hogy Ausztriának e lépése mily czélszerű volna, mennyire biztosítaná Európa nyugalmát; mennyire egymáshoz fűzné a két államot; mily előnyök erednének e lépésből Ausztriára; stb. biztatások; mintha csak arra kellene rábeszélni a beteget, hogy vágja le maga egyik tagját és a legszebb argumentumokkal el akarják vele hitetni, hogy — nem fáj.

Ausztria nem hajlott a csábítgatásra. Büszkesége és tradíciója egyaránt tiltotta, hogy egyik tartományát pénzért áruba bocsássa. Nyílt titok lön, hogy Ausztria Velenczéről csak a fegyverbecsület megóvása mellett mondhat le.

Habár tehát ez alkudozások lényegükben eredménytelenek maradtak, egy eredményük még is volt; az, hogy a porosz kormány megijesztették. A porosz kormánynak az olasz-osztrák ellenségeskedésre nagy szüksége volt. Ha netán mégis sikerülne, hogy Olaszország Ausztriával kibékül, a mint ennek lehetőségét a francia udvar közbenjárása mellett még sem lehetett teljesen kizárni, akkor Poroszország Ausztriával szemben elveszti leghathatósabb fegyverét: a porosz-olasz szövetség rémítgetését.

A mint tehát egyrésztől Poroszországnak fontos érdekében állott, hogy Ausztriára a velencei kérdést folyton megoldatlanul tartsa, úgy másrésztől mindinkább szükségesebbé vált, hogy a porosz-osztrák hadi leszámolás siettesék, illetőleg eldöntessék, mielőtt az olasz kormánynak újabb alkalma nyílne, hogy Ausztriával közvetlenül Poroszország háta mögött kibéküljön.

Bismarck tehát 1865. év végén és 1866 elején mindent elkövetett, hogy az olasz kormány elhidegülésének elejét vegye. Először csak kereskedelmi szerződést kötött az olasz királysággal; de e szerződésnek meg volt azon hatása, hogy nemcsak Poroszország, hanem az egész német vámszövetkezet (Zollverein) valamennyi német államai az olasz királyságot közvetve elismerték. Midőn pedig ez úton

a porosz-olasz közeledés újra létrejött, Bismarck a régi egyezményt is újra megpendítette. La Marmora azonban e lépést az eddigi tapasztalatok következtében eleinte nagy bizalmatlansággal fogadta; szentül hitte, hogy Poroszország Ausztriától újra valami német politikai engedményt akar kicsikarni; La Marmora nem akart lépre menni, kitérőleg válaszolt; nevezetesen azt kívánta, hogy Poroszország tegyen határozott javaslatot.

Ekkor történt, hogy 1860 márczius elején az osztrák-porosz viszony a német szövetségi reform és Schleswig-Holstein kérdése miatt oly élessé fajult, hogy Bismarck és a beavatott államférfiak immár biztosan látták, hogy az osztrák-porosz-német kérdés megoldása Poroszország és Ausztria között háborúra fog vezetni. Bismarck elérkezettnek látta az időt, hogy az olasz-porosz katonai egyezményt Ausztria ellen komolyan létrehozza. Bismarck titokban — a firenzei porosz követ mellőzésével — azt izente La Marmora olasz külügyminiszternek, hogy küldjön titokban egy olasz tábornokot Berlinbe, minek utána ő is egy porosz tábornokot fog küldeni Firenzébe, hogy az Ausztria elleni háború esetére Olasz- és Poroszország között megfelelő egyetértés jöjjön létre.

A berlini kabinet eme felszólítása, valamint a középeurópai helyzet fokozatos bonyodalma meggyőzte az olasz kormányt arról, hogy a porosz-olasz szövetség ügye most az eddignél komolyabb fordulatot vesz; ennek folytán La Marmora olasz külügyér, Govone olasz tábornokot 1866. évi márczius 6-án azon megbízással küldte Berlinbe, hogy ott a porosz kormány szövetségi előterjesztéseit átvegye és viszont az olasz hadsereg állapotáról a kívánt felvilágosítást megadja.

Az alkudozások megindultak, de feltűnő lassan haladtak, úgy hogy Govone olasz tábornok azt a benyomást nyerte, miszerint a porosz kormánynak most sincs komoly szándéka Olaszországgal katonai szerződésre lépni. Govone tábornok és Barral a berlini olasz követ ily értelemben jelentést tettek La Marmorának, ki e jelentéseket annyival hihetőbbeknek tartotta, mert tudomására jutott, hogy Poroszország még mindig alkudozó tárgyalásokat folytat Ausztriával, melyek ha eredményre vezetnének, Olaszországnak velencei terve hosszú időre dugába dőlné.

A berlini kabinet tényleg feltűnő módon húzta-halasztotta a dolgot. Egyrészt Vilmos porosz király csakugyan irtózott az Ausztria elleni háborútól; másrészt a ravasz Bismarck immár annyit megtudott az olasz kormány szándékairól, hogy ha Poroszország Ausztria ellen háborút visel, Olaszország minden szerződés nélkül is haddal támadja meg Ausztriát. Bismarck tehát soká habozott, hogy egy még nem egészen elismert forradalmi kormánynyal nemzetközi szerződésre lépjen, midőn az e szerződésből várható

segélyre Ausztria ellen különben is számíthat, t. i. oly szövetségi szerződés nélkül is, mely mégis a porosz kormányra is ró kötelezettségeket.

Olaszország t. i. oly «véd- és dacszövetséget» óhajtott, melynek értelmében, ha a szerződő felek bármelyike Ausztriának hadat izén, vagy Ausztria által haddal támadtatik, a másik fél is kötelezve legyen Ausztriának hadat izenni.

Poroszország csak «barátsági szerződést» akart kötni, melynek értelmében Olaszország kötelezve legyen ugyan az Ausztria elleni háborúra, mihelyt Poroszország Ausztriával akár támadólag, akár védelmezőleg háborúba keveredik; de e kötelezettség kölcsönösen ne álljon Poroszországra. Poroszország ezen egyoldalú szerződést azzal indokolta, hogy a porosz nagyhatalomra lealázó volna, ha nála a béke vagy háború esélyei az olasz kabinetől tétetnének függővé. Ismerve az olasz kabinet türelmetlen hadakozó kedvét, könnyen megtörténhetnék, hogy az olasz kezdeményezés folytán Poroszország oly időben sodortatnék az Ausztria elleni háborúba, midőn ez Poroszországra épen nem kívánatos. Tekintettel arra, hogy az olasz kormány sokkal szilárdabban el van tökélve az Ausztria elleni háborúra, mint Poroszország, az olasz kormány inkább alkalmazkodhatik a poroszhoz, mint a porosz az olaszhoz.

Az olasz kabinet Bismarcknak ez okozódása által csak megerősítve látta megbízottainak és önmagának föltevéseit, hogy Bismarck az olasz alkudozásokat csak Ausztria megfélemlítésére használja. Másrészről azonban tartania kellett attól, hogy ha Ausztria neszt veszi az ellene készülő ármánynak, könnyen minden áron kibékülhet Poroszországgal és egész hadi erejével Olaszországra veti magát, mely egymaga az osztrák hadsereggel szemben gyengének érezte magát és támogatásra sehonnán sem számíthatott.

Ily körülmények között jónak látta La Marmora a szerződést minél előbb megkötni, különösen miután Bismarck azon szóbeli megnyugtatót adta, hogy habár a szerződésben a porosz király iránti kíméletből porosz kötelességről nincs szó, a porosz kormány mégis becsületbeli kötelességének fogja ismerni, hogy szövetségesét egy osztrák támadás esetében, segély nélkül magára ne hagyja.

Ily kölcsönös bizalmatlankodás közepette eltelt egész márczius hava; Poroszországban és Ausztriában, valamint a kisebb német államokban már hadi készülétekhez fogtak, mikor végre 1866. évi április 8-án a végzeteljes porosz-olasz szövetség Ausztria ellen létre jött és az olasz király által Firenzében április 14-én, a porosz király által Berlinben, április 20-án megerősített.

E szerződés hiteles szó szerinti szövege sohasem került nyilvánosságra, mert egyik pontja titoktartásra kötelezi a szerződő feleket.

Főbb megállapodásai azonban a La Marmora emlékiratai szerint a következők:

A szerződés czíme csakugyan az olasz kabinet kívánsága szerint «*Traité d'alliance offensive et défensive.*» (Véd- és dacszövetségi szerződés); habár Bismarck még a végleges szerkesztés pillanatában is kísérletet tett, hogy czímül a «*Traité d'alliance et d'amitié*» (Szövetségi és barátsági szerződés) fogadtassák el.

«Ha a porosz király arra kénytelenítenék, hogy a németországi szövetség-reformra vonatkozó javaslatának érvényesítésére fegyvert fogjon, az olasz király, mielőtt Poroszország részéről értesítetik, és mielőtt ez utóbbi az ellenségeskedést megkezdi, hadat izén Ausztriának.»\*)

(iE pillanattól kezdve a háború a két hatalom által összes erőikkel fog viseltetni és sem Poroszország sem Olaszország nem fog békét vagy fegyverszünetet kötni a kölcsönös beleegyezés nélkül.)»

«E beleegyezés azonban meg nem tagadható, mielőtt Ausztria nem ellenkezik többé, hogy Olaszország bekebelezze a lombard-velencei királyságot, Poroszország pedig a határaival szomszédos egyenértékű területet.»

«E szerződés csak az aláírás napjától számítandó három (3) hónapig érvényes.»

Említést érdemel még, hogy az olasz alkudozók sokáig ragaszkodtak azon követeléshez, hogy Dél-tirol (Trentino) is oly értelemben fölvéssék a szerződésbe mint a lombard-velencei királyság. Bismarck azonban a Trentino-t német-szövetségi államterületnek nyilvánította és semmi szín alatt sem akart oly szerződést aláírni, mely szerint ő német államterületet egy idegen hatalomnak enged át. Ellenben szóval kijelentette, hogyha a viszonyok oly fordulatot vesznek, hogy Trient megszűnének német államterület lenni, (ha t. i. Ausztria az ő örökös tartományaival a német szövetségből kilép, a mint az 1866. évi háború után történt), a porosz kormánynak semmiféle kifogása nem leend az ellen, hogy Olaszország a Trentinó-t is — mint osztrák területet — elfoglalja.

\*

Az Ausztria ellen szövetkező hatalmak tervezgetésére még említést érdemel, hogy a fejlődő háborúban hazánknak Magyarországnak is szerepet akartak juttatni.

Mivel t. i. akkor Magyarországban az alkotmány még helyre-

állítva nem volt, Ausztria ellenei a magyar nemzet politikai elégtelenségére is számítottak. Nem csak annyiban, hogy Ausztria haderejének tetemes részét Magyarország fékentangására a hadszíntértől távol és lekötve lesz kénytelen tartani, hanem a szövethető hatalmak azon tervvel foglalkoztak, hogy a küháborúval egyidejűleg Magyarországon Ausztria ellen fegyveres fölkelést rendeznek.

E terv a magyar emigráció néhány tagja által megindítván, tervbe vették, hogy Garibaldi egy önkéntes csapattal Dalmátiában partra száll, innen úgy mint 1860-ban Siciliában tette, az egész olasz nyelvű tengerpartot és Magyarországot fölkelésre, az osztrák hadseregben szolgáló magyar ezredek elpártolására szólítja és Ausztriának, mely külömben is két felől lesz megtámadva, a monarchia belsejében is megbénítja működő erejét.

Usedom florenzi porosz követ még június 12-én Bismarck nevében azt izente La Marmórának, hogy a porosz kormány kész volna «a magyar ügy» számára szükséges pénznek felét megtéríteni, ha az olasz kormány a másik felét elvállalná. Kellene pedig rögtön egy millió frank, és a vállalat további folyamában még két millió frank.

Mivel azonban Bismarck e pénzüsszeget elég gyorsan rendelkezési helyére nem juttathatja, arra kéri Bismarck La Marmorát, hogy az olasz kormány előlegezze a pénzüsszeget porosz felét.

La Marmora, kinek katonatermészetű külömben sem szerette a hadviselés efféle illoyális eszközeit, Bismarcknak eme javaslatából azt vette észre, hogy a porosz kormány szeretné ugyan a magyar fölkelést szítani, de azon látszatot szeretné megóvni, hogy nem Poroszország, hanem Olaszország volt a fölkelés kezdeményezője. La Marmora, ki már különben is el volt keseredve a Bismarck részéről többször tapasztalt önző diplomatiái fufang által és a szövetség daczára még mindig némi bizalmatlansággal viseltetett a porosz ajánlatok őszintesége iránt, a porosz javaslatot el nem fogadta. Saját szavaival: «ha Poroszország magához nem méltó eljárásnak találja a más állam alattvalóit lázadásra uszítani, hogy azután cserbe hagyja, — Olaszország sem; ha Poroszország nem akarja kezét ily lelketlen pártütés szítása és fizetése által bepiszkolni, — Olaszország sem».

La Marmora külömben nem csak a porosz biztatások, hanem néhány előkelő magyar emigráns által hozzá közvetlenül benyújtott javaslatok és emlékiratok iránt is visszautasítólag viselkedett, a mit a katonai büszkeség és loyális államférfi szempontjából csak dicséretére lehet fölemlíteni.

Bármily titokzatosan folytak a porosz-olasz tárgyalások, Ausztria előtt soká titokban nem maradhattak. *Mensdorff-Pouilly* gróf altábornagy, osztrák külügyér, már látta összetornyosulni a vészfellegeket, melyek a birodalmat éjszak és dél felől fenyegették; de elhárítani — már késő volt. Az, hogy Ausztria a porosz és olasz határok felé némi lényegtelen csapatmozgásokat rendelt el, a helyzetet csak elmérgesítette; mert ürügyül szolgált Porosz- és Olaszországnak sokkal terjedelmesebb hadi készülétek elrendelésére.

Midőn a kölcsönös kérdezősködésekre Perencz József osztrák császár és Vilmos porosz király kölcsönösen kijelentették, hogy egymás ellen támadó szándékuk nincs, Ausztria április 7-én a kölcsönös leszerelést, illetőleg a fegyverkezések beszüntetését indítványozta.

Bismark április 15-én azt felelte, hogy Poroszország kész, ha Ausztria kezdi a leszerelést.

Erre Ausztria ápril 18-án kijelentette, hogy kész a leszerelést ápril 25-én elkezdni, ha Poroszország ígéri, hogy a következő naptól, április 26-tól kezdve hasonlóképen jár el.

Poroszország ápril 21-én elfogadta a javaslatot; de Bismarck ápril 25-én titkon tudatta az olasz kormányval, hogy a porosz leszerelés a lehető legnagyobb lassúsággal fog foganatosíttatni.

Ez bizony szomorú vigasz volt az olasz kabinetre, mely már szintén megkezdte a fegyverkezést és a porosz leszerelés által elhagyatva, egyedül látta magát az osztrák nagyhatalommal szemben.

Az olasz kormány az osztrák-porosz leszerelési hírekre nagy veszélyben érezvén magát, kérdést intézett Poroszországhoz, hogy mily magatartást követne, ha Ausztria Olaszországot megtámadná 9

Érdekes, hogy Bismark május 2-án azt felelte, hogy a szerződés értelmében Poroszország nem köteles Olaszországot segíteni, ha a háború Olaszországban tör ki; azonban kéz alatt biztosította, hogy Poroszország erkölcsi kötelességének fogja ismerni, hogy szövetségését el ne hagyja, és ő — Bismarck — személyesen állását fogná e kérdéshez kötni.

Bizony egy miniszter lemondása szomorú kárpótlás lett volna Olaszország számára, ha csakugyan egyedül kellett volna Ausztriával megmérkőzni.

Az olasz kormány szerencséjére, maga Ausztria mentette ki Olaszországot e zavarából.

Mihelyt t. i. Ausztria ápril 21-én Poroszországtól azon biztosítást kapta, hogy mozgósító rendelkezéseit április 26-ától kezdve vissza fogja vonni, Ausztria azon megnyugvásban, hogy most már Olaszország ellen szabad kézzel rendelkezik, még az nap április 21-én elrendelte a déli hadsereg mozgósítását és ezt április 26-án

akképen hozta a porosz kabinet tudomására, hogy Poroszországgal szemben az április 18-án tett leszerelési javaslatát fentartja, de az olasz fegyverkezések arra készítetik, hogy Olaszország ellen mozgósítsion.

A porosz kormány erre április 30-án azt felelte, hogy az osztrák leszerelési javaslatot csak úgy fogadhatja el, ha e leszerelés nem csak Csehországra, hanem Velenczére is kiterjed. Bismarck legalább azt színlelte, mintha a velencei fegyverkezés a Poroszország iránti leszerelés nem őszinte voltára vallana; mivel pedig Ausztria Velenczében olasz támadástól nem tarthat, Poroszország addig nem tekintheti magát megnyugtattottnak, és a leszereléshez nem foghat, míg a déli hadsereg mozgósítása is be nem szüntettetik.

Ausztria ezt néni teheté. Ennek folytán a porosz leszerelés is elmaradt; a fegyverkezés minden irányban tovább folyt; Olaszország pedig egy kínos helyzetből és egy nagy veszélyből ki volt mentve.

Miután ezek szerint Ausztriának azon kísérlete, hogy a porosz-olasz szövetséget megbontsa, Berlinben nem sikerült, még egy kétségbeesett kísérletet tett az olasz kabinetnél.

Ügynökök és a francia udvar közvetítése útján azon ajánlatot tétette az olasz kabinetnek, hogy hajlandó volna Velenczet minden kárpótlás nélkül az olasz királynak átengedni, és csak azon egy viszonzszolgálatot kívánja, hogy a készülő osztrák-porosz háborúban Olaszország semleges maradjon.

Valóban az olasz kabinet erős kísértésnek volt kitéve, különösen ha a porosz kormánynak azon önző politikájára gondolt, melynek Bismarck a szövetségi szerződés egyoldalú magyarázata által, oly elszomorító jelét adta.

De e bosszúálló gondolat nélkül is nagyon csábító lehetett az olasz kormányra, ugyanazt kardcsapás nélkül elérni, a minél többet a háború szerencsés lefolyása után sem várhatott.

Talán meg is lett volna a hajlandóság, a francia közvetítés útján vett osztrák ajánlatot elfogadni; de Olaszország már formálisan kötve volt a porosz szerződés által és ha a három hónap letelte előtt Poroszország háborúba keveredik Ausztriával, még azon esetben is kötelezve érezte volna magát az Ausztria elleni háborúra, ha már Velenczét bírta volna is. De ha az osztrák-porosz alkudozások a szerződéses három hónapon túl terjednek és Olaszország visszanyeri cselekvési szabadságát, valószínű hogy készségesen elfogadta volna az osztrák javaslatot.

Csak hogy Bismarck, ki emez osztrák-olasz tárgyalásoknak nesztét vette, most mindent elkövetett, hogy a porosz-német-osztrák viszály még az olasz szerződés három havi határidejének lejártá előtt döntő megoldáshoz jusson.

Miután ezek szerint az olasz kabinet az osztrák javaslatot közvetve visszautasította; miután Ausztriának a porosz-olasz szövetség megbontása sem Berlinben sem Firenzeiben nem sikerült; miután időközben a fegyverkezések minden irányban serényen folytak: ettől kezdve az események rohamosabb fejlődésnek indultak.

Mikor a háború már-már elkerülhetlenné látszott és a viszálykodó államok között közvetlen úton kibékülés létre nem jöhetett, még a semleges nagyhatalmak tettek egy utolsó kísérletet, hogy a háborúnak elejét vegyék.

Franciaország, Angolország és Oroszország május 24-én azon javaslatot tették, hogy a német, a dán, és az olasz kérdés nemzetközi rendezése végett egy európai kongresszus tartassék Párisban.

Valamennyi állam hozzájárult azon kijelentéssel, hogy a kongresszus a fegyverkezésre és hadi készülétek folytatására semmi befolyással nem bírhat. Ausztria azonban, mely előre látta, hogy e «rendezés» csak az ő rovására van tervezve, a kongresszust június 5-én csak azon kikötéssel fogadta el, hogy az ott hozandó határozatok a résztvevők területi birtokában semmiféle változást elő ne idézzenek.

E kikötés, mely mellett a velencei kérdés az olasz kormány óhajta szerint egyáltalában nem volt volna megoldható, a kongresszus létrejöttét lehetetlenné tette.

A fegyverkezés tovább folyt; a háború elkerülhetlenné lön. Az események, melyek a feszült helyzetet tényleg és közvetlenül lángra lobbantották, Németországban folytak le.

E helyt csak arra szorítkozunk, hogy Gablenz osztrák helytartó Holsteinban június 5-én kihirdetett egy osztrák kormányrendeletet, mely a holsteini rendeket június 11-ére egybehívta. Június

\*! 5-én Manteuffel porosz tábornok Schleswigben kijelenti, hogy ha Gablenz e hirdetményt vissza nem vonja, fegyveres hatalommal benyomul Holsteinba.

Gablenz a hirdetményt vissza nem vonta. A poroszok június 7-én bevonulnak az osztrákok által megszállott Holsteinba. Gablenz tiltakozva visszavonul Altonára, és június 11. 12-én átkel az Elbán.

Ausztria 9-én tiltakozik a porosz erőszakoskodás ellen és 11-én a frankfurti birodalmi gyűlésen Poroszország ellen a «szövetséges hadi eljárást» (Bundes-Execution) indítványozza.

Június 13-án Poroszország kihirdeti a német szövetséges államra vonatkozó reformjavaslatait.

Június 14-én volt a szavazás a frankfurti birodalmi gyűlésen az osztrák indítvány fölött; a Poroszország elleni végrehajtó háború szótöbbséggel elfogadtatott.

Június 15-én Poroszország sommás felszólítást intéz Szászor-



szághoz, Hannoverához és a hesseni választófejedelemhez, mely szerint, ha 24 óra múlva semlegességüket ki nem jelentik, őket hadal fogja támadni.

Június 16-án megjelent a porosz hadizenet Ausztria német szövetségesei ellen. Ugyanez napon a porosz csapatok átlépték a szász, hannoveri és hesseni határokat; az ellenségeskedések Németországban megkezdődtek. —

Olaszországban a kongresszus tervének elejtése óta csakis fegyveres döntésre készültek és várva várták Poroszország részéről az ellenségeskedések Ausztria elleni megkezdését és a szerződés értelmében a porosz értesítést.

La Marmora a berlini olasz követ útján június 16-án értesült ugyan a németországi eseményekről, de hogy a poroszok valóban átlépték-e a határokat, arról még hír nem érkezett; sem arról, hogy Poroszország Ausztriának hadat izent volna.

Június 17-én La Marmora a berlini olasz követ útján Bismarck azon izenetét vette, hogy miután a megtámadott német apró államok Ausztriától segílyt kértek és erre vonatkozólag ígéretet kaptak, a háború tényleg Ausztria ellen is megizentnek tekintendő.

Hivatalos porosz értesítés azonban sem az Ausztria elleni hadizenetről, sem az ellenségeskedések tényleges megkezdéséről nem érkezett, a mi az olasz kormányt nagyon nyugtalanította.

Mindazáltal La Marmora tábornok, az eddigi olasz külügyminiszter, ki az olasz hadsereg vezérkari főnökéül volt kijelölve, június 17-én a hadsereghez elindult, meghagyván Firenzében, hogy mi-helyt a várt porosz értesítés megérkezik, azt neki azonnal hírül adják.

Június 18-án La Marmora a hadseregnél Cremonában azon értesítést vette Firenzéből, hogy eddig Poroszország részéről semmi-féle hivatalos híradás nem érkezett, miért is a hadizenetnek elküldését el kell halasztani.

Június 19-én még mindig semmi hír. Erre La Marmora azt siirgönyözte Firenzébe, hogy a hadizenet még porosz híradás nélkül is, tovább nem halasztható. Ha tehát a királytól ellenparancsot nem kap, a hadizenetet holnap az osztrák főhadiszállásba küldi.

Erre még az nap Viktor Emanuel azon parancsa érkezett, hogy a hadizenet holnap elküldhető, habár porosz részről még mindig semmiféle híradás nem érkezett.

E parancs értelmében La Marmora tábornok, mint az olasz hadsereg vezérkari főnöke, Bariola ezredes által a később közlendő olasz hadizenetet elküldte Mantuába, az osztrák hadsereg előőrseihez — június 20.

## II. FEJEZET

### A HADAKOZÓ SEREGEK.

Mielőtt a két ellenséges állam fegyveres összecsapását lefolyásában előadnék, hogy az államok katonai erő kifejtését és az erők mérkőzését méltatni lehessen, szükségesnek mutatkozik, előbb a két állam védelmi szervezetét, és e szervezet folytán megalakult hadseregeket megismerni.

#### Ausztria.

Az osztrák hadseregben ekkor még sem az általános védkötelezettség, sem a területi rendszer nem volt rendszeresítve.

A szolgálati idő általában 8 évvel a tényleges állományban és 2 évvel a tartalékban volt megszabva. A valóságban azonban a tényleges szolgálat ritkán terjedt tovább 3 évnél.

Az akkori osztrák birodalom katonai szempontból több «országos katonai főparancsnokságra» (Landes-General-Commando) volt osztva, melyeknek székhelyei: Bécs, Brünn, Lemberg, Prága, Udine, Buda, Temesvár, Zágráb és Nagg-Szeben voltak.

Maga a hadsereg azonban ezen országos katonai főparancsnokságok területén hadtestekbe tagozódott. Ily hadtest békében hét (7) állott fenn és pedig:

- az i. hadtest, Csehország —
  - a 2. hadtest, Bécs, Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg és Stiria —
  - a 3. hadtest, Karinthia, Krajna, Istria és részben Yelencze —
  - a 4. hadtest, Morvaország, Szilézia, Galiczia és Bukovina —
  - az 5. hadtest, Velencze —
  - a 6. hadtest, Magyarország, Erdély és Horvátország —
  - a 7. hadtest, Velencze és Tirol területén.
- Ezek közül a 3. 5. és 7. hadtest, melyek Velenczében és a

Velenczével határos tartományokban voltak elhelyezve, már békében egy hadsereg-parancsnokság alá voltak rendelve, melynek székhelye Verona volt. A többi hadtestekre ily magasabb hadsereg-kötélék békében nem állott fenn.

Midőn 1866. márczius havában az olasz-porosz kettős háború veszélye közeledett, szükségessé vált, hogy új hadrend alapján az összes osztrák haderő két részre, két hadseregre osztassák; az egyik, mely Poroszország ellen a birodalom éj szaki határán volt alkalmazandó: mint éjszaki hadsereg—és a másik, mely délen Olaszországgal szembeszálljon: mint déli hadsereg állítatott össze.

Ezen *déli hadsereg* az, mely az előadandó osztrák-olasz háborúban működött és melynek főbb részei már a főt említett veronai hadseregparancsnokság alatt készen állottak. Mert azon nyílt politikai ellenségeskedés, melyben Ausztria 1859 óta az általa még mindig el nem ismert Olasz királysággal állott, szükségessé tette, hogy a Velence tartományban és az olasz birtokkal határos területeken folytonosan nagyobb, és hadakozásra készebb hadi erőt tartson fenn, miní az akkori császári birodalom többi tartományaiban.

Mivel azonban a kettős háború küszöbén, politikai és katonai okoknál fogva a porosz háborút fontosabbnak ismerték fel az olasznál, szükségessé vált, hogy az éjszaki hadsereg erősebb legyen a délinél.

Így történt, hogy a fegyverkezés első időszakában, a békehadrend megbontásával, a déli hadsereg egyes részeit ettől elvonták és az éjszaki hadsereghez csatolták.

Ezen rendelkezés érte a 3. hadlesiet (Laibach), mely eddig a veronai hadsereg-parancsnokság alá tartozott, a fegyverkezés kezdetén pedig elvonatott és egyelőre tartalékul, később azonban az éjszaki hadsereghez rendeltetett.

Ezek után a veronai hadsereg-parancsnokság rendelkezésére még a következő rendelkezési csoportok maradtak:

az 5. hadtest (Verona), öt dandárral;  
a 7. hadtest (Padua), négy dandárral;  
két helyi dandár Veronában és Velenczében;  
két tiroli dandár Innsbruckban és Trientben;  
két istriai dandár Triestben és Polában;  
két dalmát dandár Zarában és Buduában.

Hogy az alakítandó déli hadseregnek rendelkezési egységei szaporíttassanak — többnyire az 5. és 7. hadtest csapataiból — egy új hadtestet szerveztek, mely 9-es számot kapott, úgy hogy ezentúl a déli hadsereg, leglényegesebb részeiben az 5., 7. és 9. hadtestekből állott.

A valóságban azonban ezen három hadtest nem volt egyéb,

mint az eddigi 5. és 7. (két) hadtest; mert míg eddig az 5. hadtest öt-, a 7. hadtest pedig négy-, a kettő együttvéve tehát kilencz dandárból állott, addig az új hadrend szerint az 5., 7. és 9. hadtest egyaránt 3—3 dandárból, tehát összesen megint csak 9 dandárhói állott.

Hasonló hadrendi rendelkezés állott abban, hogy az előbbi 3., 5. és 7. hadtestektől a lovasság legnagyobb részét elvonták és ebből valamint a 3. és 11. huszárezredből, továbbá a 12. ulánuszrezredből egy tartalék-lovasdandárt alakítottak.

*Ez volt a déli hadseregnek egyetlen önálló lovas seregteste.*

A többi hadrendi intézkedések között főlemlítendő:

A két tiroli dandár egy tivoli hadosztályvá egyesítettett.

Az osztrák tengerpart védelmére az olasz hadtengerészet partraszálló vállalatai ellen az istriai. és dalmát csapatokból egy tengerparti hadosztályt szerveztek.

A helyi dandárok a várak és az erődített helyek őrhadai gyanánt alkalmaztattak.

A nagyobb városok és a megbízhatlan lakosság féken tartására, valamint a hadseregnek egymástól távol működő részei között az összekötetes íentartására egy külön portyázó dandárt állítottak fel.

Végre, mivel híre járt, hogy az olasz forradalmárok Dalmátiában akarnak kikötni, hogy innen az ország belsejét felláziítsák, Dalmátia biztosítására egy dalmát különítményt rendeltek, mely azonban részben a zágrábi országos katonai parancsnokságnak volt alárendelve.

Az új hadrend szerint tehát a déli hadsereg parancsnoksága alatt a következő rendelkezési csoportok állottak :

%" Az 5., 7. és 9. hadtest,

&" A tartalék lovas dandár,

' " A tiroli hadosztály,

(" A portyázó dandár,

)" A tengerparti hadosztály,

\*" A várak őrhadai.

Közvetlen a háború kitörése előtt a hadsereg-parancsnokság a várak őrhadaiból és nemely újonnan felállított csapatokból (36. és 37. vadászlj.) még egy rendelkezési csoportot teremtett magának; ez volt

+" *A tartalék gyalog hadosztály.*

Ezen csoportok részletes hadrendjét a szükséghez képest a VII. és XII. fejezetben közöljük.

A mi az akkori osztrák hadsereg békeszervezetét és hadierejét illeti, ez fegyvernemek, szervezeti és harczászati egységek szerint a következő táblázatból kivehető.

## Az osztrák hadsereg szervezete és hadiereje 1866-ban.

Fegy- ver- nemek	Csapatok	B é k é b e n					H á b o r ú b a n				
		zászlóalj	lovas század	lőteg	egyéb század	tábori és depót zászlóalj	depót osztály	depót század	lovas század	lőteg	egyéb század
	80 sorgyaloezr. 4—4 zlaljjal...	320				320	80				
	14 határőr-ezred... — —	28				50	3				
	1 titeli határőr-zászlóalj_	1				1	1				
	1 tiroli vadászrezred ... —	6				7					
	32 táb. vadászzászlóalj .....	32				32	32				
	12 vértés ezr. 5—5 századdal. _		01							61	
	2 dragonyos ezred		12							12	
	14 huszárezred	6—6	84							84	
	13 ulánus ezred	századdal	78							78	
	12 táb. és 1 tengerparti tüzérezr.			133				18		137	
	2 hadmérnök ezred	8				8	2				
	6 utász zászlóalj ... ..	fi				6	6				
	egészségügyi, szekerész stb. _				138						163
	Összesen	401	235	133	138	424	86	56	235	137	163

Ezen összes hadsereg létszámának kiszámítására szolgálhat a következő táblázat, mely az egyes csapategységek béke- és hadi-létszámát mutatja ki:

## Kimutatás

az osztrák csapategységek béke- és hadi létszámáról.

Í s p e d i g	B é k é b e n						H á b o r ú b a n										
	alakít			löv eg	tisztek	legénység	lovak	járművek	alakít			löv eg	tisztek	legénység	lovak	járművek	
	zászló- aljat	gyalog- szdot	lovas szdot						füteget	zászló- aljat	gyalog- szdot						lovas szdot
Egy sor-gyalogezred három zászló- aljjal .....	3	18	.	.	77	1475	4	.	3	18	.	.	81	3926	89	26	
Valamely sor-gyalogezrednek el- különített 4-ik zászlóalja .....	1	6	.	.	19	920	1	.	1	6	.	.	27	1063	32	9	
Egy határő-erred .....	2	12	.	.	52	1946	3	.	3	18	.	.	81	3049	94	27	
Egy tiroli vagy tábori varázs- zászlóalj .....	1	6	.	.	27	600	2	.	1	6	.	.	27	1080	33	9	
Egy könnyű lovas század .....	.	.	1	.	5	156	141	.	.	.	1	.	5	165	149	.	
Egy négyfontos gyalog titeg .....	.	.	.	1	8	4	113	51	10	.	.	1	8	4	159	109	21
Egy négyfontos lovas titeg .....	.	.	.	1	8	4	123	69	11	.	.	1	8	4	180	147	22
Egy nyolcfontos gyalog titeg .....	.	.	.	1	8	4	133	69	11	.	.	1	8	4	192	147	22
Egy paktányús (rakétás) titeg .....	.	.	.	1	8	3	90	27	10	.	.	1	8	3	120	61	12

Ezen hadsereg az akkori viszonyok között igen tekintélyes haderőt képviselt volna, ha Austria nem kettős háború előtt állott—, ha egész haderejét osztatlanul egy ellenfél ellen zúdíthatta volna.

Igy azonban, mivel a már kifejtett okoknál fogva a haderők legnagyobb része az éjszaki hadsereghez osztattak be, a déli hadsereg számára úgyszólván csak az jutott, a mi maradt.

Mindazon csapattestek, melyek 1866-ban a déli hadsereghez tartoztak, a következő táblázatban vannak kimutatva.

E kimutatás nemcsak a harcászati egységek számait tünteti fel, a miből kivehető, hogy a déli hadsereg összesen hány zászlóaljból, lovas századból, táborigádosból és egyéb századból állott, hanem különösen az állomáshely, a kiegészítő kerület és a hadrendi beosztás egymás mellé helyezése által némi képet nyújthat arról, hogy mennyi nehézséggel járhatott akkor — még pedig a jelenkori vasúti hálózat nélkül — a hadrakelt sereg mozgósítása és hadilábra való helyezése.

**Kimutatás**  
a déli hadsereghez beosztott csapattestekről.

Csapattest	Zászlóalj		Állomáshely a háború előtt	Kiegészítő kerület	Hadrendi beosztás
	Lovas század	Úteg			
5 Bajor király	3	.	Treviso, Noale	Szatmár	9. hadtest
5 " "	1	.	Szatmár-Németi	"	Verona
6 Coronini	1	.	Ujvidék	Ujvidék	Velence
7 Maroičić	3	.	Conegliano, Portogruaro	Klagenfurt	9. hadtest
7 " "	1	.	Klagenfurt	"	tart. gyal. h. o.
7 " "	3/4	.	"	"	Istria
9 Hartmann	1	.	Stry	Stry	Verona
11 Szász koronah.	3	.	Déltirol	Pisek	Tirol
14 Hessen	1	.	Linz	Linz	"
15 Nassau	1	.	Tarnopol	Tarnopol	Istria
17 Hohenlohe	3	.	Ragusa	Laibach	tart. gyal. h. o.
17 " "	1	.	Laibach	"	Istria
19 Rudolf koronah.	3	.	Verona, Legnago	Győr	7. hadtest
19 " "	1	.	Peschiera	"	Peschiera
22 Wimpfen	4	.	Fiume, Károlyváros	Triest	portyázó dand.
22 " "	1	.	Triest	"	Istria
28 Benedek	3	.	Peschiera	Prága	5. hadtest
29 Thun	3	.	Mantua	N.-Kikinda	9. "
Átvitel	34	.			

Csapattest	Zászlóalj Lovas század úteg	Állomáshely a háború előtt	Kiegészítési kerület	Hadrendi beosztás
Áttétel	34			
29 Thun	1	N.-Kikinda	N.-Kikinda	jBovigo
30 Martini ...	t!	Lemberg	Lemberg	Verona
31 Mecklenburg	3	Padua, Este	Orlák... ..	7. hadtest
« <	1	Orláti...	«	Verona
83 Gyulai	1	Arad	Arad	Velenceze
36 Degenfeld	3	Velenceze város	Jungbunzlau	tart.gyal.hado.
89 Dom Miguel	3	Badia, Lendinara	Debreczen...	9. hadtest
« «	1	Debreczen	«	Verona
43 Alemann	3	Velenceze város	Versecz	7. hadtest
« «	1	Yersecz	«	Velenceze
44 Albrecht főhcze	1	Kaposvár	Kaposvár	Legnago
46 Szász Meiningen	1	Szeged	Szeged	Velenceze
48 Ernő főherczeg	3	Verona	N.-Kanizsa	7. hadtest
« «	1	N.-Kanizsa	«	Verona
50 Baden	3	Rovigo, Adria	Gy.-Fehérvár	5. hadtest
4 «	1	Gy.-Fehérvár		Velenceze
52 Ferencz Károly	1	Pécs	Pécs	*
53 Lipót főherczeg	3	Verona	Zágráb	5. hadtest
« Ű €	1	Zágráb	«	Mantua
54 Gruber	3	Verona	Olmütz	5. hadtest
59 Rainer főherczeg	4	Brixen, Franzensfeste	Salzburg	Tirol
63 Németalföld	3	Mantua	Besztercze	9. hadtest
65 Lajos Viktor	3	«	Munkács	7. «
€ «	1	Munkács	«	Istria
66 Toscana	3	Verona	Ungvár	9. hadtest
« «	1	Ungvár	«	Istria
70 Nagy	3	Vicenza	Beszt.-bánya	5. hadtest
« «	1	Beszt.cebánya	«	Istria
75 Crenneville	3	Verona	NeuhausiCseho.	5. hadtest
76 Paumgarten	3	Padua	Sopron	7. «
« «	1	Sopron	«	tart.gyal.hado.
77 Salvator	1	Sam bor...	Sam bor...	Istria
78 Sokceviiii	1	Eszék	Eszék	Velenceze
Átvitel	98			



Csapattest	O G	Lovas század Iltég	Állomáshely a háború előtt	Kiegészítő kerület	Hadrendi beosztás
Áttétel	98				
1 Liccai	1		Gospic_	Gospic _	Dalmatia
3 Ogulini	4		Ogulini ...	Ogulini _	Istria
4 Szluini	3		Károlyváros.. ...	Károlyváros _	a
5 Varasd-Körösi	3	m	Bellovár_	Bellovár ...	portyázó ddr.
5 «	3	o- Fe	«	«	Istria
6 Var.-Sz.-Györgyi	3	1	«	«	Verona
7 Broodi	3	iO	Vinkovce _ ...	Vinkovce —	Mantua
8 Gradiskai	8	H	Uj-Gradiska _	Uj-Gradiska	Peschiera
9 Pétorvárad	3	4	Mitrovicz _ ...	Mitrovicz ...	Mantua
10 I. b. b. s. á. g. i.	3	8	Plina _ ...	Plina. ...	Vencze
11 II. b. b. s. á. g. i.	3		Petrinia _ ...	Petrinia	Istria
12 Német b. b. s. á. g. i.	3		Pancsova _	Pancsova ..	tart. gyal. b. o.
1. Titeli határőr z. l. j.	1		Titel ...	Titel	Vencze
1	1		Trient ...		Tirol
2	1		Innsbruck ...		«
3 Tirol császár	1		Yelencze..	o	7. hadtest
4 vadászrezd	1		Padua_		9. «
5	1		Verona	H	5. «
6	1		Roveredo		Tirol
dep. 7	1		Innsbruck		«
7	1		Spalato _	Karintia és	7. hadtest
dep. 10	1	Ve	Laibach... ..	Krajna ...	Istria
10	1		Verona _	Austria hez_	7. hadtest
15	1		Belluno _	Salzburg ..	9. «
19 Táb. vadász	1		Verona _	Karintia és	5. <
dep. zászlóalj	1	Ve	Laibach _	Krajna _	Istria
21	1		Verona _	Austria hez_	5. hadtest
23	1		Vicenza _	Erdély	9. «
36	1		I Több vadász. dep századából kom-		I tart. gyal.
37	1		I b. n. á. v. a. k. a. háború előtt állított fel.		I hadosztály
1. Si Ferencz József	4		Radkersburg,	Szolnok	lov. dandár
1. S. császár	1		Giáz és Gamlicz	vidéke	Tirol és Istria

Áttétel 147 5

Csapattest		Zászlóalj	Lovas század	Üteg	Egyéb század	Állomáshely a háború előtt	Kiegészítő kerület	Hadrendi beosztás
Áttétel		147	5	.	.			
50	Bajor herceg	huszár ezred	.	3	.	Klagenfurt, Villach, St. Veit	Arad és N.-Várad vidéke	lov. dandár Verona 7. hadtest
			.	1	.			
11	Württemberg		.	3	.	Pordenone, Cormons, Roveredo	Szeged, Szolnok vidéke	lov. dandár 9. hadtest Mantua
			.	1	.			
13	Jász-Kun, Lichtenstein		.	4	.	Padua, Mestre, Rovigo,	Pest és Kunság	lov. dandár Peschiera, Lunago, Rovigo
			.	1	.			
12	Sicilia király	milánus ezred	.	10	.	Udine, St. Vito, Codroipo	Galiczia és Bukovina	lov. dandár 5. hadtest portyázó ddr.
			.	1	.			
13	Trani herceg	milánus ezred	.	4	.	Verona, St. Giovanni, St. Martino		lov. dandár Tirol
			.	1	.			
3	Pichler		.	1	.	Gráz	Austria	Istria
			.	6	.			
5	Stwertnik	fábiói tüzér ezred	.	12	.	Verona, Innsbruck és Trient	Csehország, Galiczia és Bukovina	5. hadtest tart. gy. hado. lov. dandár Verona Velence Tirol
			.	1	.			
7	Bajor herceg		.	1	.	Bécs—Ujhely Vicenza és Padua	Morvaország, Szilézia és Magyarorsz.	7. hadtest 9. hadtest portyázó ddr.
			.	4	.			
8	Wilsdorf		.	2	.	Udine Triest, Laibach	Cseh- és Magyarorsz.	9. hadtest Istria
			.	2	.			
9	Schmidt	hegyi útegek	.	1	.	Bozen	Morvaország	Tirol
			.	4	.			
						Tirol		Tirol
Hadmérnök és utász					24			Különféle seregtestek és sereg- intézeteknél
Lőszerintézetek					4			
Egészségügy					3			
Tiroli lövészek					10			
Vártüzérség					32			
Tengerparti tüzérség					15			
Depót csapatok					8			
Összesen			147	30	33	96		

A felsorolt csapattesteket hadrendi seregtestekbe csoportosítva, a déli hadsereg hadi erejéről a következő áttekintést szerezhetünk:

## Áttekintés

az osztrák déli hadsereg alakulásáról és hadi erejéről.

És pedig	Alakulás				Élelmezési		Ütközet			
	zászlóalj	lovas század	tűtög	egyéb század	létszám					
					ember	ló	gyalogos	lovas	lőveg	
Működő hadsereg	5. hadtest	21	2	6	22	25700	3240	20800	310	48
	7. hadtest	21	1	6	22	24500	2800	20100	150	48
	9. hadtest	21	1	6	22	24500	2800	20100	150	48
	tart. gyal. hadosztály	13	.	2	2	13000	700	11300	.	16
	lovas dandár	.	20	1	2	3900	3660	.	2950	8
	hadsereg tartalék	2	.	.	9	4000	2000	.	.	.
összesen	<b>76</b>	<b>24</b>	<b>21</b>	<b>18</b>	<b>95600</b>	<b>15200</b>	<b>72300</b>	<b>3560</b>	<b>168</b>	
Várak őrhadai	Verona	9	1	1	15 $\frac{1}{2}$	13000	560	7500	150	8
	Mantua	7	1	.	8	8600	350	6400	130	.
	Peschiera	4	2	.	5	5200	130	3500	80	.
	Legnago	12	2	.	2 $\frac{1}{2}$	2400	90	1600	40	.
	Rovigo	12	2	.	2 $\frac{1}{2}$	2000	40	1100	30	.
	Veneze	10	.	1	10 $\frac{1}{2}$	13000	140	9000	.	8
összesen	<b>33</b>	<b>3</b>	<b>2</b>	<b>43</b>	<b>44200</b>	<b>1310</b>	<b>29100</b>	<b>430</b>	<b>16</b>	
Portyázó dandár	7	1	1	15 $\frac{1}{2}$	7600	500	6700	150	8	
Tiroli csapatok	12	1	6	22	17400	1550	13200	140	32	
Istriai csapatok	19	1	3	12	21800	120	15800	140	24	
Főösszeg	<b>147</b>	<b>30</b>	<b>33</b>	<b>96</b>	<b>186600</b>	<b>19760</b>	<b>137100</b>	<b>4420</b>	<b>248</b>	

## Olaszország.

Olaszországban az új királyság megalakulása után Piemont védelmi szervezetét az egész új királyságra kiterjesztette és porosz minta szerint az általános védkötelezettséggel törvényesen rendszerezte.

A szolgálati kötelezettség az életkor 21. évével kezdődött és 11 évig tartott olyformán, hogy a katonák 6 évig tettelegesen és 5 évig a tartalékban szolgáltak. Az utóbbi sorozások azonban oly kedvező eredményi szolgáltattak, hogy a hadsereg képtelen volt az ujonczok tömegeit kiképezni, valamint az állam pénzügyi ereje elegenden volt, ily nagy csapat tömegeket békében 6 éven át szakadatlan fegyveres szolgálatban tartani.

Ez okból a védköteles ujonczokat két csoportba osztották:

1. csoport, olyanok, kik a hadsereg fennálló kereteinek hadi lábra emeléséhez szám szerint kellettek és kiknek eltartása az állam pénzügyi erejét felül nem múlta; ezek valósággal 6 évet szolgáltak tettelegesen és azután még 5 évig a tartalékban.

2. csoport, mindazok kik az első csoport teljes kielégítése után még besoroztattak; ezek csak évenként 40 napra vonattak katonai kiképezés alá és csak 5 évig maradtak szolgálatkötelesek. — A hadsereg hadi kiegészítésére kellő ember anyag oly bőviben volt, hogy eme 2-dik csoportbeli legénységet már négy évfolyamban a törvényes 40 napra sem hívták be, hanem egészen, kiképzetlenül hagyták.

Ezek szerint az olasz hadrakelt sereg számára rendelkezésre állott :\*

### *Az I. csoportból :*

a tetteleges szolgálatban álló G évfolyam..... ..  
160,000

a tartalékos kötelezettségben álló 5 évfolyam ...  
103,000

összesen:  
263,000

ember, csupa jól kiképzett, többnyire hadi tapasztalattal bíró csapatok.

*A á. csoportból:*

két kiképezett évfolyam, melyek rögtön a hadsereghez szólíthatók  
 voltak ... .. — 37,000  
 és 4 kiképzetlen évfolyam, melyeknek száma 100,000-re tétetett.

Ezek szerint a kiképezettek összege :

a) a tetteges állományban .....	160,000
b) a tartalékban « .....	103,000
c) a 2. csoportból « .....	37,000
összesen kiképezettek	300,000

Ehhez:

d) kiképzetlenek .....	100,000
------------------------	---------

mely utóbbiak azonban aránylag rövid idő alatt kiképezve, a hadra kelt seregnél még idejekorán használhatók; ligy hogy Olaszország előreláthatólag 300,000 főnyi hadsereggel indulhatott a háborúba; a háború alatt azonban seregét 400,000-re emelhetette.

E védkötelemek befogadására az olasz hadseregnél a következő táblázatban kimutatott fegyvernemek és csapattestek állottak fenn:

## Az olasz hadrakelt sereg.

És pedig	Alakit				Felnevezési				Ütközeti			Megjegyzés
	zászlóalj	lovas- századot	üteget	egyéb századot	létszám			ló	ló	lovag		
					ember	ló	34332					
80 gyalogezred 4—4 zászlóaljjal ...	321	.	.	.	233924	.	224208	.	.	.	1 ezred 5 zászló- aljjal	
5 bersaglieri ezred, 8—8 zászlóaljjal	41	.	.	.	25707	.	24610	.	.	.	1 ezred 9 zászló- aljjal	
19 lovasezred 6—6 századdal ...	.	114	.	.	17442	14022	.	12958	.	480	1 ezred csak 14 üteg és 2 lovas üteg	
5 tüzérezred 16—16 üteggel ...	.	.	80	.	15686	11324	.	.	.	.	Immobilis	
3 vörtelezrezred 16—16 századdal ...	.	.	.	49	8973	150	.	.	.	.		
1 huszárezred ...	.	9	.	.	1979	40	.	.	.	.		
2 hadmérnöki ezred 18—18 századdal	.	.	.	36	6572	396	.	.	.	.		
2 vonatered 10—10 századdal ...	.	.	.	20	6842	8400	.	.	.	.		
(Összeg ...)	362	123	80	105	317125	34332	248908	12958	480			

Háborúbaan azonkívül, hogy mind e csapatok *hadi létszámra* emeltettek minden csapattest számára még úgynevezett depot-századok (pótszázadok) állítottak fel és pedig:

minden gyalog, vartüzér vagy hadmérnök-ezred számára 1—1 depót-század;

minden bersaglieri-ezred számára 4—4, és

minden lovas ezred számára 1—1 depot-század.

E depot-ok feladata volt, a mozgósítás alatt bevonuló ujonczokat kiképezni, és a hadrakelt seregnél levő csapatjuk számára az utánpótlást közvetíteni.

Területileg az új olasz királyság 6 katonai kerületre volt osztva; minden kerület 2—5 hadosztály-területre oszlott:

A kerületek és hadosztályok székhelyei a következők voltak :

Torino 3 hadosztálllyal:

Turin, Ale3sandria, Genua;

Milano 3 hadosztálllyal:

Milano, Brescia, Piacenza;

Bologna 4 hadosztálllyal:

Bologna, Forli, Parma, Ancona;

Firenze 3 hadosztálllyal :

Florenz, Livorno, Perugia;

Nápoly 5 hadosztálllyal:

Nápoly, Chieti, Bari, Catanzaro, Salerno;

Palermo 2 hadosztálllyal:

Palermo, Messina;

Cagliari 1 hadosztálllyal.

Mint seregtest békében a dandárnál magasabb egység nem létezett és így az egész hadsereg 40 gyalog és 6 lovas dandárra oszlott. A dandárok mindig a városok vagy tartományok szerint neveztettek.

Háborúban ily dandár a gyalogságnál 2 ezredből és 1 bersaglieri-zászlóaljából, összesen 9 zászlóaljából — a lovasságnál 2 lovas ezredből, összesen P2 századból állott.

Két ily gyalog dandár és 3 üteg, néha még egy-két lovas század, egy hadosztályt alakított, mely a hadrakelt seregnél hadászati alapegységnek volt tekinthető.

Végre több ily hadosztály néhány lovas ezreddel vagy lovas dandárral egy hadtestet képezett, melyek számát a szükséghez képest állapították meg.

A szóban levő háborúhoz az egész olasz hadsereg négy hadtestet alakított, ezek közül három 4—4 hadosztályból, egy pedig 8 hadosztályból állott, melyeknek teljes hadrendjét a VII. fejezetben közöljük.

Itt csak az áttekintés céljából előzetesen a működő olasz

hadsereg alakulását és azon hadierejét mutatjuk be, melylyel a háború elején föllépett és az osztrák működő hadsereggel a *velencei hadszíntéren szembeszállt.*

**Az olasz hadsereg**  
alakulása és hadiereje 1866-ban.

És pedig	Alakulás									Ütközet-létszám		
	hadtest	gyal. hadoszt.	lov. hadoszt.	gyal. dandár	lov. dandár	zászlóalj	lov. század	üteg	egyéb század	gyalogos	lovas	Lovag
1. hadtest . . . . .	1	4	.	8	1	72	15	12	13	40000	1800	72
2. „ . . . . .	1	4	.	8	1	72	10	12	12	40000	1200	72
3. „ . . . . .	1	4	.	8	1	72	15	12	12	40000	1800	72
4. „ . . . . .	1	8	.	16	2	144	30	29	22	80000	3600	174
Lovas hadosztály	.	.	1	.	2	.	20	2	1	.	2400	12
Seregtartalék	.	.	.	.	.	.	.	9	3	.	.	54
<b>Összesen . . . . .</b>	<b>4</b>	<b>20</b>	<b>1</b>	<b>40</b>	<b>7</b>	<b>360</b>	<b>90</b>	<b>76</b>	<b>63</b>	<b>200000</b>	<b>10800</b>	<b>456</b>

**Megjegyzés.** A gyalogság és lovasság létszáma közelítőleg kikerekítve:  
zszlj — 5—600 gyal., lov. szd — 120 lovas.

Ezen álló hadseregen kívül megemlítendő még a nemzetőrség intézménye, mely szerint minden volt katona még 50 éves koráig a nemzetőrségben védköteles maradt.

E nemzetőrség ismét két-csoportba oszlott; u. m.: 1. a mozgó nemzetőrség, a 35 éves korig; ezek szükség esetén a hadra kelt seregnél is alkalmazhatók; — 2. a területi nemzetőrség, mely már csak helyi katonaszolgálatra volt kötelezhető.

A papíron levő terv szerint a mozgó nemzetőrség 125,000 emberből 220 zászlóaljat, a területi nemzetőrség pedig 1.200,000 emberből 570 zászlóaljat, 80 légiót alakíthatott volna.

Mivel azonban ez alakulások az 1866 évi hadjáratban műkö-



désbe nem léptek, e paragon maradt hadi erőt jövő fejtegetéseinkben teljesen mellőzzük.

\*

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni az olasz haderőnek egy másik tényezőjét, az önkénteseket.

Mikor Garibaldi «a velencei testvérek felszabadítására» fegyverbe hívta a nem hadköteles olaszokat, ezek önkéntesen oly tömegesen sereglettek a népszerű hadvezér zászlaja alá, hogy ennek önkéntes hada, miután a különleges fegyvernemek az álló hadseregéből beosztottak:

20 gyalog zászlóaljából (10 ezred, 5 dandárban),  
 & bersaglieri zászlóaljából,  
 2 lovas századból,  
 1 hadmérnöki századból,  
 1 egészségügyi «

összesen 35,000 ember, fiOO lovas és 40 lövegből állott.

E tekintélyes haderő, mint később részletesen előadjuk, Tirol meghódítására volt rendelve, és az osztrák tirol-i hadosztályt foglalkoztatta.

### Egybevetés.

Hogy ezek után a két ellenséges hadsereg erejének összehasonlítására a döntés pillanatában helyes alapot alkossunk, szem előtt kell tartani, hogy az osztrák hadseregben a hadtesten belül más kötelék, mint a dandár nem létezett; az olaszoknál azonban a hadászati alapegység a hadosztály volt, mely maga is két dandárból állott.

Ez okból nagyon téves volna, péld. a hadtestet alapú véve, az összehasonlítást akképp tenni, hogy az olasz hadseregnek négy hadteste volt, az osztráknak három. Itt a hadtest két nagyon eltérő egység volna.

A hadtestnél alsóbb egység a hadosztály az összehasonlításra azért nem alkalmas, mert úgy kötelék az osztrák hadtesteknél nem létezett.

Legcélszerűbbnek mutatkozik még a közelítő összehasonlítás alapjául a dandár köteléke, miért is ennek szervezetét a következőkben mutatjuk be.

Az osztrák dandár ereje rendszerint:

2 gyalog ezred 3—3 zászlóaljjal ..... 6  
 1 vadász zászlóalj ..... 1  
 és egy üteg tüzérség.

Összesen tehát 7 zászlóalj és 8 löveg.

Az olasz dandár ereje szervezetenként :

2 gyalog ezred 4—4 zászlóaljjal .....	8
1 bersaglieri zászlóalj .....	1

összesen 9 zászlóalj. Tüzérsége az olasz dandárnak nem volt; e helyett két ily dandárból egy hadosztály alakulván, ehhez 8 üteg tüzérség járult.

A hadtestek összehasonlításánál azt látjuk, hogy az osztrák hadseregnél minden hadtest 8—3 dandárból, azon felül még egy-két lovas századból és egy lövegtartalékból állott.

Az olasz hadtest négy hadosztályból (tehát 8 gyalog dandárból) és egy lovas dandárból állott. Külön löveg-tartaléka azonban nem volt. Mivel azonban már egy hadosztálynak annyi tüzérsége volt mint mind a három osztrák dandárnak, az olasz hadtestbeli 2. 3. és 4. hadosztály tüzérsége messze felülmúlja az osztrák hadtest lövegtartalékát.

Egy osztrák hadtest tehát 21 zászlóalj, 1—2 lovas század és 48 lövegből, — míg az olasz hadtest 72 zászlóalj, 10—15 lovas századból és 72 lövegből állott.

Azonkívül figyelembe veendő, hogy a kimutatott olasz hadrakelt sereg valóban síkra szállhatott és olt volt alkalmazható, a hol a hadi helyzet kívánta.

Az osztrák déli hadsereg csoportjaihoz azonban a következő megfontolások fűződnek.

A tiroli és tengerparti hadosztályok, a portyázó dandár, a várak őrhadai és a dalmát különítmény csak föltételesen vagy éppen nem számíthatók a déli hadsereg azon erejéhez, mely feltétlenül az ellenség ellen vezethető.

A tiroli hadosztálynak feladata első sorban Tirol védelme. E feladat azt bizonyos helyhez vagy korlátolt területhez köti; e hadosztály tehát csak azon esetben volna a Velenczében működő hadsereghez vonható, ha Tirol maga meg nem támadatnék. Mivel azonban, mint azt később elő fogjuk adni, Tirol Garibaldi által 35,000 főnyi sereggel tényleg megtámadtatott, a velencei osztrák sereg döntő csatájában a tiroli hadosztály részt nem vehetett.

Annyi szolgálatot azonban a tiroli hadosztály a velencei seregnek mindenesetre tett, hogy jobb oldalát Tirol felől hadászati-lag biztosította. Ha tehát a tiroli hadosztályt úgy tekintjük, mint a velencei hadsereg jobb oldalvédét, akkor bizonyára a működő sereghez számíthatjuk; mert nélküle a velencei osztrák sereg jobb oldala Tirol felől annyira veszélyeztetve volna, hogy biztosítása végett magából a velencei sereg zöméből kellene oda egy biztosító különítményt rendelni.

E biztosító feladatot a tiroli hadosztály, mint később előadjuk,

fényesen megoldotta; a harcászati közreműködésben azonban a főseregnél a garibaldisták által akadályozva lön.

A tengerparti hadosztály ugyan szintén biztosító rendeltetés-sel bírt a működő hadsereg háta mögött; de még inkább helyhez volt kötve, mint a tirol. Neki folyton várni kellett, hol és mikor tesz az olasz hajóhad kísérletet, hogy a velencei- vagy istriai tengerparton csapatokat partra szállítson; és ha ez épenséggel nem történik — a mint valósággal nem is történt — még sem hagyhatja el a védelmére bízott területet, úgy hogy a működő hadsereggel harcászati érintkezésbe nem is léphet. Ez okból a tengerparti hadosztályt, mely, a mint az eseményekből később látandjnk, a hadjárat döntő időszakában ellenséget nem is látott, a működő hadsereghez nem is számíthatjuk.

Még kevésbbé lehet ezt a dalmát különítménnyel tenni, mely a hadjárat döntő harcaiban — ellenséges összeütközés útján — már távolságánál fogva sem vehetett részt, és ezt csak akkor tehette volna, ha az olaszok — a mint eleinte tervezték — a dalmát parton kikötöttek volna. Tényleg ez nem történt; a dalmát különítmény a működő hadsereg erejét nem növelte.

A várak és erődívenyek őrhadai természetesen első sorban a védelmükre bízott vár körletéhez vannak kötve. Igaz, hogy a nagyobbakban kirohanó csapatok is voltak; de ezek csak akkor léphettek működésbe a mozgó sereg támogatására, ha maga a vár külön meg nem támadtatik. De még akkor is a kirohanás a vár korlátolt körén túl messze nem terjedhet, tehát csak úgy érvényesülhet, ha a hadi esemény azon vár közelében folyik le, a mint ez Peschiera várnál június 24-én tényleg történt.

A mi végre a portyázó dandárt illeti, ez már nevével fogva is látszólag helyhez kötve nincs. Tekintve azonban, hogy a megbízhatlan tartomány lázongásra hajlandó városainak féken tartására volt hivatva, a működő hadsereget csak azon esetben támogathatja, ha a tartomány lakossága nyugodt és a fegyveres közbelépésre sehol szükség nincs. Mivel azonban ezt előre nem csak hogy tudni, de még reményleni sem lehetett, a portyázó dandár a válságos pillanatban (custozzai csata) tényleg a működő hadsereggel harcászati összeköttetésben nem állott és annak hadverő erejét nem növelte.

Ha ezeket szem előtt tartjuk, könnyen belátható, hogy a hadjárat tervezésénél osztrák részről a déli hadseregnek csak azon részeire lehetett számítani, melyeket a hadvezér feltétlenül mozgathatott.

Ilyenekül azonban csak a három hadtest (5., 7., 9.) a tartalék lovasdandár és a később alakított tartalék gyalog hadosztály volt tekinthető.

És ha olasz részről a Tiroiban lekötött Garibaldi seregtestétől

szintén eltekintünk és csak a Pó-síkságon működő seregeket állítjuk egymással szembe, az egybevetés a következő képet szolgáltatja:

Egységek	Osztályok	Összes
hadtest	3	4
gyal. hadosztály	0	20
gyalog dandár	11	40
gyalog zászlóalj	76	360
lovas dandár	2	7
lovas század	24	90
üteg	21	76
harcoló gyalogos	72,300	200,000
harcoló lovas	3,560	10,800
löveg	168	456
egyéb század	18	63

## AZ OLASZ-OSZTRÁK HADSZÍNHELY.

Miután az eddigiekben megismerkedtünk azon haderőkkel, melyek a fegyveres szembeszállás előestéjén hadra keltek, a következőkben egy pillantást vetünk azon területre, melyen a hadműveletek lefolytak, illetőleg lefolyhattak volna.

Az olasz-osztrák háborúra politikai, földrajzi és hadászati okoknál fogva az Osztrák birodalmi területből az osztrák örökös tartományok, Magyarországból a dunántúli kerület nyugoti része, Horvátország, Dalmácia, az Adriai-tenger és tengermellék, és Velence; az Olasz királyságból a Felső-Olaszország név alatt ismeretes rész, t. i. a Po-síkság, az Alpések és Apeninek közötti térség, tekinthető azon területnek, mely a készülő hadműveletek lefolyására számításba jöhetett. A megnevezett tartományok közül könnyen beláthatólag legfontosabb volt a Velence királyság és az olasz ajkú lakossággal bíró többi osztrák tartomány.

Ugyanis tudva volt, hogy Olaszországnak politikai célja: Velencének, esetleg Dél-Tirolnak meghódítása.

Ugyan-e tartományokra utal a földrajzi helyzet is, mert Velence és Dél-Tirol volt azon terület, melynél fogva a két hadakozó állam határos; melyre, vagy melyről egymás területére közvetlenül be lehet törni.

Végre ugyanezen területre utal azon hadászati megfontolás is, hogy a különben is gyenge osztrák hadsereg a velencei várnégyszögben (Verona, Legnago, Mantua, Peschiera) oly erős védelmi állással bír, hogy csak e várnégyszög körletében képes némileg kiegyenlíteni számbeli gyengeségét.

Az osztrák-olasz határvonal ez időben a zürichi béke szerint nagyban a Mincio és Po vonala volt. E vonaltól csekély eltérések csak Peschiera, Mantua és Borgoforte körül voltak, hol ezen várak erődtészeti körlete a Mincio, illetőleg a Po jobb partján is Ausztriá-

hoz tartozott. Peschierától éjszakra a határvonal a Garda-tót hosszában ketté szelte, innen nyugotra az Idro tóig, ettől pedig az Adamello és Ortlesi-Alpések legmagasabb gerinczén át a Stilfsi hágóig ér, hol Schweiz, Olaszország és Tirol között egy hármás határpont (triplex confinium) keletkezik.

A Pó-inenti határvonal csak egy kis szakaszon Luzzara és Ficcarolo között lépett át a folyam jobb partjára; a Pónak több ágai közül a beömlésnél az úgynevezett Po di fiore képezte a határvonalat.

A Mincio és Pó által képezett derékszögű határvonal, melynek sarkpontja körülbelül Borgoforte mellett képzelhető, hadászatiilag azon jelentőséggel bír, hogy a támadásnak két arcvonalat nyújt; a támadás két felől külön, vagy mindkét irányból egyszerre koncentrikus irányval intézhető. Ily határalakulás a védőre azon hátráEynyal jár, hogy soká bizonytalanságban marad, vájjon mely irányból jön a támadás, — és ha mind a két irányból jön, mely irányból jön a főtámadás.

A védő ily határalakulás mellett a támadó fölött csak azon előnnyel bír, hogy míg a támadó, ha mind a két irányt hadászatiilag ki akarja használni, tehát a külső vonalon működik, erőinek megosztására szörül, addig a védő a belső vonalon működve, erőit egyesítve együtt tarthatja cs körültekintő hadműködés mellett a megosztva előnyomuló ellenségnek egyik vagy másik oszlopát egyesült egész erővel támadhatja és győzelem esetén az ellenséges csoportokat egyenként verheti meg.

A belső vonalon való működés által egy gyengébb seregnek is módjában van, hogy egy túlerős ellenség részei fölött mindig számbeli fölényvel léphessen föl és győzhessen.

*Az osztrák-olasz határ irányalakulása folytán az osztrák hadsereg a belső vonalra, az olasz hadsereg a külső vonalra volt utalva.*

Az osztrák hadászati állásnak Velenczében még azon előnye volt, hogy a földrajzi határvonal mindenütt egyúttal akadályvonal is volt. A támadó olasz hadseregnek, bármely irányból jő, előbb a Mincio vagy a Pó-folyón, vagy mind a kettőn és a Pó-melléki egyéb földrajzi akadályokon át kellett kelnie.

Egy másik fontos akadály, a velencei hadszíntéren az Ecs (Adige) folyó, mely, miután Veronánál a tiroli hegyek közül a velencei síkságra lép, előbb nagyban déli irányt követ, Legnagotól kezdve azonban keletnek és pedig a Póval párhuzamosan folyik. Ez utóbbi körülmény hadászatiilag annyiban fontos, hogy a dél felől Velence ellen támadó hadseregnek, hogy az Ecs balpartján álló ellenséghez juthasson, két folyóakadályt kell legyőznie.

E kettős akadály még súlyosabbá válik az által, hogy az Ecs

és Pó-köz azon része, mely Legnago, Badia, Ficarolo és a Mincio torkolata között fekszik, egy terjedelmes mocsárterületet képez, mely Valii grandi Veronesi név alatt ismeretes. Itt minden katonai mozdulat csak a mesterséges utakra volt szorítva, e területen minden nagyobb hadművelet kizártnak volt tekinthető.

Az Ecs- és Pó-köz keleti része pedig körülbelül a Boara—Polesella vonaltól kezdve, annyi csatornával, folyam-elágazással és vízerekkel van borítva, — oly kevés éjszak-dél irányú járható úttal bír, hogy nagyobb szabású hadműveletekre szintén nem jöhet számba. Ez által a Pó és Ecs között tisztán földrajzi okoknál fogva, csak azon terület használható hadműveletekre, mely Ficarolo, Badia, Boara és Polesella között terül el.

Egész más földrajzi alkattal bír az Ecs és Mincio közötti terület. Ez déli részében ugyan számos rizsföldekkel van borítva, de közöttük elég sok és jó út vezet minden irányban. Az éjszaki rész pedig, mely a Garda-tó délkeleti partját övezi, egy mindenképen jól járható dombvidék, mely sok útja, sok helysége, termékenysége, gazdagsága folytán Európában a legjobb hadműveleti terek közé sorolható.

A Mincio és Ecsen kívül a többi velencei folyók, mint a Bacchiglione, a Brenta, Sile, Piave, Livenza, Tagliamento a szóban forgó esetben csekély katonai jelentőséggel bírtak; az Isonzo ugyan, mint Yelence és az osztrák örökös tartományok közötti folyóakadály, hadászatiilag fontosabb volna, de mivel e hadjáratban más okoknál fogva nem érvényesült, e helyt mellőzzük. Hasonlóképen mellőzzük a Pónak lombardiai mellékfolyóit; csak annyit jegyzünk meg, hogy e sok folyó az egész Pó-síkságnak a szegdelt síkság jellegét adja. Katonai szempontból pedig azon jelentőséggel bírnak, hogy a mozgásra sűrű akadályt, a harezra sok védelmi vonalat, a táborozásra pedig sok természetes terepszakaszt nyújtanak. Az egész Pó-síkság két-két mellékfolyó között, éjszakra az Alpések, délre a Pó, kelet és nyugót felől két mellékfolyó által határolva, mindmégannyi négyszögletes terepszakaszra oszlik, melyek a hadmozdulatok fokozatos keresztülvételére előnyösek.

A tengerpart földrajzi alkatáról majd a hadtengerészet működésénél, Tiroléről majd a tirolai harezok alkalmából fogunk szólni.

Itt még csak annak kiemelésére szorítkozunk, hogy a velencei síkság a legáldottabb, a legműveltebb vidékek közé tartozik; az olasz typus: jól műveit földek, sűrű fasorokkal beültetve, melyeken szőlő-ültetvények fűzik tova összekapcsolt vesszőiket; sok, nagy, népes és szilárdan épült város, sok major (casina), sok és jó út, sok csatorna, kökerítés és vizes árok jellemzik az egész területet. Ez elemek közül az említett kapcsolatos szőlő-ültetvények, valamint a vízerek a mozgást, a sűrű faültetvények pedig az áttekintést megnehezítik; mindazáltal az egész síkság a nagyszabású hadműveletre

alkalmas, bár nagyobb lovas tömegek elegendő működési tért és mozgási szabadságot ritkán találnak.

Végre, miután eddig megismertük a hadszínhely természetes hadműveleti elemeit, meg kell emlékeznünk a mesterséges elemekről, t. i. a várakról.

Ezek között első helyet foglal el Verona az Ecs mellett. Hozzá tartozott a Pastrengói hídfő és az Ecs völgyzáró erődje Ceraino mellett. — Verona táborvár 23 erős erőddel, összesen 760 löveggel volt fölfegyverezve és az egész olaszországi osztrák védelemnek központja volt. Verona várövében az egész osztrák hadsereg menedékhelyet találhatott volna, ha rászorult volna.

Mantua a Mincio mellett, könnyen víz alá árasztható medenczében; 228 löveggel volt felszerelve.

Peschiera a Minciónak a Gárdából való kifolyásánál; 311 löveggel rendelkezett. E két utóbbi vár, mint az ellenséghez legközelebbre előretolt pont, a védelemnek fontos támpontjai voltak; azonkívül meg volt azon hatásuk, hogy az ellenség átkelését a Minción, minthogy az átkelési pontnak a két vártól megfelelő távolságra kellett maradnia, aránylag rövid vonalra korlátozták. — Az osztrák sereg számára, ha a Minción át nyugotra akart volna támadásra indulni, Peschiera és Mantua a legbiztosabb kitérésű kapu gyanánt szolgálhatott volna.

Legnago kettős hídfő az Ecs mellett, Mantuának összeköttetését az Ecs balpartjával biztosította.

Az eddig felsorolt négy vár képezi a történelmileg és hadászatiig híres olasz várnégyszöget.

A várnégyszög várain kívül megemlítendő még Borgoforte, mely oly értelemben tartozott Mantuához, mint Pastrengo Veronához. Borgoforte hídfő volt a Pón át és akkor bírt volna jelentőséggel, ha az osztrák hadsereg a Pó jobb partjára akarta volna áttenni liadműködési területét. A jelen esetben azért nyert fontosságot, mert körülötte terjedt át az osztrák terület a Pó jobb partjára és maga az erőd a háború alatt külön ostrom tárgya lön.

Rovigo, az Ecsnek egy mellékága az Adigetto mellett, hadászatiig azon jelentőséggel bírt, hogy a várnégyszög délkeleti megkezdését megakadályozhatta, illetőleg késleltethette addig, míg a távolabbra éjszaken és éjszaknyugaton működő mozgó sereg megérkezik. A Pó jobb partjáról Padua felé vezető utak mind Rovigonál egyesülnek és Rovigo által elzárattak.

Velencének, a városnak, erődítményei csak e fontos város védelmére szolgáltak. Azonfelül ezeknek, valamint a trieszti, polai, zárai, lussini, lissai stb. erődítéseknek az volt a rendeltetésük, hogy az olasz seregnek tengeri úton való partra szállását megnehezítsék vagy megakadályozzák.



## A HADAKOZÓ FELEK HADÁSZATI HELYZETE ÉS HADMŰVELETI TERVEI.

Miután az eddigiekben megismerkedtünk a hadviselés fontos elemeivel: a politikai helyzettel, az ellenséges haderőkkel és a hadszínhely földrajzi minőségével, képesítve vagyunk a két hadviselő fél hadászati helyzetének megbírálására és ennek alapján a hadműveleti tervek méltatására.

E célból az előbbiekből összefoglalva, a következőket kell szem előtt tartani.

Ausztria egy kettős háború küszöbén állott. A két szövetséges ellenfél közül az éj szaki volt a hatalmasabb; miért is Ausztria haderejének legnagyobb részét Poroszország ellen vitte és az olasz háború, rá nézve, csaknem másodrendű fontosságot nyert. E viszony politikailag föltétlenül igaz. Az olasz hadszínhelyen működő hadsereg feladatán azonban e politikai helyzet mit sem változtat; ennek ép úgy kell működni és harcolni, mintha ő volna az állam főseége, mert neki csak egy és pedig főcélja van: hadműveleti feladatának megoldása.

Az olasz hadszínhelyre rendelt déli hadseregnek az említett politikai helyzetből csak azon hátránya volt, hogy az állam egész fegyveres hatalmához képest számra nézve gyenge volt.

Mivel azonban ez állapoton változtatni nem lehetett, a kisedd hadseregnek csak a rendelkezésre álló erővel lehetett számítani; a porosz-cseh hadszínhely oly távol esik Olaszországtól és annyi földrajzi akadály által van elválasztva, hogy bár éjszakon és délen Ausztria részéről egy és ugyanazon állam hadserege működik, egyik a másiknak támogatására, legalább a háború kezdetén, nem számithatott.

Mihelyt tehát az osztrák déli hadsereg az éjszakitól elkülönítve megalakult, tulajdonképen az olasz-osztrák hadjárat hadászatiilag ugyanazon megítélés alá esik, mint egy külön háború. Az

éjszaki hadjárat az olasz háborút politikailag befolyásolhatja, de hadműveleti szempontból — nem.

Olaszország egy más hatalmas államnak szövetségében, azon előnnyel bírt, hogy egész hadseregét osztatlanul ellenfelére zúdíthatta. Közvetlen támogatásra porosz szövetségésétől szintén nem számíthatott, miért is a politikai helyzet okozta, hogy ezen olasz-osztrák háborúban az egész olasz haderő állott szemben az osztrák haderő egy harmadával. Olaszország politikai helyzete még a szövetséges viszonyon kívül az által vált különösen kedvezővé, hogy diplomatiailag III. Napóleon francia császár jóindulatú pártolását és azon biztosítását bírta, hogy az 1859. évi hadjárat eredményeit megsemmisíteni nem fogja engedni. Olaszország tehát a háború által mit sem veszíthetett. Ha a két szövetséges közül csak az egyik, vagy ő, vagy Poroszország győz, már Velenceze biztosítva van számára; ha mind a ketten legyőzetnének, az olasz területi épséget-biztosította Pranciaország.

Ezzel szemben Ausztria azon kedvezőtlen helyzetben volt, hogy még legfényesebb győzelmével is, dicsőségen és morális hatalmi erősödésen kívül nem nyerhet semmit. Lombardiát visszahódítani, még ha III. Napóleon engedte volna is, maga sem akarhatta; új olasz hódítás után nem vágyódott. A legnagyobb siker, melyet elérhet, az, hogy Velenceze birtokát és a birodalom területi épségét megtartja.

*Olaszország tehát semmit sem veszíthet, de mindent nyerhet. Ausztria semmit sem nyerhet, de sokat veszíthet.*

Tekintve a belpolitikai helyzetet, nem lehet szem előtt téveszteni, hogy Ausztria e téren is nagyon kedvezőtlen képet mutat, mely a külháború viselésére befolyás nélkül nem maradhatott.

Egyfelől a magyar nemzet, alkotmányának felfüggesztése óta passiv ellenállásában részint ellenszenvvel, részint közönnyel nézte Ausztria külpolitikai zavarát. A nemzet lelkes, őszinte támogatására számítani nem lehetett; sőt ha az emigránsok tervei sikerűinek, tartani lehetett volna komoly belső nyugtalanságoktól, melyek az állam külpolitikai akcióját megbéníthatták.

Másfelől maga a velencezi tartomány lakossága, melyért a déli hadsereg háborúba lépett, titkos és nyílt vágyaival az ellenséghez szított, titokban avval is tartott. Maga a föld, melyen állott, ingott az osztrák déli hadsereg lába alatt. Könnyen belátható, hogy e viszony mennyire megnehezíti az erők szabad kifejtését, mennyi erőt kellett a lázadásra hajlandó városok fékentartására lekötni, mennyire kellett tartani az árulástól, mily kevésbé lehetett számítani a polgári lakosság azon százféle szolgálatára, melylyel a hadsereg működését elősegítheti, vagy melynek megtagadása által a

hadsereg háta mögött százféle fennakadást, veszélyt és surlódást idézhet elő.

Ezzel szemben az olasz hadsereg, a nemzeti egység eszményének megvalósítása előtt állván, a lakosság hazafias lelkesedésében hatalmas szövetséggel bírt. Az idegen hatalom alatt élő testvérek felszabadítása, a biztosra várt hadi dicsőség, Ausztriának tartós politikai ellenségeskedése és az Ausztria elleni gyűlölet, a háborút rendkívül népszerűvé tették.

Ausztriában tehát a népek közönyét, helyenként ellenszenvét, Olaszországban a nemzet lelkesedését látjuk minden lépten a hadseregek nyomában.

Az ellenfelek hadi erejét már az előbbi II. fejezetben összehasonlítva méltattuk és eredményül azt mondhatjuk, hogy az osztrák hadsereg általában háromszoros túlerővel állott szemben.

E háromszoros túlerőben rejlő fölény azonban még sokkal nagyobb lesz, ha elgondoljuk, hogy az osztrák déli hadseregnek tulajdonképpen semmi hadászati tartaléka nem volt. Akkor nem volt még a birodalomban sem általános védkötelesség, sem honvédség, sem népfőlkelés. Ha a hadrakelt sereg vereséget szenvedett vagy megfogyott, nem volt semmi szerves intézmény, mely a hézagokat kitölthette volna, mint a gyenge pótcapatok, azonkívül önkéntesek vagy hevenyészett csapatok. Azonban az osztrák birodalom népeinek közönyössége mellett önkéntesekre nem igen lehetett számítani; ha pedig létrejöttek ily kétes értékű, hevenyészett alakulások, azok inkább az éjszakai hadsereghez vitettek. A déli hadsereg elhagyatva, elszigetelve, ellenséges polgárság körében senkire sem számíthatott, csak önmagára.

Olaszországnak ellenben a hadrakelt seregen kívül csak emberben még kétszer annyi tartaléka volt, mely már országszerte új zászlóaljakra, Toscanában új hadtestbe tömörült; az olasz kormányának csak akarnia kellett, és akár még egy teljes hadsereget állíthatott volna ki.

A két hadsereg fölszerelésében és fölfegyverzésében oly mozzanat nem található, mely az egyiknek a másik fölött túlsúlyt biztosíthatott volna.

Egyben azonban határozott fölényrel bírt az osztrák sereg: ez a belső katona-erkölcsi érték.

Nem mintha nagyobb lett volna a lelkesedés az osztrák hadsereg körében, mint az olaszoknál; vitézebbnek sem mondható az osztrák az olasznál, bár sok magyar csapat harczott az osztrák déli hadseregben. Hanem volt valami ez osztrák hadseregben, a mit az olasz még nem szerezhetett: a belső szilárdság, az összetartás a veszély érzetére, a múlt hadi diadalok hagyományos emlékei, a tudat, hogy e hadsereg az uralkodó bizalma és

parancsa folytán a legveszedelmesebb pontra helyeztetett; mindez a katonákba bizonyos hős elszántságot öntött. Ha e hadsereg elvonulhatott volna a veszélyben levő uralkodó előtt, a katonák szívében a római vértanúk klasszikus szavainak visszhangja rezgett volna: Morituri te salutant, Caesar.

Az olasz hadseregnél ellenben nagyon érvényesült azon körülmény, hogy mint «olasz hadsereg» most először szállt síkra. A nem rég meghódított vagy bekebelezett tartományok hadi népe még nem szokott össze a törzsszág (Piemont) népével; a déli tartományok lakossága már természeténél fogva csekélyebb katonai alkalmatossággal bír, mint az éjszakiaké. Ez által hiányzott a hadseregből az egyöntetűség, az egység és együvé tartozás erős érzete; hiányzott a múltban együtt vívott küzdelmek lelkesítő emléke. Az olasz hadsereg csak 1861-ben keletkezvén, még nem volt ideje, hogy elemei összeforjjanak. Némileg pótolta e hiányt, hogy a hadsereg élére maga az olasz király, Victor Emánuel, a népszerű re galantuomo állott; de végkép még sem pótolhatta azt, hogy a hadsereg egyes részei egymást még alig ismerték, talán egymás iránt még féltékenykedtek vagy bizalmatlankodtak is, a mint ezt a hadműveleti terv megállapításánál mindjárt látni fogjuk.

\*

Hadműveleti tervekről szólván, először az olasz tervvel kell részletesebben foglalkoznunk. A háború többször említett politikai céljánál fogva, Olaszország volt a támadó fél politikailag; neki kellett támadni hadászati lag. Ő hódítani, ő foglalni akart, az ő kezében volt az offensiva; őt hadászati lag támadó fellépésre kötelezte a porosz egyezmény is, támadásra hajtotta az olasz nemzet sürgető közvéleménye, támadásra ösztönözte a fiatal hadsereg harzkevének fentartása.

Ausztria védő volt. Ő semmi positiv célt nem akart, ő csak meg akarta tartani azt, a mit nemzetközi szerződések alapján jogosan bírt; ő csak meg akarta akadályozni, hogy az ellenfél el ne érje célját. Az osztrák hadseregnék csak negatív feladata volt, hogy az ne történjék, a mit az ellenfél akar; politikailag ez a legvilágosabb defensiva, a legszorosabb védelmi álláspont. Neki hadászati lag is védelmi magatartást kellett követnie, míg a háború meg nem kezdődik; csak a hadizenet után nyeri vissza teljes cselekvési szabadságát. Ettől kezdve akár védőleg, akár támadólag léphet fel.

A hadizenet előtt az osztrák hadsereg a politika által rákényszerített védelmi állapot a hadműveleti terv tekintetében is nagyon megkötötte a hadvezér kezét. A védőnek a támadóval szemben, mindig azon hátránya van, hogy a támadónak szándékához és eljárásához kell alkalmazkodnia; a védőnek minden tervezgetését

azon kérdéssel kell kezdeni: Mit akar az ellenfél? Mit fog tenni az ellenség? Csak azután lehet azon kérdést fölvetni: Mikép kelljen azt megakadályozni?

A támadó — Olaszország — nem törődik azzal, mit fog tenni a védő. Első kérdése: Mit akar önmaga? Mikép fogja ezt legkönnyebben és legbiztosabban elérni.

Ez utóbbi kérdésre adandó felelet az, a mit a hadműveleti terv alatt szoktak érteni.

Az olasz hadsereg, valamint politikailag Velenczét meghódítani, úgy katonailag első sorban az ott álló osztrák hadsereget legyőzni akarta; ha tehát egyelőre a Velenczén kívül eső hadműveleti terektől eltekintünk — Velenczébe be kell hatolnia; első sorban nem a területi foglalásért, hanem az ellenséges hadsereg megsemmisítése czeljából.

Az olasz hadseregnek hadműveleti tárgya tehát — az osztrák hadsereg. Ezt kell fölkeresni; hol? — ibi ubi! — Ott a hol van, ott a hol elő fogja találni.

Az osztrák-olasz határvonal derékszögű iránya folytán olasz területről két főirány vezet Velenczébe: az egyik nyugotról a Minden át; a másik délről a Pón át.

E két iránynak megfelelőleg két hadműveleti vonal is állott rendelkezésére: Az egyik Lombardiából a Minción át Veronának; a másik Bolognából a Pón át Páduának.

Az elsőnek hadműveleti alapja: Lombardia; alanya: Cro-mona; a másíknak alapja az Emília, a Pó síkság jobbpárti fele; alanya: Bologna.

Mind a két hadműveleti vonalnak voltak előnyei és hátrányai; mind a kettőnek voltak pártolói és ellenzői. Már most főlemlíthetjük, hogy jóval a háború kitörése előtt, a nyugoti hadműveleti vonalnak (a Minción át) legszívósabb szószólója volt La Marmora tábornok; a déli vonalnak (a Pón át) híve Ciáldzni volt.

A hadseregben általában több pártolója volt a déli vonalnak, melynek előnyeit a következőkben vitatták.

Velenczét két fő közlekedési vonal tartja összeköttetésben az osztrák birodalom belsejével: az egyik Veronából az Ecs-völgyben, Tirolon át; a másik Veronából Vicenza felé, Friaulon át, a Strada Maestra d'Italia.

Ha az osztrák hadsereget a birodalom belsejétől elvágjuk, a déli hadsereg el van szigetelve; vagy a várnégyszögbe szőrüi, vagy megütözik és — tekintettel az olasz túlerőre — legyőzetik.

A tiroli közlekedési vonaltól az osztrák hadsereget elvágni csaknem lehetetlen. Ez útvonal kiinduló pontja Veronában van, mely még vesztett nyílt csata után is soká tarthatja magát; az útvonal védve van a Garda tó egész hossza által, hol Ausztria még

egy hadi flotillát is szervezett; — védve van a Garda és Ecs közötti járhatlan hegység által, az Ecs folyó által és az Ecs-völgyben levő osztrák erődítmények által. Velenczének ezen (tivoli) közlekedési vonala csaknem hozzáférhetetlen.

De a másik, a friauli, a Strada Maestra d'Italia, mely különben is fontosabb a tirolinál, — ha ez Veronától keletre elérhető: akkor olasz részről minden meg van nyerve. Az osztrák sereg legfontosabb összeköttetési vonalától elvágva, — a veszedelmes várnégyszög megkerülve, — az ellenség megfordított arczzal megütkezésre kényszerítve, — az ellenség hátában az egész velencei lakosság fegyverre kel, — az osztrák hadsereg szerencséről szólhat, ha Tirolba menekülhet. Az olasz hadsereg pedig egy csapással hatalmába ejtheti Velenczét; Veronát leggyengébb oldaláról kelet felől, úgyszólván hátulról ostromolhatja és előtte nyitva az út a birodalom szívébe a Dunához, Bécs és Linz felé, hol aztán az olasz sereg kezét foghat a szövetséges porosz hadakkal.

E terv kivitele azt kívánta volna, hogy az olasz hadsereg csekély része foglalkoztassa az osztrák hadsereget áltámadásokkal a Minció mentén, míg a sereg zöme körülbelül Ferrara táján (Pontelagoscuro) átkel a Pón, ostrom alá fogja Rovigót, bal oldalban körülrjárja Legnagót, jobb oldalban a hajóhad foglalkoztatja Velence városának őrhadát, az olasz hadsereg zöme pedig vagy Páduára megy, vagy az ellenség magatartásához képest az Ecs bal partján megütkezik.

Az előnyök tehát egybefoglalva: a várnégyszög meg van kerülve; az ellenség fővonalától elvágva; a hajóhad közreműködése lehetővé téve; az ellenfél kedvezőtlen viszonyok között, keletre fordított arczzal, volna harcra készítetve; a győzelemtől a legnagyobb politikai és hadművelleti eredmény várható.

E terv valóban igen kecsegtető; ellene a kivétel nehézségei szóltak.

Mindenek előtt a Pón való átkelés, melyet a tervezett szakaszban egy gyengébb ellenség is megakadályozhat és mely oly nehéz műszaki hadműveletet kíván, hogy legalább három napig tart, míg az olasz sereg átkelt; ez annyi idő, a meddig nem lehetett föltételezni, hogy az ellenség a hadműveletet észre ne vegye; ekkor pedig Legnago-Mantuából könnyen meghiúsíthatja.

Ehhez járul még, hogy az alsó Po mentén az Ecs és Pó köze, a Polesina, különben is mocsáros, egészségtelen vidék; Legnago és Mantua felől pedig könnyen egészen víz alá árasztható. Addig míg Rovigo el nem esett, az Ecsen átkelni nem lehet; így tehát még ha a Pó és Polesina akadályá le van győzve, a sereg előtt áll az Ecs új akadályá, a hol mind azon veszélyek, melyek a Pora állottak, ismétlődnek.

A terv tehát sokat ígér; de nagyon nehéz és azért nem elég biztos.

Ellenben a Mincio felőli támadásnak megvan azon előnye hogy a megindításhoz sokkal csekélyebb akadályon kell áthatolni, mint délfelől; lévén a Mincio sokkal keskenyebb, sekélyebb, és partviszonyainál fogva is könnyebben áthidalható, mint a Pó. Mihelyt a hadsereg aMinción átkelt, igen kedvező harczterepre jut; a Sona és Sommacampagna körüli magaslatok — ha elérik — uralgó állást nyújtanak az olasz seregnek; a sereg csekély részei ostrom alá fogják Mantuát és Peschierát; a sereg zöme pedig Verona ellen működhetik, hol előreláthatólag az ellenséges sereggel fog találkozni. Ha nem, annál jobb; tovább megy az Ecsen át, az ellenséget, a hol találja, az Ecs bal partján megtámadja és — legyőzi. E mellett az ellenfél már el van vágva a tirolai közlekedési vonalától, míg az olasz sereg e vonalon közeli érintkezésben marad a Tiroiban működő Garibaldival.

Hogy a kifejtett két hadműveleti irány között melyik a jobb, melyik a helyesebb, — ki dönthetné el apodiktikus bizonyossággal? Az elmélet szerint mind a kettő egyaránt jó, mert mind a kettőnek megvannak fontos előnyei. Ez előnyök mérlegelésénél azonban fontos szerepe jut a hadvezér egyéniségének.

Egy felől a Pón át a nagy veszélyek, küzdelmek és nehézségek árán nagy eredmény kecsegtet. Másfelől lassúbb és kisebb az eredmény, de biztosabb.

A vakmerő, vagy a ki a nehézségek valódi lényegét nem ismeri, a merészebb, a nehezebb vállalatot választja; nagyot kockáztat, de — audaces fortuna javat.

Az óvatosabb, vagy a kinek tekintete a hadművelet szűkebb körén túl is lát veszélyeket, a biztosabb lit felé hajlik.

La Marmora, ki a háború előtt külügyminiszter, a háború alatt a király vezérkari főnöke lőn, a Cialdini-féle déli irányban nem csak az elemi nehézségeket és az ellenséges ellenhatás hadászati veszélyeit látta, hanem attól tartott, hogy ha az olasz hadsereget valami kudarcz éri, a mitől a Pó felé inkább lehet tartani, mint a Minción át, ez a fiatal, laza összetartással bíró hadsereget hamar demoralizálja és az olasz ügy iránti rokonszenvnek Európa-szerte sokat árt.

La Marmora tehát a Minció-féle hadműveleti irány felé hajlott; de nem mert a nagy katonai tekintély hírében álló Cialdini-val élesen szembeszállni. így bekövetkezett az, a mi ily ellentétek kiegyenlítése körüli gyakran elő szokott fordulni: egy compromissum, mely abban állott, hogy a fő hadműveleti vonal a Minción át vezessen Verona felé, illetőleg az Ecs balpartjára; egy második, mellékhadműveleti vonalat azonban Cialdini az olasz hadsereg egy jelentékeny részével az alsó Pón át kövessen.

Eddig a katonai elmélet semleges maradhatott és nyugodtan mondhatta, hogy mind a két hadműveleti irány jó, ha az egyiket — de csak az egyiket — teljes erővel és erélylyel betartjuk. Mind a kettőnek egyszerre való követését bátran el lehet Ítélni, mert ez esetben egyik sem jut érvényre egészen, hanem könnyen mind a kettőnek hátrányai egyesülve, meghiúsítják még azt a csekély eredményt is, melyet az egyikben el lehetett volna érni.

A kettős hadműveleti irány követése az olasz sereg hetie osz-tására vezetett. Ez által az olasz hadvezénylet maga magát fosz-totta meg azon hadászati fölényétől, melylyel az osztrák sereg fölött bírt: a számbeli túlerőtől.

Mert a mint később látni fogjuk, az olasz főszereg a Mincio mentén még mindig erősebb volt ugyan az osztrák déli hadsereg-nél, de e túlerő már nem volt elegendő arra, hogy az osztrák sereg morális fölényét és páratlan védelmi posícióját is paralyzálhassa volna. A Cialdini-féle seregrész pedig már az osztrák egész működő hadsereggel számban egyenlő volt.

Az osztrák sereg számára tehát az olasz kettős hadműveleti vonal folytán lehetőségessé vált, hogy a pillanat ügyes felhasználása mellett egész erejével az olasz sereg egyikére, vagy egymás után mind a kettőre döntő csapást mérhessen.

Az osztrák hadműveleti terv tényleg abban állott: az egész működő sereget egy alkalmas központra úgy együtt tartani, hogy kedvező pillanatban akár a déli akár a nyugoti olasz seregrészszel szembeszállhasson. Alapja közvetlenül a várnégyszög; közvetve a birodalom belseje.

E központi állás a hadizenetig az Ecs balpartján Montagnana és Lonigo között volt; innen kellett mind a két ellenfélt szemmel tartani és akár nyugót felé Veronán át, akár dél felé Badia mellett előtörni, a szerint, hogy melyik irányból nyilvánul előbb az olasz támadás.



## A MOZGÓSÍTÁS ÉS HADÁSZATI FŐL VONULÁS.

### Ausztriában.

A II. fejezetben elő volt adva, hogy Ausztriában márczius havában az egész hadsereg és külön az olasz hadszínhelyre rendelt déli sereg számára is új hadrend állíttatott fel.

Ez új hadrend mellett a csapatok még békelétszámon maradtak, de már április elején némi csapat-mozgadozások a birodalom belsejéből, az éjszaki és déli határok felé nem voltak elkerülhetők, sem eltitkolhatók. Mikor pedig a bécsi kabinet bizonyosságot szerzett arról, hogy a megbízottak által április 8-án kötött olasz-porosz szerződés az olasz király által Florenczben április 14-én és a porosz király által Berlinben április 20-án jóvahagyólag aláíratott, elérkezett az idő, hogy az addig rendkívüli óvatossággal tett hadi készülődések, nyíltan és erélyesebben vétessenek foganatba.

Ezen elhatározás eredménye volt, hogy április 21-én a déli hadsereg mozgósítása, az említett új hadrend szerint elrendeltetett.

Most elkezdődött a csapatok tartalékosainak tömeges bevonulása, főszerelése és fölfegyverzése, lovak vásárlása stb. intézkedések a hadsereg hadilábra helyezéséhez; és kezdetét vette a csapatoknak, valamint hadi anyagoknak keletről nyugatnak, délről éjszakra és éjszakra délnek olyan irányítása és szállítása, a melyről szeretnők hinni, hogy monarchiánkban ekkor utoljára történt.

E szállítások keresztül kasul való mozgadozásáról csak akkor szerezhetünk megközelítő képet, ha a csapatok állomáshelye, rendeltetési helye és kiegészítése helyeinek egybevetésén kívül arra gondolunk, hogy az olasz (velencei) területen kiegészített ezredeket, valamint ezek kiegészítésére szolgáló pótcsapatokat (depót) is Olaszországból Csehországba kellett áthelyezni. E rendszabálynak politikai oka volt. Az olasz nemzetiségű csapatokban az olasz hadszíntéren, az olasz testvérek ellen, nem lehetett bízni; a velencei tartomány pedig annyira ki volt téve az ellenséges invázióknak, hogy

tanácsosnak mutatkozott a fegyverfogható népet és a, z olasz ezredek kiegészítésére szolgáló intézeteket és telepeket az országból kivonni.

A mozgósítási terv szerint a hadseregeknek a mozgósítási naptól számítandó 7 hét múlva mozgósítva, a hadászati felvonulás területén rendeltetési helyén készen kelle állnia.

És habár az idő a jelenkori viszonyok szerint elég hosszúnak mondható, mégis alig lehet az osztrák hadsereg 1866. évi mozgósítására nagyobb dicséretet mondani mint azt, hogy daczára a monarchia válságos külpolitikai helyzetének, daczára a sok tekintetben aggodalmas belpolitikai helyzetnek, daczára a békehadrendből eredő nehézségeknek, daczára az irányítási tervek ismételt megváltoztatásának, a hadsereg mozgósítása, bezárólag a várak fölszerelésével és fölfegyverzésével június 12-én, vagyis 4 nappal a tervszerinti határidő után befejezettek vala tekinthető; ez idő szerint azonban a csapatok még az egész velencei tartományra elosztva, rendeltetési helyükön, vagy annak közelében laktáboroztak.

A déli hadsereg főparancsnokául Albrecht cs és kir. főherczeg neveztetett ki, ki a parancsnokságot május 9-én tényleg át is vette. Június elején a déli hadsereg elhelyezése a következő volt:

Az 5. hadtest Veronában —

A 7. hadtest Paduában —

A 9. hadtest Vicenzában, és környékén.

A lovas dandár még meg sem alakult. — Hadrendi alkatrészei közül: az 1. huszár és a 13. ulánus ezred Veronában; a 3. és 13. huszár ezred Paduában és Eovigóban; a 11. huszár és 12. ulánus ezred Vicenzában és Cittadellában állott.

A portyázó dandár még Coneglianóban volt.

Az osztrák déli hadsereg ezen gyülekezése a 2. melléklet vázlatán van feltüntetve.

Hogy a működő hadsereg aggasztó számbeli gyengeségén legalább némileg segítsen, Albrecht főherczeg még egy hadászati egyseget alkotott magának.

Habár t. i. a várak őrhadai, különösen tekintettel a lakosság megbízhatlan szellemére, épen nem voltak bőségesen kiszabva, a főherczeg mégis ezektől némi csapatokat elvont és azokból egy új tartalék gyalog hadosztályt alakított. Ehhez Veronából 3 zászlóalj és 1 üteget, Velenczéből 3 zászlóalj, továbbá a törzs- és várszolgálatra rendelt csapatokból két zászlóalj, a 12. határőrezred 3 zászlóalját, a bécsi helyőrségből és több vadász zászlóalj pót századaiból két új vadász zászlóalj (36.37.) vont össze úgy, hogy az új tartalék hadosztály 12—13 zászlóaljjal és 2 üteggel június 15-re megalakulhatott.

Hogy a hadsereg felvonulása ellenséges kémkedések ellen biztosíttassák, június 6-tól kezdve az egész határvonal katonai megfigyelés és őrizet alá helyeztetett. E határőrzés a Mincio mentén Pe-

schiera és Mantua között a Pulz lovas dandárára bízott, melyhez e célból még az 5. hadtestből a 21. vadászászlóalj is beosztott, melynek állomáshelye különben is Valeggio volt.

Pulz ezredes lovas dandárparancsnok törzsét Villafrancában szervezte.

Hasonlóképen mint Pulz ezredes a Mincio vonalat Villafrancából, zárta el Scudier tábornok dandára Eovigóból az alsó Pó vonalát, míg a Peschiera, Mantua, Legnago várak a határnak körletükbe eső részét őrizték. E határőrzés — mint a háború előtti biztonsági rendszabály — elég tanulságos és érdekes, hogy e helyt részletesen ismertessük.

E szerint június 6-tól kezdve állott;

*A peschierai várórségből:*

½ gyalog század Salionze-ban.

*A Pulz dandárnak i-ső huszárezredéből:*

a törzs és 2½ század Villafrancában, V. század Pozzolóban, ¾ század Valeggióban, V. század Salionzeban.

*A Trani 13. ulánus ezredéből:*

a törzs Boverbellában, 2 század Marmirolóban, 1 század Marengóban, 1 század Castiglione és Penilében.

Egy 4 fontos üteg Grezzano és S. Zenoneban.

A 21. vadászászlóalj Valeggióban, egy szakaszsal Pozzolóban és egy őrszel Monzambano átellenében a Ponté di Bottura hídnál.

A mantuai várórség a tó és a Pó között előőrsvonalat tartott fenn; e vonalhoz érkezett mint később előadjuk, június 20-án az olasz hadizenet; Borgofortanak állandó őrhada volt. A kompok közlekedése a Pón át beszünttetett. Governolóban a mantuai várórségtől Va gyalog század állott.

A legnagyi várórség 1—1 századot az Albrecht főherczeg 44. ezredtől Kevereben és Sermidében tartott.

Az alsó Pó mentén Ficearólótól Papozzáig a Scudier dandára teljesítette az őrszolgálatot úgy, hogy a Pó átkelési pontjaira apró figyelő őrsöket állított, ezek mögött a «canale bianco» mentén nagyobb őrségeket tartott. Az Ecs átjárói meg voltak szállva, egy zászlóalj Adria városba volt kikülönítve, míg a dandár zöme Eovigóban állott.

Midőn június 10-én megegyező hírek az olasz seregnek a Mincio felé való közeledését jelentették, a főherczeg a déli hadsereget is közelebb vonta az Ecshez úgy, hogy június 15-én a déli hadsereg hadászati felvonulása be volt fejezve és 21-ig változatlan maradt.

Ezen hadászati felvonulás a 3. melléklet vázlatán vanabrázolja.

A déli hadsereg főbb részeinek elhelyezését pedig a következő táblázat mutatja:

## Elhelyezési kimutatás

az osztrák déli hadseregről 1866. évi június 15—21.

A hadsereg főhadiszállása: Verona.

Hadtent	És pedig	Elhelyezés		Megjegyzés
		június 15—21-ig		
5. Rodich	főhadiszállás	Verona...	12. ulánus-ezred S. Bonifacio	
	Bauer dandár	Verona, S. Michele, Montorio, S. Martino	Hadtentintézetek Verona	
	Möring »	Caldiero		
	Piret »	S. Bonifacio		
	lővegtartalék	S. Martino és Caldiero között		
7. Maroicic	főhadiszállás	Montagnana...	3. huszárezred Saletto és Piacenza	
	Weltersheimb ddr.	Montagnana	Hadtentintézetek Montagnana	
	Töply dandár	Megliadino, S. Vitale	*E dandár egy vadászlj és a 13. huszárezred kivételével 22. és 23. árvasuton Veronába szállított	
	*Scudier dandár és 13. huszár ezr. lővegtartalék	Rovigo és az alsó Pó mentén Montagnana		
9. Hartung	főhadiszállás	Lonigo...	11. huszárezred Pavarano	
	Böck dandár	Bagnolo	Hadtentintézetek Lonigo és Montebello között	
	Kirchsberg dandár	Lonigo		
	Weckbecker »	Pavariano		
	lővegtartalék	Sarego		
Tart. 87al. bo. Rapprecht	törzs-hadiszállás	Verona...		
	Weimar dandár	Verona		
	Benkó »	Albaredo		
	Pulz-féle lovas-dandár	Villafranca	Órálláson a Mincio-vonal elzárására	
	Zastavnikovics portyázó dandára	Conegliano	Különítm.: Feltre, Treviso, Vicenza, Padua, Sacile, Pordenone, Sodrargo	

Az olasz hadsereg békében akként volt elhelyezve, hogy tetemes része, és pedig rendszerint a gyalog ezredek 4-ik zászlóaljai a félsziget déli részében állottak, részint a még teljesen meg nem szűnt politikai izgatások fékentartására, részint az e vidéken elszaporodott rablóbandák kiirtására, részint oly politikai czélzattal, hogy a még mindig össze nem forrt éjszaki és déli lakosság assimilációjának előmozdítására szolgáljanak.

E kikülönített csapatok időközönként az éjszaki tartományokbeli csapatokból felváltattak, mi által két évenként megindult a csapatok mozgadozása, először a felváltok éjszakeről dél felé, azután a felváltottak délről éjszaka felé vonultak. 1866 év elején éppen ily felváltás folyamatban volt és a felváltó csapatok éjszakeről délfelé már menetben voltak.

Midőn márczius elején a porosz szövetségi ajánlatok komolyabb színt öltöttek, az olasz kormánynak első katonai rendszabálya az volt, hogy eme délfelé menetben levő csapatokat, melyek által az éjszaki helyőrségek megfogytak, mindenütt megállította, majd az egész felváltási műveletet beszüntette, és az erre kijelölt csapatokat, éjszaki állomásaikba visszarendelte.

A fiatal királyságnak még nem volt elég ideje, hogy a sorozások szerint rendelkezésére álló újoncztömegeket kiképezze; mivel pedig a fiatal állam pénzügyi viszonyai igen rosszul állottak és a sok újoncz befogadására új kereteket illetőleg csapattesteket föl nem lehetett állítani a kormány úgy segített magán, hogy egyelőre a 2-dik csoportbeli újonczokat több éven át kiképezetlenül hagyta, az 1866-ra esedékes új sorozást pedig egyszerűen beszüntette vala.

A háború eshetőségének közeledtére, a 2-ik katonai rendszabály az volt, hogy márcziusban a beszüntetett sorozást újra elrendelték, a védkötelesek 2-ik csoportjának kiképezetlen és régibb évfolyamait behívták és ez által a hadsereg békélettségét tetemesen fölemelték.

Egyidejűleg a délen állomásozó csapatokat mindinkább a vasútvonalak mentén helyezték el, hogy a mozgósítás kihirdetése után lehetőleg gyorsan éjszakra szállíthatók legyenek.

Ez előkészítő rendszabályok folytán az olasz hadsereg már április közepén 190.000 embert, és a 2-ik csoportbeliekkel 210.000 embert számlált, midőn Austriának Velenczében álló összes csapatai alig érték el a 100.000-et. És mivel az olasz hadseregnek legnagyobb része, mintegy 170.000 különben is felső Olaszországban állott, könnyen belátható hogy ez a helyzet Austriát április 21-én a déli hadsereg mozgósítására indította, mely rendszabályra Olaszország április 27-én viszont az olasz hadsereg mozgósításával felelt.

Austriát az olasz kormányval szemben, az általános politikai viszony feszültségén kívül azon emléke indította különös bizalmatlanságra és óvatosságra, hogy 1848-ban Károly-Albert szárd király, Viktor Emánuelnek elődje és atyja minden hadizenet nélkül tört be osztrák (lombárd) területre. Igaz, hogy akkor Radetzky osztrák tábornagy viasztasorította Károly Albert hadseregét; de ily tapasztalatok után Ausztriának el kellett készülvén lennie arra, hogy egy napon az olasz hadsereg újra hadizenet nélkül lépi át az osztrák határt.

Az ápril 27-én elrendelt olasz mozgósításra a tisztek és a legénység aránylag elég gyorsan a zászlók alá gyülekeztek; csak a lovak beszerzésével gyűlt meg az olasz kormány baja. Mindazáltal már május 15-én 16 hadosztály, június 5-én már 18 és június 15-én már 20 gyalog hadosztály és egy lovas hadosztály mozgósítva volt.

E 20 hadosztály négy hadtestbe csoportosítottván, június 15-ig két nagy tömegben gyülekezett: az 1., 2. és 3. hadtest és a lovas hadosztály Lombardiában, a Lotli, Piacenza, Cremona, Crema közötti területen; a 4. hadtest Bologna körül.

A Garibaldi önkéntesei Bergamo, Como és Varese körül a Lombardi seregrész balszárnyán szervezkedtek.

Az olasz hadászati felvonulás első időszakában tehát június 15-ig az olasz sereg főbb csoportjai következőképp állottak:

A hadsereg főhadiszállása Cremona.

% hadtest, Durando; 1., 2., 3., 5. hadosztály — Lodi.

&" hadtest, Cucchiari; 4., 6., 10., 19. hadosztály — Piacenza.

' " hadtest, Della-Rocca; 7., 8., 9., 16. hadosztály — Cremona.

(" hadtest, Cialdini; 11., 12., 13., 14., 15., 17., 18., 20. hadosztály — Bologna. — Lovas hadosztály, Sonnaz; — Cremában.

Garibaldi hadteste, Bergamóban.

Az olasz hadsereg ezen gyülekezése a 2. melléklet vázlatán van ábrázolva.

Június 10-én parancs érkezett, hogy a Lombardi seregrész az osztrák határ Mincio vonalához közelebb vonuljon; és mivel e seregrésznek főműködési tere a Mincio két partja volt, e seregrészt a következőkben *Mincio seregne*k, míg a Bologna-Ferrara között álló Cialdini-féle seregrészt, melynek működési tere az alsó Pó vidéke volt, *Pó seregne*k nevezük.

Az említett parancs folytán a Mincio sereg június 18-án a Chieseig előregyülekezett úgy, hogy e napon, midőn La Marmora a hadsereg vezérkari főnöke Cremonába érkezett, az 1. hadtest Calcinato-ban a 2. hadtest Rivaroloban, a 3. hadtest Asolában a lovas hadosztály Castenedolo, Montechiari, Ghedi és Carpenedolában állott.

19-én az olasz hadsereg még néhány mozdulatot tett, mire június 20-án vagyis a hadizenet napján az olasz sereg elhelyezése a következő volt.

## Elhelyezési kimutatás

az olasz hadseregről 1866. évi június 20-án.

Mincio-sereg			Pó-sereg		
Hadtest	Hadosztály	Elhelyezés	Hadtest	Hadosztály	Elhelyezés
1. Durando	hadt. fhd.sz.	Cavriana	4. Cialdini	11.	Castelnaggiore
	1.	Pozzolengo		12.	Cento
	2.	San-Donino		13.	Ferrara
	3.	Volta		14.	Galeazza Pepoli
	5.	Cavriana		15.	Mirandola
2. Cucchiari	hadt. fhd.sz.	Castellucchio		17.	meneten Imolából és Faénzából Ferrarába
	4.	Canicossa és Cesole		18.	
	6.	Ospitaletto		20.	Bologna
	10.	Campitello		1. lovas dandár	Francolino
	19.	Gazzolo		2. dandár	Mirandola
	3. Della Rocca	hadt. fhd.sz.		Gazzoldo	
7.		Goito			
8.		Cerlungo			
9.		La Motta			
16.		Settefrati			
lovas hadosztály	Medole				
ostrom-lövegtelep	Piacenza				

**Jegyzet:** Ezen helyzet, mely egyuttal a befejezett olasz hadászati felvonulást képviseli, a 3. melléklet vázlatán van ábrázolva.

## MÁSODIK RÉSZ.

# A VELENCZEI HADJÁRAT.

### VI. FEJEZET.

#### AZ ELLENSÉGESKEDÉSEK KEZDETE.

Június 19-én d. u. kapta meg La Marmora, az olasz hadsereg vezérkari főnöke Firenzéből az utasítást, hogy a hadizenetet elküldheti. Viktor Emanuel király még Firenzében volt.

La Marmora rögtön parancsot adott a Minció-hadsereghez tartozó hadtesteknek, hogy közvetlenül az osztrák határig, a Mincio vonaláig előnyomuljanak.

Egyúttal Bariola vezérkari ezredest egy segédtsízt kíséretében a hadizenet végzeteljes okmányával az osztrák sereg mantuai előőrseihez küldte.

A koczka el volt vetve.

Osztrák részen, mióta a hadsereg az Ecs melletti szűkebb körletébe vonult, június 17-én a közlekedés az olasz határon át teljesen beszünttetettek és az őrállások az egész határ mentén szigorú előőrs szolgálatba léptek. Június 18-án beszüntették a hajóközlekedést a Garda tón; 19-én az egész velenczei tartományra ostromállapotot hirdettek; a magántáviratok továbbítása betiltatott és az összes távirdahivatalok katonai ellenőrzés alá vétettek; az osztrák déli hadsereg a készség fészült állapotában — várt.

Sok esőzések folytán az előbbi napokban az alsó Ecs és Pó áradásától lehetett tartani; a Gialdini-féle hadtest kémlelő őrsői a Pó partjáról eltűntek, és egy pillanatig az osztrák főhadiszálláson attól tartottak, hogy az egész Cialdini-féle mozgadás csak tüntetés volt, hogy Cialdini talán már balra a főhadsereghez elvonult és vele egyesült.

E kínos bizonytalanság nem sokára véget ért, midőn június 19-én Bariola olasz ezredes Le Grazié mellett megjelent a mantuai



előőrsöknél fontos levelével, hogy azt személyesen Albrecht főherczegnek átadja.

Báró Stankovics altábornagy, Mantua várparancsnoka, egy tisztet küldött az előőrsökhöz, a levelet átvette, rögtön a hadsereg főparancsnokához Veronába küldte, hol a levél d. u. 1 órakor megérkezett.

E fontos okirat eredetiben olasz nyelven volt írva; magyar fordításban így hangzott:

*«Az olasz hadsereg főparancsnokságától».*

Hadsereg-főhadiszállás Cremona 1866. június 20.

«Az osztrák császári birodalom minden más államnál — jobban hozzájárult ahhoz, hogy Olaszországot szétdarabolva és elnyomva tartsa és ő volt ama megszámlálhatlan anyagi és erkölcsi hátrányoknak legfőbb oka, melyeket Olaszországnak sok századon át eltűnie kellett. Még ma is, miután 22 millió olasz egy nemzetté egyesült, a művelt világ összes államai közül Ausztria az egyetlen, mely annak elismerését megtagadja.

«Míg legnemesebb tartományainak egyikét, melyet egy rengeteg erősített táborral alakított át, még mindig leigázva tartja, onnan létünket veszélyezteteti és belső és külső fejlődésünknek útjában áll.

«Hiábavalók voltak az utóbbi években a barátságos hatalmak kísérletei és tanácsai, hogy e türhetetlen állapoton segítsenek. Ez által elkerülhetetlenné vált, hogy Olaszország és Ausztria az első európai bonyodalom alkalmával mint ellenfelek ne találkozzanak.

«Ausztriának újabb kezdeményezése a fegyverkezésekkel, valamint ellenszegülése három nagyhatalom békés ajánlatai ellen, nyilvánvalóvá tették a világ előtt, mennyire ellenségesek az ő szándékai, és Olaszországot egyik szélétől a másikig felzúdították.

«0 Felsége a király, mint népe jogainak féltékeny őre és a nemzeti épség védelmezője, ennélfogva kötelességének ismeri, az osztrák császárnak hadat izenni.

«Ennélfogva felséges uralkodóm parancsára császári Fenségednek, mint a velencei tartományokban levő osztrák csapatok parancsnokának, tudomására juttatom, hogy az ellenségeskedések három nappal e levél kelte után meg fognak kezdődni, hacsak császári Fenséged e halasztásba bele nem egyeznék, mely esetben ennek közlését kérném.

*La Marrnora Alfons.»*

Albrecht főherczeg e hadizenő levélre nem válaszolt.

Még az nap, június 20-án, a hadizenetről jelentést küldött Ő Felségének Bécsbe, tudtál adta az udinei, zárai és zágrábi országos katonai parancsnokságoknak, az elkülönített tiroli és tengerparti csapatparancsnokságoknak, a polai hajóhad parancsnokának, valamint az összes várparancsnokságoknak.

Az ellenségeskedések kezdete a liadizenet szerint nem volt elég világosan megjelölve. Ha a «tre giorni dopo la data» (.három nappal a kelteztől) alatt a 20., 21. és 22 napok értettek, akkor az ellenségeskedések már június 23-án reggel, illetőleg a 22. és 23. közti éjjél órájában kezdődhetnek; ha azonban — a mi a szó szövegéből szintén kimagyarázható — a három napba a keltezés napja (20) bele nem számíttatik, akkor az ellenségeskedések csak 21., 22. és 23-nak letelte után, tehát a 23. és 24. közti éjjelen és 24-én reggel kezdődhetnek volna.

Az olasz hadsereg-parancsnokság az első értelmezést követte; az osztrák hadseregben a határ tényleges átlépéséig nem tudták bizonyosan, hogy melyik a hadizenet igazi értelme.

De mindenesetre még két — esetleg három — napi idő volt a hadakozás valódi kezdetéig.

Az osztrák főhadiszálláson ez időt igen jól felhasználták. Június 21-én Albrecht főherczeg, mint a hadsereg főparancsnoka, a déli hadsereghez a következő parancsot intézte:

«Katonák!

A rég várt pillanat végre elérkezett; a háború megkezdődik!

A rabló szomszéd újra kinyújtja kezét Uralkodónk koronájának eme szép kincse után, mely a ti oltalmatokra van hívva.

A hadsereg becsülete, közöttünk minden egyesnek becsülete, e zálog megtartásához van kötve.

En nem adhatok nektek bizalmamról erősebb bizonyítékot, mint ha nektek nyíltan megmondom, hogy az ellenség hatalmasan felkészült és számra nézve nálunk sokkal erősebb.

A mi feladatunk nehéz lehet, de hozzátok méltó. Elszánt vitézséggel a harcban, a mindenféle erőmegfeszítésekben való fáradhatlan kitartással, az ősi osztrák szívóssággal, mely még sohasem esett kétségbe önmaga fölött, isten segedelmével e feladatot most is dicsőségesen megoldjuk, mert a mi részünkön van a szent igazság, melynek végül győzedelmeskednie kell.

Bármi történjék, semmi sem fogja lángoló bátorságotokat, semmi sem fogja a végső diadalban vetett szilárd bizalmatokat megrendíteni.

A mi ellenfelünk, elvakítva ama könnyű sikerek által, melyeket az árulással, a hűtlenséggel és vesztegetéssel szövet-

kezve máshol talált, merészségében és rablóvágyában nem ismer határt; azt hiszi, hogy zászlóit a Brenner ormaira es a Karst szikláira tűzheti; csakhogy ez alkalommal nyílt harcokról van szó, és pedig oly hatalommal van dolga, mely érzi, hogy létéről vagy nemlétéről van szó, mely el van tökéelve: győzni vagy — ha meg kell lenni — dicsőségesen elbukni.

Ám juttassátok eszébe az ellenségnek újra, hogy hány-szor futott már meg előletek.

Föl tehát, katonák! A császár és haza várakozásteljesen — a ti anyáitok, a ti feleségeitek és testvéreitek lelkes részvétellel tekintenek reánk!

Fel a harcra az Istennek nevében és ama messze harsogó szózattal: «Éljen a császár!»

Még most is megrezdül a katona szíve, e szívhez szóló, lelkes szavakra. A katona, ha egyszer az ellenséggel szemben áll, feledi a politikai viszályt; lelke előtt esküje, uralkodója iránti hűsége, — képzelme előtt a hadi dicsőség babérja, — feje fölött a zászló szentelt suhogása lebeg. Magyar katonákhoz soha ily lelkes szavakat hiába nem intéztek; a déli hadsereghez sem volt hiába.

Június 20-a folyamán a Pulz dandártól az osztrák főhadiszállásba érkezett hírek mind megerősítették, hogy az olasz Mincio hadsereg előcsapatjai immár a Mincio jobbparti helyeket megszállták és mindenütt közvetlenül az osztrák határhoz közeledtek.

Csak egy irányban nem kapott a főparancsnok kielégítő híreket: mi történik az alsó Pónál a Cialdini hadseregével?

A Rovignonál álló Scudier dandár jelentése szerint az olasz előőrsök a Po közeléből elvonultak; Mirandolába egy olasz hadosztály érkezett; Francolinonál nagy csapat-mozgadozás észlelhető.

Biz ezek nagyon nyugtalanító hírek voltak, mert belőlük azt lehetett következtetni, hogy Cialdininak egész addigi tüntetése Ferrara körül csak csel lehetett; hogy most a hadműveletek kezdetén, tán a Mincio-hadsereggel való egyesülés végett, ehhez vonult.

Mindazáltal több jel arra mutatott, hogy a Cialdini-féle hadtest — ha egyesülni szándéka volna is — ma 20-án még Ferrara—Bologna között van; úgy hogy a főherczeg figyelmet első sorban a Mincio-hadseregre fordította, mely akár számánál, akár a király személyes parancsnokságánál fogva, a két olasz seregrész közül a fontosabbnak lőn felismerve.

Habár a főherczegnél ez időben már alighanem megérlelődött a működési terv, mint védőnek mégis azon kérdéshez kellett alkalmazkodnia: mit tesz a támadó ellenfél?

Az osztrák hadseregnél jobban ismerték azon nehézségeket, melyekkel az alsó Pón és Ecsen való átkelés járt, mint az olaszoknál. Ennélfogva valószínűnek mutatkozott, hogy a Miucio-hadsereg-

nek az osztrák határig való előtolása oly czélból történik, hogy a Cialdini-hadtest átkelési műveletét az alsó Pónál könnyítsék. Ha t. i. a Mincio-hadseregnek sikerül az osztrák hadsereget a Mincio és Ecs között lekötve foglalkoztatni, annál könnyebben fog Cialdini az alsó Pónál boldogulni.

Csak az lehetett a kérdés: átkel-e a Mincio-hadsereg a Mincion, hogy az osztrák hadsereget fölkeresse, — vagy a Mincio jobbpartján állva marad, míg a Cialdini hadművelete az alsó Pónál sikerűi?

Bármi legyen a Mincio-hadsereg terve, az osztrák fővezérnek esze ágában se volt, hogy passive bevárja az olasz sereg elhatározását, hogy így tán a kettős veszedelmet maga fölött összetornyosúlni engedje. Tenni, cselekedni volt a jelszó. Meglepő csapat mérni a Mincio-hadseregére, még mielőtt a Cialdini-féle vállalat sikerül; rajtaütni a Mincio hadseregen! ez volt a terv.

Ha állva marad a Mincio jobb partján, az osztrák sereg Peschiera várkapuin át átkel a Mincio jobbpartjára, és ott támadja meg az olasz sereget; ha ez kel át a Mincion, akkor a Verona—Peschierai vonalról lecsapni és az ellenséget megtámadni a Mincio és Ecs között.

Mindkét esetben a déli hadsereget előbb az Ecs balpartjáról át kell szállítatni e folyó jobbpartjára és június 23-ára akként felállítani, hogy a fenti esetek bármelyikében tervszerűleg működ-hessék.

Ez előkészítő mozdulatokra még június 21., 22. és 23-dika, ha akarták volna még június 20-dika is rendelkezésre állott. Azonban az osztrák fővezér a fönt vázolt merész tervének még egy szövetségst akart szerezni; az ellenfél ámtását, tétvtra vezetését és ebből kifolyólag a meglépés hatásos fegyverét.

Az osztrák főhadiszálláson ugyanis jól tudták, hogy az olasz főhadiszálláson az osztrák seregnek eddigi állása ismerve van; az olaszok tehát tudják, hogy az osztrák sereg ma (20-dika) még az Ecs balpartján áll. Mennél jobban megerősítettik ezen véleménye, és mennél tovább marad ezen hiszemenben, hogy az osztrák sereg az Ecs balpartján áll, annál meglepőbb lesz rá nézve, ha hirtelen a Mincio és Ecs között találkozik vele.

Ez okból a hadsereg összevonása június 23-m a Mincio és Ecs közötti hegyvidéken elrendeltetett ugyan, a mozdulat azonban csak 22-én volt megkezdendő; 21-én még egész nap az osztrák sereg eddigi állásában az Ecs balpartján állva maradt. A lakosság olaszbarát érzülete folytán föltehető volt, hogy az olasz főhadiszálláson az osztrák hadsereg 21-diki állását, illetőleg mozdulatlanságát pontosan megtudják.

Hogy pedig a döntő csapásra minden ember jelen legyen,

hogy indokolatlanul senki távol ne maradjon, a Scudier dandár, mely eddig Rovignonál az alsó Po megfigyelése végett a Cialdini sereggel szemben állott, parancsot kapott, hogy a működő hadsereghez bevonuljon, illetőleg a vasúti szállításhoz felkészüljön. E dandárból csak a 10. vadászzászlóalj és a 13. huszárezred négy százada maradt az alsó Pónál gróf Szapáry huszárezredes parancsnoksága alatt.

Valóban páratlan eset: egy zászlóalj és négy huszárszázad maradt szemben a Po hadsereg 144 zászlóalja, 30 lovas százada és 24 üteggel.

E kised osztrák őrcsapat támogatására azonban a Zastavnikovics ezredes portyázó dandáré, mely eddig Conegliano körül állott, most Paduába rendeltetett és 22-én részint gyalog, részint vasúton oda is érkezett.

Az intézkedés, mely az osztrák sereget június 23-ára az Ecs jobbpartjára vonta össze, még a hadizenet napján június 20-án kiadatott és főbb pontjaiban szószerinti fordításban így hangzott:

#### *Június 22-dikén.*

Az 5. hadtest a 12. ulánus ezreddel S. Michele és Montorio mellett vonandó össze.

A 9. hadtest két oszlopban, az egyikkel a műúton, a másikkal az újonnan készült katonai úton Ponté Zerpán és Belfiore di Porcilen át S. Martinoba vonul.

A Benkó-dandár június 21-én Campaltóra, S. Martinótól délre és 22-én Parona és Arbizzanoba vonul.

A 7. hadtest a Montagnana és Megliadino S. Vitale mellett álló dandárokkal S. Bonifacióba, a 3. huszárezred részben Terrazzo és Bonavigon át Albaredoba menetel.

A Scudier-dandár az első értesítésre két gyalog ezredét és üteget Bovigoban összpontosítja.

A Po őrző megfigyelését a 13. huszárezred és a 10. vadász-zászlóalj veszi át gróf Szapáry ezredes parancsnoksága alatt.

A tartalék-hadosztály törzse és a Szász Weimari herceg dandára Paronán és a Pastrengói új hídon át Pastrengoba vonul.

A Pulz-dandár, ha megtámadatnék, az ellenséggel való érintkezés folytonos fentartása mellett, Verona felé vonul.

Ca Burri mellett, a Lazzaretto vecchio közelében egy hadihíd fog építtetni, mihez a szükséges készülékek útba indítandók.

E napon minden osztály összes vonatát magával viszi; csak a Weimár ezredes dandára nagy vonatát az Ecs balpartján visszahagyja.

A használatba nem lépő hadihíd-fogatok, a Porta Nuova mindkét oldalán a várakba vonulnak.

Minden, a mi a rendelkezésre álló épületekben el nem fér, táborba száll.

A Garda-tó flottillája, a mennyiben egyes hajókra a tó felső részén szükség nincs, Peschiera közelében gyülekeznek.

*Június 23-dikán.*

Az 5. hadtest Veronán át Chievoba vonul, és pedig: Porta dél Vescovo, Strada S. Nazzaro, Ponté Nuovo és Porta S. Zénón át.

A 7. hadtest a S. Bonifacio mellett összpontosított csapatokkal Veronán át S. Massimoba vonul, és pedig: Porta S. Vittoria, Ponté Navi, Contrádán át San Fermo, Porta Nuova és a vársíkam hosszában, közvetlenül S. Massimoba.

A Scudier-dandár két gyalogezredével, ütegével és összes lófogataival vasúton Veronába fog szállíttatni, honnan hadtestéhez bevonul.

A 9. hadtest a Ca Burri melletti hídon át S. Luciába vonul.

A Benkó-dandár Postrengoha menetel, itt hadosztályával egyesül és nagy podgyászát hasonlóképen az Ecs balpartján visszahagyja.

A Pulz-dandár, ha az ellenség szorítja, a veronai erődítések mögé vonul vissza.

Az e napon nem említett osztagok az első napra kitűzött felállításban maradnak.

24-én minden csapat a két napi eleséggel indul.

A nagy podgyászok, az oszlopraktárak, és a hadtestek vágómarháinak szétosztó telepei az Ecs balpartján maradnak és pedig: az 5. hadtest számára Montorió, a 7. hadtest számára S. Michele és a 9. hadtest számára Conpalo mellett.

Hasonlóképen reggel a kis vonatnak csak csekély része követi a csapatokat, míg a hátralék délután ugyanazon utakon mint a hadtestek, követi seregstétét.

A Zastavnikovics ezredes portyázó dandára a Belluno és Feltriben álló osztagokat ott hagyván, a Coneglianonál álló osztagokkal és a trevisoi helyőrséggel két menetben, és pedig 22. és 23-án Paduaba vonul, az ottani határőr-zászlóaljat magához vonja és helyőrségül Paduában marad.

Ezen menet könnyebb végrehajtása végett egy vasúti vonat a dandár rendelkezésére bocsátatik.

Főfeladata: a város, a pályaudvar és a körletéhez tartozó vasút megtartása. Ha Padua tarthatlanná válnék, a visszavonulás Vicenza felé veendő.

A Szapáry ezredes parancsnoksága alatt a Pó megfigyelésére kirendelt osztagok (13-ik huszárezred és 10. vadászzászlóalj) mielőtt az ellenség a Po valamely pontján erőhatalommal átkelt, az

Ecs mögé vonulnak vissza, visszavonulás közben elrombolják a csatornákon és árkokon (scoli) átvezető és a felrobbantáshoz részben már előkészített valamennyi hidakat; az Ecs bal partjára érve, ha e partot is el kellene hagyni, elrombolják vagy elsúlyeszítik a kompokat, hajómalmokat és hajókat.

Az ellenség további előnyomulása esetén a Boaratól Hasiig álló huszár és vadász osztagok, egymást kölcsönösen támogatva Montagnajaán és S. Bonifacion át Verona felé, a Boaratól Ecsen lefelé álló osztagok pedig a körülményekhez képest Padua vagy Verona felé vonóinak vissza.

Magától értetődik, hogy mind ez osztagok az ellenséggel folytonos érintkezésben maradjanak, és azoknak különösen kötelességükké tétetik, hogy ép úgy a hadsereg-parancsnoksággal, valamint a velencei várparancsnoksággal folytonosan tudassák — ha csak lehet táviratilag — hollétüket és az eseményeket és egyéb észleleteket; különösen pedig a velencei várparancsnokságnak valamint a paduai állomás- és csapatparancsnokságnak az alsó Ecs elhagyását haladéktalanul jelentsék.

A Paduai helyőrségi kórház a szállítható betegeket a velencei kormányzóságtól kérendő vasúti vonaton Velenczébe küldi, a szállíthatlauokat a városi községnek átadja.

A Paduában levő katonai tisztviselők és egyéb hozzátartozóik a Zastavnikovics dandárhoz csatlakoznak és esetleg ezt Vicenzába követik.

Főhadiszállás Verona, 1886. június 20-án.

\*

Már abból, hogy eme fontos intézkedés még 20-án kiadható volt, habár a főparancsnok a hadizenetet csak ugyané napon d. u. 1 órakor vette, világosan kivehető, hogy az osztrák főhadiszálláson a hadművelati terv minden eshetőségre jó eleve meg volt fontolva és szilárdan elhatározva.

E rendelkezés a csapatok által pontosan végre is hajtattott.

*Június 21-én* a nagyobb testek nem mozdultak. Ha az ellenség kémek útján híreket kap — a mi valószínű —, bizonyosan megtudja, hogy az osztrák hadsereg június 21-én este, tehát két nappal a hadizenet után még mindig az Ecs bal partján áll; elég alap azon föltevésre, hogy a döntésig is ott akar maradni.

Az osztrák főhadiszálláson beérkezett hírek 21-én mind megerősítették azon véleményyt, hogy a Mincio hadsereg a Mincion át akar kelni. A Cialdini-hadtestről semmi újabb hír.

Június 22-én reggel a déli hadsereg csapatai kiindultak eddigi állásaikból és a közölt intézkedés értelmében az ott kijelölt pontokon táborba szálltak.

Az 5. hadtest Montorio;  
 A 7. hadtest S. Bonifacio;  
 A 9. hadtest S. Martino;  
 A Scudier dandár vasúton útban volt Verona felé;  
 A tartalék hadosztály Pastrengó és Parona;  
 A Zastavnikovics dandár még Conegliánó körül gyülekezett;  
 A Pulz lovas dandára Villafrancából folytatta a Mincio megfigyelését;

A Szapáry-féle különítmény Kovigóból ugyanazt az alsó Po mentén tette;

Ostiglia és Mássá a Legnagói várórség egy-egy századától volt megszállva.

Az osztrák hadsereg zöme tehát — a Pastrengoba irányított hadosztályon és a Villafrancában álló Pulz dandárán kívül — június 22-én este valóban még mindig az Ecs bal partján állott, de egy ponton, Verona közelében volt összpontosítva.

\*

Ama biztos, határozott eljárással szemben, melyet az imént az osztrák seregnél a hadizenet óta láthatánk, éles ellentétben áll a helyzet az olasz főhadiszálláson.

Tudjuk, hogy a hadizenet napján az olasz seregek főparancsnoka, az olasz király, még Firenceben a hadrakelt seregtől távol volt. Távolléte alatt La Marmora vezérkari főnök rendelkezett, de nem oly biztossággal mint azt a főparancsnok maga teheti.

Mindenek előtt még mindig tisztázatlan volt a Cialdini hadtestnek és a Mincio hadseregnek összevágó működése.

Mikor La Marmora Firenceből a hadsereghez utazott, ez útját Bolognán át vette, Cialdinival személyesen értekezett és abban állapodtak meg, hogy a főhadművelet a király vezérlete alatt a Mincion át vezetendő, míg Cialdini az ő seregével a Pón át az osztrák sereg hátába tör.

De arra nézve, hogy e hadműveletek mikor, hogyan, mely sorrendben hajtassanak végre, még részletes megállapodások nem történtek.

Midőn 18. és 19-én az olasz főhadiszállásra azon téves hír érkezett, hogy az osztrák sereg zöme Adria táján áll, (ott csak egy osztrák zászlóalj állott a Scudier dandárból) ebből természetesen leg azt következtették, hogy az osztrák sereg az alsó Po mentén Cialdini ellen döntő csapást tervez. Nyilvánvaló, hogy e föltevés benyomása alatt, írta Cialdini június 20-án La Marmorához:«. . . Reményiem, hogy mielőtt én Po-menti vállalatomat megkísérteném, ön az ellenséges erőket magára vonja».

Csakhogy La Marmora erre nézve a király megérkezte előtt



határozott feleletet nem adhatott. Ez okhói Cialdinit június 1-én d. u. 5 óra 30. p.-kor csak arról értesítette, hogy az ellenségeskedéseket 23. előtt megkezdeni nem lehet; «... sőt hozzáteszem, hogy a mi részünkről, valószínűleg 24-dikéig semmit sem fogunk tenni».

*E hír és a «valószínűleg» bizonytalan értelme Cialdinit nagy zavarba hozta. Elelt is rögtön táviratilag június 21-én esti Sóra 30 p.-kor: «Kell hogy az én Pói átkelésemet egy komoly tüntetés a Mincionál megelőzze. Értesítsen lehető leggyorsabban, vajjon szándékozik-e ön ezt végrehajtani 24-én, hogy én átkelésemet a, 25. és 20. közötti éjjelre előkészíthessem».*

Mikor e sürgöny az olasz főhadiszállásra érkezett, mely a 21. és 22. közti éjjelen Cremonából Cannetoba költözött, La Marmora nem volt otthon, hanem a 23-ára tervezett hadmozdulatok előkészítése érdekében az alárendelt hadtesteknél járt. Távollétében Petitti vezérkari főnökhelyettes felelt a türelmetlen Cialdininak: «.....Azt hiszem, hogy biztosíthatom önt, hogy 24-én meglesz a tüntetés a Mincionál, azon hírekhez képest, melyeket az ellenségről kapunk. La Marmora visszatérte után bővebb felvilágosítást fog küldeni».

Erre Cialdini a Pón leendő átkelését a 25. és 26. közötti éjjelre határozta.

Azonban még június 21-én, mihelyt a király a Cremonai főhadiszállásba érkezett, La Marmora a király meghagyásából azt írta Cialdininak, hogy az ellenségeskedések 23-án veendik kezdetüket és az 1, 2, 3. hadtest a királytól közvetlenül veendi parancsait; «.....ön azonban úgy tekintetik, mint egy elkülöníteti hadtest; és miután a király jóváhagyta azon tervet, melyet ön velem Bolognában közölt, önnek lehetővé van téve, a hadműveleteket elkezdni és folytatni, egészen a mint önnek a körülményekhez képest a legcélszerűbbnek látszik. Csak arra kérem, tudósítson eljárásáról ... stb.»

Ha e sürgöny idejekorán érkezett volna Cialdinihoz, a megelőző sürgönyváltás fölöslegessé vált volna. Most azonban, midőn a megelőző táviratokból arról értesült, hogy 24-éig valószínűleg a Mincionál nem tesznek semmit, — azután hogy 24-én a kívánt demonstratió az ellenségről veendő hírek szerint hajtatik végre, — most azon hivatalos sürgöny, hogy az ellenségeskedések 23-án fognak kezdődni, Cialdini zavarát és bizonytalanságát még növelte.

La Marmora 22-én este hazaérkezett Cannetóba a főhadiszállásba; értesült a sürgönyváltásról Cialdini és Petitti között; természetesen és helyesen találta. Mivel azonban ő sem adhatott több felvilágosítást, mint Petitti, nem tartotta szükségesnek a Petitti által ígért felvilágosító sürgönnyt elküldeni, mi által Cialdi-

nit továbbra is bizonytalanságban tartotta. La Marmora azon nézetből kiindulva, hogy Gialdini a 21-diki sürgöny Hzerint kiküldönített hadtestével önállólag és saját elhatározása szerint cselekedhetik, hadműködését nem vélte többé befolyásolandónak, annyival is inkább, mivel ezentúl neki elég gondja, dolga és baja volt a közvetlen rendelkezése alatt álló Mincio hadsereg részeivel.

Mivel t. i. az olasz hadsereg a hadizenet óta június 20., 21. és 22-én semmi mást nem tett, mint hogy a Minciohoz és az osztrák határhoz közelebb tömörült, — 23-án pedig az ellenségeskedések megkezdendfík valának, ideje volt, hogy 22-én este a Mincion való átkelésre az intézkedések kiadassanak.

Ez intézkedés 23-ára így szólt:

*«Az 1-ső hadtestnek Cavrianában.*

Egy hadosztály Monzambanónál kel át és a Mincio túlsó partján berendezkedik.

Egy másik hadosztály hidat ver Molini di Volta és Bozzolo közt és annyi csapatot tol előre, a mennyi az átkelés biztosítására szükséges.

A harmadik hadosztály Borghettónál kel át és Valegióban megerősíti magát.

A negyedik hadosztály Peschiera megfigyelésére a Mincio jobb partján marad.

*A 2-ik hadtestnek Castellucchióban.*

Három dandárral kerítse hatalmába Montanarát és Curtatonet. A negyedik dandár a Baretói hídon átkel a Po jobb partjára és előkészíti Borgoforte megtámadását.

A másik két hadosztály akként állítandó fel, hogy a következő napon (24.) Villafrancára mehessen.

*A 3-ik hadtestnek Gazzoldoban.*

Egy hadosztály átkel a Mincion és földértőleg előnyömul Pozzolóba, hogy hidat lehessen verni. A többi hadosztályok Belvedere, Villabuona és Roverbellára nyomóinak előre.

*A lovas hadosztálynak Medoleban.*

Indulás Goitóba, úgy, hogy 8 órakor reggel oda érkeztek. Ott az átkelésre nézve parancsokat fog kapni a 3-ik hadtesttől. »

A 2-ik hadtesttől Mignanó tábornok a 4. hadosztály parancsnoka bízott meg a Po jobb partjain tervezett hadművelettel, melynek célja Borgoforte bevétele volt.

E vállalatra rendelkezésére bocsátott egy gyalogdandár két bersaglieri zászlóaljjal, egy táboriget, egy hadmérnöki század, és 90 várlőveg, mely utóbbiak azonban vasúton Reggioba és innen a Bargoforte-i hídfő ellen voltak szállítandók.

## A CSATA ELŐTT.

( Június 23. )

Az olasz értelmezés szerint a hadizenetben megszabott bárom nap június 22-én éjfél 12 órakor lejárt; az ellenségeskedések tehát 23-án hajnalban megkezdődhetnek, és tényleg meg is kezdődtek.

Az olasz csapatok a megelőző napon kiadott intézkedés szerint éjfél előtt közvetlenül a Mincio jobb partján azon pontokhoz közeledtek, melyek átkelésükre ki voltak jelölve.

Apró lovas járőrök Pozzolónál és Goitónál éjfél után rögtön átkeltek a Mincion; de úgy látszik csak földérintés végett, mert nem messze haladtak osztrák területen, visszafordultak és még seregtestükhöz a Mincio jobb partjára visszatértek, hírül vivén, hogy a Mincio közelében számbavehető ellenségnek semmi nyoma.

Reggel 7 és 8 óra között kezdte meg az olasz hadsereg Monzambano és Goito között tömeges átkelését, és pedig a következő rendben:

### *Az 1 -ső hadtesttől.*

Az 1-ső hadosztály (Cerale) éjjeli táborából Pozzolengohól elindulva egyik dandárával (Pisa) Monzambanónál átkelt, míg másik dandára még Monzambanonál a Mincio jobb partján megállóit; a Pisa dandár elővédét Salionze és Oliosi felé előretolván, a folyó mindkét partján Peschiera felé kémszemlét tartott.

Az 5. hadosztály (Sirtori) Castellaroból indulva Borghetto-Valeggonál kelt át, megszállta az e helytől éjszakra fekvő magaslatokat és földérintő lovasságát Villafranca felé tolván, előőrseivel a Castelnovo, S. Lucia (di Tione), Custozza és Villafrancai utakat biztosította.

A 3. hadosztály (Brignone) Voltából indulva, a Molini della Volta mellett vert hadi hídon kelt át, megszállta Pozzolit és a tőle keletre terjedő magaslatokat. E hadosztály a vonata számára kissé alább Bonati mellett még egy hadi hidat veretett, de nagy vonatát még a Mincio jobb partján hagyta.

Az 1. hadtesthez tartozó 2. hadosztály (Pianell), mely az éjét S. Doninoban töltötte, reggel Pozzolengoba vonult az 1-ső hadosztály helyére és innen tüntető támadást kezdett Peschiera ellen, Prandina mellett felvonult egy üteg és Peschiera felé néhány lövést tett; ez volt az első lövegtűz e hadjáratban. Mikor azonban a Peschiera erődjéből a vontacsövű várágyuk gorombán feleltek, az olasz tábori üteg elvonult és a hadosztály ezentúl csak a vár megfigyelésére szorítkozott.

Az 1-ső hadtest tehát már d. e. 10 órakor három hadosztállyal a Mincion túl volt; hatalmában tartotta a két állandó hidat Monzambano és Borghetto—Vallegionál, azonfelül két hadihidat Mollini della Volta és Bonati mellett. Délután az összes csapatok parancsot kaptak, hogy a kijelölt helyeken táborba szánjanak.

### *A 3. hadtesttől.*

A 8. hadosztály (Cugia) Cerlungoból jöve, egy Ferri mellett vert hadihídon kelt át; de e híd csak későn készülvén el, a hadosztály csak d. u. 3 órakor kezdhetette meg átkelését és estefelé mintegy 5 kilométerre délkeletre Pozzolitól táborozott.

7. (Bixio), 9. (Govone) és 16. (Umberto) hadosztályok mind Goitonál az ottani állandó hídon keltek át. Ez átkelés a király, La Marmora vezérkari főnök, Della Rocca hadtestparancsnok, és Petitti helyettes vezérkari főnök jelenlétében történt, mi közben a csapatok a királyt nagy lelkesedéssel éltették.

A 7. hadosztály a Roverbella—Mozzecane úton vonult előre és Belvederenél arcczal Villafranca felé foglalt állást, biztosítva azon két utat, melyek Villafrancából elágazva Massimbonára és Goitora vezetnek.

A 16. hadosztály ugyanazon úton vonúlt előre mint a 7-ik; csak hogy nem oly messzire, hanem Roverbella és Rotta között táborba szállt.

A 9. hadosztály Goitoból a Mantuai útra tért és Bertonadi sopranál arcczal Mantua felé szállt táborba.

A 3-ik hadtest tehát estefelé mind a négy hadosztályával a Mincio balpartján állott.

Ugyancsak Goitonál kelt át a lovas-hadosztály is, mely a 3-ik hadtest útján vett parancs folytán egyik dandárával (Cusani) a Vil-

lafrancai úton Mozzccaneig, a másik dandárral (Somán) a Massimbona—Villafrancai úton Quaderniig ment előre.

Az átkelés ez egész hadművelete sehol számbavehető ellenállásra nem talált. A Pulz lovasdandárhoz tartozó ulánus járőrök és figyelő őrsök, az előre vett parancs értelmében az erősebb ellenség elől mind Villafrancába vonultak vissza. De azért a vitéz Trani (13-as) ulánusok meg nem állták, hogy visszavonulásuk előtt és közben egy-egy olasz lovas járőrrel csetepatéba ne bocsátkozzanak, a minék az volt az eredménye, hogy kölcsönösen egyes lovasokat foglyúl ejtettek, egy olasz dzsidás pedig a Piemonte reale ezredből megöletett. Ez volt e háborúnak ellenséges kéztől sújtott első halottja.

Sehol nagyobb ellenséges osztrák erőnek semmi nyoma.

Maga a Pulz lovas dandár déltájban a vett parancs szerint Villafrancából Verona felé elvonult. Egy gyenge, ellenséges lovas csoport utána indult; de midőn a Pulz dandár Dossobuonánál megállt, arcot fordított és néhány ágyúlovést küldött vissza üldözői felé, ezek elmaradtak és Villafrancán túl visszamentek.

Ez olasz lovas csoport egy lovas század volt a Piemonte ezredtől, a lovas hadosztály Cusani dandárából; a parancsnok d. u. 1 órakor Villafrancába bevonulva, maga elé hívta a községi előljáróságot, mely hűségesen elmondta a «felszabadítóknak», hogy eddig mennyi osztrák csapat állott Villafrancában; egyúttal azt is, hogy ezen csapaton (Pulz dandár) kívül az Ecs jobb partján már régóta nincs semmi katonaság.

E hírekkel megegyeztek a gyalog hadosztályok és hadtestek által az egész vonalon gyűjtött hírek és még megerősítést találtak abban, hogy tényleg az ellenség semmi nyomára nem akadtak; már pedig, nem lehetett föltenni, hogy ha az ellenség az Ecsen innen állna, megengedte volna az olasz hadsereg akadálytalan átkelését a Mincion és nyugodalmas táborba szállását az osztrák területen.

A mi az olasz 2-ik hadtestet illeti, ez az előbb közölt intézkedés értelmében 23-án nem kelt át a Mincion, hanem a vett parancs szerint az egyik dandár (4. hadosztály, Regina-dandár) Mignano tábornok hadosztály-parancsnok vezénylete alatt Viadanánál átkelt a Pón, elfoglalta Bresecllot, Guastallát és Luzzarát és törzsével Guastallában szállt táborba.

A 4. hadosztály másik dandára (Ravenna), valamint az egész 6. (Coseuz) hadosztály azon feladatot kapta, hogy szállja meg Mantua előtt a Curtatone és Montanara erődítéseket. Ez minden ellenállás nélkül sikerült is, úgy, hogy a hadtest már d. e. erről rövid jelentést is kapott.

A 19. (*Longoni*) és a 10. (*Angiotetti*) hadosztály arra voltak

rendelve, hogy a következő napon (24-én) Goitonál átkelve, Villafranca felé vonuljanak. A hadtestparancsnokság intézkedése szerint a 19. hadosztály június 23-án a 22-én elfoglalt állásából Gazzuolo-ból tényleg Ospitaletto és Carobbioba menetelt. A 10. hadosztály 23-án szintén a hadtestparancsnokság intézkedése szerint S. Lorenzo és Gabbiano-ba érkezett, hogy esetleg a Cosenz hadosztályt a Curtatone és Montanara vonalak körül várható harcokban támogathassa; de habár erre nem volt szükség, mégis a 10. hadosztály a megnevezett helyeken hagyatott és 23-án este is itt táborozott.

A 2. hadtest főhadiszállása Castellucchióban maradt.

A 4. hadtest (Cialdini) előbbi elhatározása értelmében a Pónvaló átkelést a 25. és 26. közti éjjelre tervezvén, 23-án csak előkészítő mozdulatokat tett. Mivel a komoly átkelés pontjául a Rava sziget és Casette volt kiszemelve, az alsó Ecsnél álló osztrák csapat tévútra vezetése végett, 23-án esti 6 órakor Arianot, az Ausztriához tartozó Po-szigetet olasz lancieri lovasok és önkéntesek megszállták és esti 8 órakor Polesellától lefelé több ponton, leginkább Mesolánál a Pón átkeltek.

Szapáry ezredesnek e jelentései az osztrák főhadiszálláson nagy megnyugvást idéztek elő. Nem azért, mintha ez átkelési kísérletek tüntető jellegét ismerték volna, hanem azért, mivel bizonyosságot nyújtottak arra nézve, hogy a Cialdini serege, melynek egyesülése a király Mincio seregével az osztrák hadseregére végzettségessé válhatott, még az alsó Pónál, tehát a Minciotól oly messzire áll, hogy a 24-dikére várt döntő csatánál közbelépésétől tartani nem kellett.

\*

Az osztrák hadsereg a 23-ára vonatkozó parancsát még 20-án megkapta és azt pontosan végrehajtván, 23-án a d. u. első óráiban, midőn a Pulz lovas dandár Villafrancából Verona felé vonult, főbb részei következőképp állottak:

a tartalék gyalog-hadosztály Pastrengónál;

az 5. hadtest Chievonál;

a 7. hadtest S. Massimonál;

a 9. hadtest S. Lucianál;

a Pulz lovas dandár Verona mellett a Gizela-erődnél.

Délelőtt 11 órakor a hadtestparancsnokok személyesen a hadsereg főhadiszállására voltak rendelve, hol a főhercegtől személyesen értesültek a hadműveleti tervről és ennek kivitelére nézve szóbeli utasításokat kaptak.

A siker előkészítésére szükségesnek mutatkozott, hogy azon pontok, melyek a holnapi támadás kiindulási pontjaiul voltak kisse-

melve, még ma megszállassanak és biztosíttassanak. Ez okból, bár a csapatok a rekkenő hőség miatt fáradtak voltak, mégis még ma (23), d. u. 5 órára a következő mozdulatok rendeltettek el.

A tartalék hadosztálynak Weimar dandára Pastrengoból Sandrára megy és Castelnovot is biztosítja.

Az 5. hadtest Chievoból S. Guistinába vonul és innen Sonára — ha e pont az ellenségtől még megszállva nincs — egy dandárt előretol.

Mind a megszállott pontok szívós védelemre berendezendők és a Salionze, Oliosi és Sommacampagna vidéke figyelmesen szemmel tartandó.

Még egy üdvös hadrendi rendelkezés abban állott, hogy a hadtestek lovasságától egyenként 2—3 lovasszázad elvételvé, ezekből egy új lovas dandár alakított Bujanovics ezredes parancsnoksága alatt.

E szerint az 5. hadtestbeli 12. ulánus ezredtől kettő, — a 6. hadtestbeli 3. huszárezredtől bárom, — és a 9. hadtestbeli 11. huszárezredtől szintén három lovasszázad elvételvé, és ezen nyolcz századból álló lovas dandár a Pulz lovas dandarával egyesítetvé, Pulz ezredes parancsnoksága alatt egy lovas hadosztályig á alakúit.

Igaz, hogy ez által a 7. és 9. hadtestnél csak egy-egy és az )" hadtestnél csak két századnyi hadtest-lovasság maradt; de tekintettel arra, hogy a Pulz lovas dandár lovassága az eddigi terhes előrs- és figyelő szolgálat folytán nagyon ki volt merülve, — tekintettel a sokkal erősebb elenséges lovas hadosztályra (20 század), — e rendszabályra nagy szükség volt, nehogy az ellenséges lovas tömegek a kimerült Pulz dandárán kívül semmi ellensúlyozó erőre ne találjanak.

E hadrendi intézkedést már azért is kiemelendőnek véltük, mivel az eredményre előretekintve, a siker kivívásában döntő tényezőnek tekinthető.

Egyéb intézkedések között, kiemeljük még, hogy e napon még a Casa—Burri melletti hadihíd lebontatott, de helyette Ponton és Pescantina mellett két új hadihíd veretett, mely rendelkezésnek hadműveleti jelentőségére még visszatérünk; az összes csapatok pedig holnap reggel 3 órakor indulásra készen álljanak.

Hogy holnap nagy napra készül a sereg, már abból is felismerhető volt, hogy a legénységnek még ma másodszor is főztek; a levest és bort még ma elfogyasztották; a főtt húst pedig holnap minden ember magával vigye. Oh hányak nem lesz rá szüksége!

Mind e rendelkezések estig nemcsak végrehajtottak, de mivel Sona, 8. Giustina, Castelnovo, sőt S. Giorgio in Salice is az ellenségtől megszállva nem volt, az 5. hadtest még este Sonát, S. Giorgio in Salicet és Castelnovot megszállta és védelemre berendezte.

Ennek folytán a Verona körül összpontosított osztrák déli sereg a 23. és 24. közötti éjjelt a következő felállításban töltötte.

*A hadsereg főhadiszállása: S. Massimo.*

A tartalék gyaloghadosztály törzse és Weimár dandára Sandrában, a Benkó-dandár Pastrengóban.

Az 5. hadtest főhadiszállása Osteria dél Bosco;

Móring dandár, Sona;

Piret-dandár, Castelnovo;

Bauer-dandár, Albarello és S. Giorgi in Salice;

hadtest-tartalék es intézetek, Osteria dél Bosco és S. Giustina között.

A 7. hadtest S. Massimonál;

a 9. hadtest S. Lucianál;

a Pulz és Bujanovics lovas-dandárok, az előőrsön levő csapatok kivételével Veronánál a Gizela-erőd mögött.

Szapáry ezredes kisded különítménye Boarába vonult.

Zastavnikovics portyázó dandárának törzse és nagyobb része Paduában állott.

\*

Az olasz főhadiszálláson az osztrák seregnek 23-diki mozdulatairól és állásáról nem tudtak semmit. A király és vezérkara, miután Goitonál a 3. hadtest átkelését végignézték, d. u. a főhadiszállásba Cerlungoba visszatértek, és hogy a haditerv értelmében az Ecs balpartján föltételezett osztrák sereg figyelmét a Cialdini műveletétől elvonják, holnapra (24-dikére) a Mincio-sereg további előnyomulását az Ecs felé határozták és rendelték.

A délutáni órákban a Mincio balpartján táborozó olasz csapatok ugyan több gyanús hírt vettek; de hogy bizonyosságot szerezzenek, vagy a hadsereg főhadiszállásába tovább jelentsék, azt szükségesnek nem tartották.

Egy olasz fuvaros, kinek sikerült Veronából kijutni, hírtl hozta Valeggioba az 5. hadosztályhoz esti 6 órakor, hogy reggel Veronából Peschiera felé 3—4000 főnyi osztrák sereg menetelt. Sirtori hadosztályparancsnok és Pozzolini vezérkari főnök személyesen beszéltek a fuvarossal, de ellenmondásos elbeszélésének nem adtak hitelt és elbocsátották.

Az 1. hadosztálynak előőrsei, melyek a Valeggio—Castelnovo úton állottak, d. u. a Verona—Peschierai út táján nagy porfelleget láttak. Jelentették is a Pisa-dandár parancsnokának, Villarey tábornoknak és Cerale hadosztály-parancsnoknak; de mivel estig alapsabb hírek nem érkeztek, további intézkedés nem történt.

A 16. hadosztályhoz a roverbellai vasútállomásra sok fuvaros érkezett Verona felől, kik azt beszéltek, hogy Veronában reggel óta



nagy mozgalom van és a Verona—Villafrancai út annyira el van lepvé osztrák csapatokkal, hogy kénytelenek voltak más utat Tómba, Castel d’Azzano és Nogarole felé követni.

A lovas hadosztálynak előőrseihez Quaderni és Mozzecane mellett három veronai olasz jött és hírű hozta, hogy reggel óta folyton folyvást tart Verona összes kapuin át a csapatok átvonulása Peschicra felé. E hír csak az előőrsparancsnokig jutott; sem a 3-ik hadtesthez, sem a hadsereghez nem továbbított.

Az egyetlen hír, mely a hadsereg főhadiszállásába érkezett, a 2-dik hadtesttől Castelluchchióból jött; e szerint ott azon hír kering, hogy Mantua vára holnap (24 én), 20,000 főnyi erősítést fog kapni. És a véletlen úgy akarta, hogy éppen ez az egyetlen hír, — nem volt igaz.

Érdekes még, hogy eddig Cialdini az alsó Pónál az ellenségre vonatkozó híreit a királyi főhadiszállásból várta. 23-án Cialdini közvetlenül azon hírt kapta, hogy 22-én az egész osztrák hadsereg Veronába vonult; Cialdini örült e hírnek, és benne már azon tüntetés hatását látta, melyet a Mincio-sereg a Cialdini hadműveletének könnyítésére megkezdett. Ezt oly természetesnek találta, és oly erősen hitte, hogy erről a királyi főhadiszálláson tudomással bírnak és vele teljesen meg lesznek elégedve, hogy e hírt a királyi főhadiszállásba postán küldte el, úgy hogy e jelentés Cerlungoba június 23-én délután szerencsésen meg is érkezett; tehát oly időben, mikor a Mincio-hadsereg az osztrák sereg hollétéről már közvetlenül alapos és fájdalmas tudomást szerzett.

Táviratilag 23-án La Marmora és Cialdini egymást kölcsönös helyzetükről értesítették. La Marmora még azt izente Cialdininek: «... tegyen egészen a mint jónak véli; én nagyon távol vagyok.» — Cialdini pedig azt izente, hogy «... holnap tüntetést rendez Guarda Ferrarese mellett».

A 23. és 24. közötti éjjelt az olasz Mincio-sereg a következő felállításban töltötte:

- A király főhadiszállása Cerlungo.
- az i-ső hadtest (Durando) főhadiszállása, Valeggio;
- % hadosztály (Cerale) a Forli-dandárral Monzambanónál, a Pisa dandárral Monte Sabbione;
- &" hadosztály (Dianell) Pozzolengo;
- ' " hadosztály (Brignone) Pozzolo;
- 5. hadosztály (Sirtori) Valeggio.
- A 3. hadtest (*Delta liocca*) főhadiszállása Goito.
- + " hadosztály (Bixio) Belvedere;
- , " hadosztály (Gugia) Pozzolo;
- " hadosztály (Govone) Villabuona;
- 16. hadosztály (Umberto) Roverbella.

A lovas-hadosztályból (Sonnaz):  
Cusani-dandár Mozzecane;  
Soman-dandár Quaderni.

A 2. hadtest (Cucchiari) az éjét még a Mincio jobb partján töltötte. A 4. hadosztály (Mignano) Regina dandára Borgoforte ellen a Po jobb partjára ment, másik (Ravenna) dandára valamint az egész 6. hadosztály (Cosenz), Mantua előtt Curtatone és Montanarát tartotta megszállva. A 10. (Angioletti) S. Lorenzo és Gabbianóban, a 19. (Longoni) hadosztály Ospitaletto és Carobbióban maradt.

E helyzetben az olasz hadsereg 23-án este, a holnapi napra, a következő intézkedést adta ki:

*Az 7. hadtestnek.*

Egy hadosztály (Pianell) még holnap is a Mincio jobb partján marad, Peschiera előtt.

A többi három hadosztály közül kettő foglaljon állást Sona és )" Giustina között, egy pedig Peschiera és Pastrengo megfigyelésére szállja meg Sandra, Cola és Pacengo pontokat.

A hadtest főhadiszállása Castelnovo lesz.

Indulás reggel 4 óra előtt.

*A 3. hadtestnek.*

Négy hadosztálya legjobb belátása szerint foglaljon állást Villafranca és Sommacampagna között. Indulás 4 óra előtt.

*A 2. hadtestnek.*

A Borgoforte és Mantua ellen alkalmazott hadosztályok (4. és 6.) e feladatukat folytatják.

A másik két hadosztály (10. és 19.) reggel 4 óra előtt Goitonál átkel a Mincion és az egyik Marmiroloba, a másik Roverbellára vonul.

Később e parancs oda módosított, hogy Marmiroloba csak egy dandár menjen, míg a másik dandár Goitoban maradjon.

*A lovas hadosztálynak.*

Indulás 4 óra előtt; állást foglalni Mozzecane, Quaderni és Gherla között; törzshadiszállás Quaderni.

A hadsereg főhadiszállása 24-én Cerlungóból Valeggióba tetetik át.

Az osztrák hadsereg pedig június 23-án este 6 óra 45 perczkor, a 24-dikére szóló következő intézkedést adta ki:

*A tartalék gyalog-hadosztálynak Pastrengóban álló Benkó*

dandára reggel 3 órakor Sandrába indul, és miután itt a Weimardandárral egyesült, az egész hadosztály Castelnovoba vonul előre.

Az 5. hadtestnek két dandára S. Giustinából S. Giorgio in Salicibe, harmadik dandára pedig Casazzeba vonul.

A 9. hadtest S. Luciából lehetőleg földözve, a vasúti töltéstől éjszakra Mancalacquaig vonul, innen irányt vesz Sommacampagnára és e pontot, ha kell megtámadja és megszállja.

A 7. hadtest S. Massimoból a 9-diket követi és mihelyt az utóbbi Sommacampagna felé előnyomult, a 7. hadtest egy dandárt a vasút hosszában a szoroson át Casazzeba az ott álló 5. hadtestbeli dandár felváltására előretol, mire az 5. hadtestbeli dandár az ő hadtestéhez bevonul.

A 7. hadtestnek másik két dandára tartalékul marad.

Ha e harcászati felvonulás be van fejezve, a tartalék gyaloghadosztály Castelnovoból Oliosiba, az 5. hadtest S. Rocco di Palazzolo felé, a 7. hadtest előretolt dandára Zerbare felé nyomul előre, míg a 9. hadtest Sommacampagnát mint sarkpontot megszállva, Berettara felé terjeszkedik.

A 7. hadtestnek tartalékul rendelt dandárai a vasút mellett Sonával egy magasságban álljanak.

A Pulz ezredes vezénylete alatt egyesített Bujanovics és Pulz lovas-dandárok a táborból a 9. hadtesttel egyenlő magasságban kiindulva Sommacampagna felé vesznek irányt, menet közben a 9. hadtest baloldalát biztosítják; különös feladatuk leend a hadsereg baloldalát általában biztosítani.

Kényszerített visszavonulási irányok: a tartalék gyaloghadosztály számára Ponton, az 5. és 7. hadtest számára Pastrengo, a 9. hadtest számára Pescantina, a Pulz lovas-hadosztály számára Verona.

A hadsereg főhadiszállása reggel Sonába menetel.

\*

A két hadsereg táborozási viszonyát a csata előtti éjjelen a 4. melléklet vázлата ábrázolja.

A következő táblázatok pedig a két ellenséges sereg részletes hadrendjét és erejét tüntetik fel, a mint azok a következő napon vívott custozzai csatában szembeszálltak.

**Az osztrák déli hadsereg hadrendje 1866. június 24-én.**

**Hadserg-parancsnok : Albrecht, es. kir. főherceg, tábornagy.**

**A hadsereg főhadiszállása.**

**Vezérhíri főnök :** báró JONS tábornok.

*Hadbiztonsági főnök :* ARNER tábornok.

**A részletiroda főnöke :** FÜNCER ezredes.

*Orvosfőnök :* Dr. PETER főorvosorvos.

**A hadművelési iroda főnöke :** STUBENAUCH ezredes.

*Tengerésznagy előadó :* báró PICC ellentengernagy.

**Tűzfőnök :**

HUTSCHENREITER tábornok.

*Tűzparancsnok :* PASQUATI őrnagy.

**Hadmérnökségi főnök :** RAY tábornok.

*Vonatparancsnok :* lovag MURGHALI LEONL ezredes.

**5. hadtest.**

**Parancsnok :** LICHTENSTEIN FRIEDRICH herceg lovassági tábornok ; ennek betöltéséig miatt ideiglenesen :

báró RUDICH GÁBOR tábornok.

**Vezérhíri főnök :** GALLINA ezredes.

**Tűzfőnök :** WINTERSTEIN ezredes.

Dandár	Csapattest	Alakulás			Élelmezési		Ütközet		
		zászló- alj	lovas- s. ázad	üteg egyéb század	Ember	lő	gyalogos	lovas	löveg
A hadtest főzése		—	—	—	80	20	20	—	—
dandártörzs		—	—	—	17	15	3	—	—
19. vadászszázalaj		1	—	—	1106	37	986	—	—
23. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj		3	—	—	3258	95	2979	—	—
70. s 1., 2., 3. s		3	—	—	3324	107	3081	—	—
3.V. század 4. fontos üteg		—	—	1	152	109	—	—	8
<b>A dandár összege</b>		<b>7</b>	<b>—</b>	<b>1</b>	<b>7857</b>	<b>363</b>	<b>7049</b>	<b>—</b>	<b>8</b>

Möring főbírók	dandártörzs	—	—	—	—	—	11	17	3	—
	21. vadászászlóalj	1	—	—	—	—	1031	36	922	—
	53. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	—	—	3256	101	3016	—
	54. * 1., 2., 3. * 4/V. számú 4. fontos üteg	3	—	—	—	—	3079	96	2787	—
	A dandár összege	7	—	—	—	—	7529	359	6728	—
bíró Piret főbírók	dandártörzs	—	—	—	—	—	13	21	4	—
	5. tiroli vadászászlóalj	1	—	—	—	—	1060	39	951	—
	50. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	—	—	3380	104	3070	—
	75. * 1., 2., 3. *	3	—	—	—	—	3263	101	3013	—
	12. ulánus-ezred 4., 6. század	—	2	—	—	—	383	375	—	313
	2/V. számú 4. fontos üteg	—	—	1	—	—	149	109	—	—
	A dandár összege	7	2	1	—	8248	749	7038	313	8
Háchtst- lovagtartóalék	parancsnoksága	—	—	—	—	—	14	7	—	—
	az 5. } 5. négy fontos gyal. tüzér } 7. * * lov. } ütege	—	—	1	—	—	158	113	—	8
	ezred } 10. nyolcz * gyal.	—	—	1	—	—	181	147	—	8
	összeg	—	—	3	—	—	181	147	—	8
A hadtest löszertelepe	—	—	—	—	—	—	537	414	—	24
		—	—	—	—	—	334	294	—	—
Törzscsapatok Műszaki csapatok Egészségügyi csapatok Szállító * Élelmezési intézetek Gazdászati * összesen		—	—	—	—	—	—	—	—	—
		—	—	—	—	—	1135	1042	—	—
Az 5. hadtest összege	21	2	6	2 1/2	—	25720	3241	20835	313	48

## 7. hadtest.

*Hadtestparancsnok:* báró Manóréi allárbormagy. — *Vezérkari főnök:* Lirnow ezredes. — *Tüzérfőnök:* Hóhl. ezredes.

Dandár	Csapattezt	Alakulás			Élelmezési			Ütközet			
		zászló- alj	lovas- század	egyéb űteg század	ember	ló	gyalogos	lovas	löveg	I é t s z á m	
A hadtest főzse		—	—	—	85	90	—	—	21	—	—
Tóply ezredes	dandártörzs	—	—	—	5	10	—	—	3	—	—
	7. vadászászlóalj	—	—	—	1080	88	—	—	984	—	—
	43. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	3107	97	—	—	2839	—	—
	65. " 1., 2., 3. "	3	—	—	2905	94	—	—	2652	—	—
1/VII. 4. fontos gyalog űteg	—	—	1	162	108	—	—	—	—	8	
	A dandár összege	7	—	1	7260	347	—	—	6478	—	8
báró Seudier tábornok	dandártörzs	—	—	—	5	10	—	—	3	—	—
	10. vadászászlóalj *	1	—	—	1044	96	—	—	964	—	—
	19. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	3300	102	—	—	3000	—	—
	48. " 1., 2., 3. "	3	—	—	3117	91	—	—	2879	—	—
	2/VII. 4. fontos gyalog űteg	—	—	1	180	111	—	—	—	—	8
	A dandár összege	7	—	1	7647	370	—	—	6846	—	8
gróf Welsersheimb ezredes	dandártörzs	—	—	—	5	9	—	—	3	—	—
	3. tiroli vadászászlóalj	1	—	—	1024	37	—	—	936	—	—
	31. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	3149	108	—	—	2911	—	—
	76. " 1., 2., 3. "	3	—	—	3183	108	—	—	2941	—	—
	3/VII. 4. fontos gyalog űteg	—	—	1	160	109	—	—	—	—	8
3. huszárezred 6. száz.	—	—	1	167	159	—	—	—	—	142	
	A dandár összege	7	1	1	7688	530	—	—	6791	142	8
Hadtent-ővegtartóalék		—	—	3	554	405	—	—	—	—	24
Hadtent-őszertelep		—	—	—	296	273	—	—	—	—	—
Műszaki stb. csapatok		—	—	—	998	865	—	—	—	—	—
		—	—	—	—	1 1/4	—	—	—	—	—
<b>A 7. hadtest összege</b>		<b>21</b>	<b>1</b>	<b>6</b>	<b>24528</b>	<b>2800</b>	—	—	<b>20136</b>	<b>142</b>	<b>48</b>

## 9. hadtest.

Parancsnok: HARTUNG alhadnagy. — Vezető-kari főnök: FRIEDRICH alezredes. — Tüzérfőnök: MÜLLER alezredes.

A hadtest törzse		—	—	—	70	33	24	—
Kirchsberg tábornok	dandártörzs	—	—	—	11	16	4	—
	23. vadászszázaló	1	—	—	1017	36	918	—
	7. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	2915	107	2677	—
	29. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. *	3	—	—	3324	112	2740	—
	11. huszárezred 4., 5/VII. 4. fontos gyalog úteg	—	1	—	148	144	—	132
A dandár összege		7	1	1	7294	524	6339	132
lovag Weckbecker tábornok	dandártörzs	—	—	—	18	18	4	—
	4. tiróli vadászszázaló	1	—	—	1040	37	940	—
	5. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	2991	103	2731	—
	39. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. *	3	—	—	3008	104	2800	—
	2/VIII. 4. fontos gyalog úteg	—	1	—	155	109	—	8
A dandár összege		7	—	1	7222	371	6475	—
bíró Böck ezredes	dandártörzs	—	—	—	11	13	4	—
	15. vadászszázaló	1	—	—	1025	38	927	—
	63. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	3	—	—	3101	108	2820	—
	66. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. * 1., 2., 3. *	3	—	—	3229	104	2952	—
	1/VIII. 4. fontos gyalog úteg	—	1	—	170	109	—	8
A dandár összege		7	—	1	7536	372	6703	—
Hadtest-lovéghatalók		—	—	3	570	409	—	—
Hadtest-lőszertelep		—	—	—	373	285	—	—
Törzs, műszaki stb. csapatok és intézetek		—	—	1	1132	852	—	—
A 9. hadtest összege		21	1	6	24197	2846	19541	132
				2%			48	

\* Az alsó P6 megfigyelésre rendelt Szapary-féle kubonitványról, a 13. huszárezreddel együtt.

## Tartalék gyalog-hadosztály.

*Időiglelens parameterek: Kurucz tábormok. — Vezérkari főnök: Franz alezredes.*

Dandár	Csapattest	Alakulás			Élelmezési		Ütközet			
		zászló- alj	lovas- század	lovas- űteg	egyéb század	l é t s z á m				
						ember	ló	gyalogos	lovás	lövég
Weimar herceg ezredes	dandártörzs	1	—	—	—	6	—	—	—	—
	36. vadászzászlóalj	3	—	—	—	900	35	800	—	—
	36. gyalogezred 1., 2., 3. zászlóalj	1	—	—	—	3099	89	2783	—	—
	7. * 76. * 6/V. 4 fontos gyalog űteg	1	—	—	—	720	30	700	—	—
	A dandár összege	6	—	1	—	990	30	881	—	8
Berkó tábormok	dandártörzs	1	—	—	—	5815	299	5167	—	8
	37. vadászzászlóalj	3	—	—	—	900	35	800	—	—
	17. gyalogezred 1., 2., 4. zászlóalj	3	—	—	—	2988	89	2742	—	—
	12. határ-er-ezred 1., 2., 3. * 9/V. 4 fontos gyalog űteg	3	—	1	—	2944	89	2600	—	8
	A dandár összege	7	—	1	—	7043	366	6145	—	8
Egészlelvény s lőszer	—	—	—	—	126	60	—	—	—	—
<b>A hadosztály összege</b>	<b>13</b>	<b>—</b>	<b>2</b>	<b>—</b>	<b>12984</b>	<b>725</b>	<b>11312</b>	<b>—</b>	<b>16</b>	<b>—</b>

## Tartalék lovasság Pulz ezredes parancsnoksága alatt.

Pulz ezredes	dandártörzs	—	—	—	—	11	16	—	—	—
	13. ulánuszere	4	—	—	—	707	646	—	—	4
	13. huszárezred 1., 2., 5., 6. * 3., 4., 5., 6.	4	—	—	—	714	659	—	—	600
	1. * 2/V. 4 fontos lovás űteg	4	—	—	—	672	654	—	—	595
	1., 3., 4., 5. törzs stb. csapat	—	—	1	—	187	147	—	—	8
A dandár összege	—	12	1	—	2519	2371	—	—	1804	8





## Az olasz hadsereg: hadrendje 1866. június 24-én.

Főparancsnok: Victor Emanuel olasz király.

Vezérkari főnök: LA MARMOHA tábornok.

Főhadsegéd: ΡΕΠΠΙ tábornok.

Vezérkari alfmok: BARIOLA ezredes.

Tüzérfőnök: VALÉRÉ tábornok.

Hadmérnök főnök: MENABREA tábornok.

## A) A Mincio-hadsereg.

Hadtest	Hadosztály	Dandárok	Alakulás				Ütközetlétszám		
			zászló- alj	lovas- század	űteg	egyéb század	gyulo- gos	lovas	lovag
1. Durando	1. Ceraie	Pisa, Forli.	18	2	12	12	10000	240	12
	2. Pianell	Aosta, Sienna.	18	2	12	12	10000	240	12
	3. Brignone	Sardinia, Lombardia.	18	2	12	12	10000	240	12
	5. Sirtori	Brescia, Valtelina.	18	2	12	12	10000	240	12
	Lovas ddr. és hadtest-tartalék			—	7	4	5	—	840
A hadtest összege			72	15	12	12	40000	1800	72
2. Crechiari	4. Mignano	Királyné, Ravenna.	18	—	3	2	10000	—	18
	6. Cosenz	Aequi, Livorno.	18	—	3	12	10000	—	18
	10. Angioletti	Umbria, Abruzzi.	18	—	3	12	10000	—	18
	19. Longoni	Calabria, Palermo.	18	—	3	12	10000	—	18
	Lovas dandár és tartalék			—	10	—	4	—	1200
A hadtest összege			72	10	12	12	40000	1200	72
3. Della Rocca	7. Bixio	Király, Ferrara.	18	2	3	2	10000	240	18
	9. Govone	Pistoja, Alpi.	18	—	3	2	10000	—	18
	8. Cugia	Piemont, Cagliari.	18	1	3	12	10000	120	18
	16. Umberto	Parma, Vegyes.	18	1	3	12	10000	120	18
	Lovas dandár és tartalék			—	11	—	4	—	1320
A hadtest összege			72	15	12	12	40000	1800	72
/.	Sonnaz	Soman	—	10	—	—	—	1200	—
	lovas	Cusani	—	10	—	—	—	1200	—
	hadosztálya	hadosztály-tartalék	—	—	2	1	—	—	12
	A hadosztály összege			—	20	2	1	—	2400
Hadsereg-tartalék			—	—	9	3	—	—	54
A Mincio-hadsereg összege			216	60	47	41	120000	7200	282

## B) Pó-hadsereg.

Parancsnok : Cialdini.

Hadtest	Hadosztály	Dandárok	Alakulás				Ütközeti létszám		
			zászló- alj	lovas- század	ítteg	egyéb század	gyalo- gos	lovas	lőveg
4. hadtest Cialdini	11. Casanova	Pignerolo. Modena.	18	—	3	2	10000	—	18
	12. Ricotti	Casale. Como.	18	—	3	2	10000	—	18
	13. Mezzacapo	Savona. Bologna.	18	—	3	2	10000	—	18
	14. Chiabrera	Reggio. Marche.	18	—	3	2	10000	—	18
	15. Medici	Pavia. Sicilia.	18	—	3	2	10000	—	18
	17. Cadorna	Nápoly. Toscana.	18	—	3	2	10000	—	18
	18. Chiesa	Cremona. Bergamo.	18	—	3	2	10000	—	18
	20. Franzini	Aneona. Vegyes.	18	—	4	2	10000	—	24
	1. Lovas dandár, Poninski	—	—	15	—	—	—	1800	—
	2. Lovas dandár, La Forest	—	—	15	—	—	—	1800	—
	Tüzértartalék	—	—	4	—	—	—	24	
	Hadtest-tartalék	—	—	—	6	—	—	—	
A Pó-hadsereg összege			144	30	29	22	80000	3600	174
A hadrakelt olasz sereg:									
A Mincio-hadsereg			216	60	47	41	120000	7200	282
A Pó-hadsereg			144	30	29	22	80000	3600	174
Összesen			360	90	76	63	200000	10800	456

## A CUSTOZZAI CSATA.

### 1. A csatatér.

A custozzai dombvidék, melyet a világesemények rövid 18 év alatt kétszer csatatérré avattak, egy négyszög által bekeríthető, melynek 4 sarkpontja: Peschiera, Valeggio, Villafranca, Sona.

E terület minden szabályos összefüggés nélkül több dombcsoporthoz tartozik, melyek a köztük elterülő völgyületek és teknőalakzatok folytán egy változatosan hullámzó terepfelületet nyújtanak; ennek magaslatai sehol sem érdemlik a hegy elnevezést; lejtői sehol sem tekinthetők járhatlanul hozzáférhetleneknek. A magassági viszonyok szempontjából az egész terület föltétlenül járhatónak volna mondható, ha e tulajdonság a már említett olasz földművelés által nagyban nem korlátozhatnák. A valóságban a sűrű szőlő és tengeri ültetvények, a fasorok, a cserjéssel körülültetett helységek és majorok, a mozgást nagyon megnehezítik; de viszont az észrevétlen támadó közeledésnek, valamint a védelmi harcoknak sokszor nagy előnyöket nyújtanak.

Az egész területen számbavehető akadály nincs. Az egyetlen Tione patak az, mely a megjelölt négyszöget egy keleti és nyugoti, vagy a Tionehez viszonyítva, egy balparti és jobbparti részre osztja. Maga a patak azonban csak esőzések után hord vizet, különben csak völgybemetszése által képez választóvonalat.

Egy más irányú választóvonalat úgy alakíthatunk ha a Minciotól kezdve, Salionzetől Sommacampagnaig egy vonalat képzelünk, mely vonal irányában különben valósággal egy összefüggő út vonal is vezet. Ez út vonal a csatatér négyszögét egy éjszaki és déli részre osztja.

E beosztás pedig abban bírja alapját, hogy az utóbb megjelölt éjszaki terület, csekély kivétellel, tulajdonképen harc színhelye

nem volt, hanem az osztrák hadseregnek csak a menet és a harcászati felvonulás számára mozgadozási területül szolgált, míg a hadsereg harcászati első felvonulásának arcvonala nagyban éppen a Salionze-Sommacampagna vonal által jelezhető.

Ez által a tulajdonképeni csataterét még szűkebb határok közé szorítva, figyelmünket csak a déli részre fordíthatjuk.

Itt első sorban a Valeggioból sugáralakúlag kiinduló útvonalak érdemelnek figyelmet, mert első sorban ezek voltak azon menetvonalak, melyeken az olasz hadosztályok éjszakketletnek és az osztrák seregtestek délnyugotnak voltak irányítva, melyeken tehát összeütközésnek kellett keletkeznie.

Az olasz Cerale hadosztály Monzambanoból, — de nagy részben Valegion át Castelnovo felé, — az osztrák tart. gyal. hadoszt. Castelnovoból Valeggio felé volt rendelve; világos, hogy e vonalon e két ellenséges seregtestnek össze kellett ütköznie.

Az olasz Sirtori hadosztály Valeggio-ból S. Rocco di Palazzolón át, S. Giustinába (Sonától éjszakra) volt irányítva; az osztrák 5. hadtestnek első menetcéllül éppen S. Rocco di Palazzolo volt kitűzve. Itt az összeütközés egy másik oka és színhelye lesz.

Az olasz Brignone hadosztály Custozzán és Sommacampagnán át Sonába törekedett; de éppen Sommacampagna tüzetett ki osztrák részről a 9. hadtestnek első felvonulási pontúit, és e területre (Zerbare) lőn a 7. hadtestnek egy dandára (Scudier) is irányítva. Az összeütközés kikerülhet len.

Sőt e tájon, mivel Sommacampagna és Villafranca közé volt rendelve az egész olasz 3. hadtest, valamint e szárnyon nyertek alkalmazást az osztrák tartalék-dandárok (a 7. hadtesttől) és a Pulz lovas hadosztálya, előre látható, hogy e vidéken az osztrák 7. és 9. hadtestnek, nemcsak az olasz 1. hadtestbeli Brignone hadosztállyal, hanem a 3. hadtest részeivel is meggyűl a baja; míg a síkságon Villafranca felé, a Pulz lovas hadosztály az olasz hadtest többi részeivel es az olasz lovas hadosztálylyal mérkőzhetik.

Az említett előnyomulási vonalakon a nevezetesebb tereptárgyak, melyek miatt később a legvéresebb harcok vivattak, a következők:

A Valeggio-Castelnovo vonalon a Monte Vento, Valeggitől éjszakra, egy a Minciotól a Tioneig nyúló dombcsoportozat; tovább éjszakra, már közelebb Castelnovohoz a Feliona, Renati és Fenile helységek között a Monte Cricol; mindkét domboroszat a Valeggio-Castelnovo útvonal által keresztezetik. A Monte Vento még harc nélkül az olaszok, — a Monte Cricol eleinte szinte harc nélkül még az osztrákok birtokába került.

Ugyanez útvonalon a helységek közül legfontosabb szerepe jutott *Oliosinak*, mely még a harc első stádiumában olasz kézbe került.

A Valeggio és S. Eocco di Palazzolo közti vonalon előbb a Tione bal partján a Pernisai magaslat képezte a harcz tárgyát, mindazáltal e vonalon a Tione völgyét jobbról meredeken szegélyező S. Lucia magaslatok voltak azok, melyeken a harc eldöntetett, különösen, miután e magaslatok a Monte Ventóval összefüggésben állanak.

A Tione bal (keleti) partján van azon magaslat, mely e nevezetes csatának nevet adott: Custozza.

Az egész dombvidék legdélibb csoportja ez, mely éjszakai Staffalo völgytől, nyugaton és délen a Tione völgytől, keleten a Villafrancai síkságtól határoltatik.

E hegycsoport, melynek talpa majdnem kör alakú, csak egy nyeregalakú keskeny hegyszorossal éjszakai a Monte Godinál függ össze a Sommacampagnai magaslatokkal.

Kimagasló hátain és csúcsain folytak a legvéresebb harcok. Ilyenek: 1. Monte Torre v. Mandatore, mely éj szaki folytatásában Monte Croce nevet vesz föl. 2. Belvedere, melyhez tartozik a Monte Arabica és Monte Molimenti. 3. Custozza a hasonló helységgel.

Custozza és Monte Törre között egy jól járható völgy és út vezet Coronini, Gorgo és Cavalchina mentén egész a Staffalo völgyig.

A hegycsoport legmeredekebb a Staffalo felé; lelejtősebb Villafranca felé. De mindenütt az olasz növényzet miatt nagyon veszélyes és a rajta levő sok major, kastély (casina, palazzo stb.) és egyéb épületek által, melyek az itteni szokás szerint többnyire szilárd kőfallal, élő sövényvel és széles árkokkal vannak kerítve, a hullámzó harcoknak sok szilárd támpontot nyújtott.

Sommacampagna osztrák részről tulajdonképpen csak a harc szerencsétlen kimenete esetén vált volna az osztrák védelmi állás kulcsponyjává; mert ez esetben a hadseregnek Veronába vagy Pastrengóba való visszavonulását biztosította volna.

A támadó harcban Sommacampagnának azért jutott szerepe, mert az osztrák hadsereg főbb részei 24-én reggel még általában keletről nyugot felé nyomultak elő és csak a nap és harc folyamán kellett tervszerűen balra és arccal délre kanyarodni.

Sommacampagna e kanyarodásnak, illetve arcváltásnak sarkpontja volt.

Pillanatra az osztrák harc vonal súlypontja a jobb szárnyon volt; de Sommacampagnát még akkor sem lehetett fedetlenül hagyni. Itt állt eleinte az osztrák tartalék; ide vonultak vissza a vert csapatok; és a csata hullámzó változásaiban csak egy nem változott: Sommacampagnának megszállva, osztrák kézben kellett maradni.

Maga a csata lefolyása, mely aránylag széles arcvonalban vívott (leghosszabb arcvonala Salionze-Villafranca) és aránylag soká tartott, (reggel 7 órától este 6 óráig), egészben nem könnyen

áttekinthető. A könnyebb áttekinthetőségnek még legjobban véltünk szolgálni, ha a harcseeményeket helyileg csoportosítjuk és egy bizonyos téren lefolyó eseményt addig követünk, míg nála egy természetzerű szünet áll be; habár e szünetek, mint mindmegannyi harcmozzanatnak végei, nem mindenütt egy és ugyanazon időben következtek be. Előadásunk tehát az események csoportosításában nem mindig az időt, hanem a harcmozzanatok terét követi.

Ily értelemben négy terepszakaszt különböztethetiünk, melyek mindegyike egy magában véve többé-kevésbé önálló harcnak színhelye volt. E terepszakaszok:

%" A Sommacampagna és Villafranca közötti sík terület, melyen a legszélsőbb osztrák balszárny lovassága, a legszélsőbb olasz jobb szárnyal (7. és 16. hadosztály és olasz lovasság) viaskodott.

&" A Sommacampagna és Cmtozza közötti dombvidék, hol az osztrák tulajdonképeni bal szárny (9. és 7. hadtest) az olasz 3. hadtest két — és az 1. hadtest egy hadosztályával küzdött.

' " A Rocco S. Palazzolo és Valeggio közötti terület, mely az egész csatavonal közepe gyanánt tekinthető, hol az osztrák 5. hadtest az olasz Sirtori hadosztállyal harczolt; és

(" A Monte Cricol és Valeggio közötti terület, hol mint az osztrák jobb szárny a tartalék gyalog hadosztály és az 5. hadtest egy dandára az olasz Cerale hadosztályal ütközött. Ez utóbbi szakaszba esik osztrák részről a Peschiéra várórségéből kirohanó különítmény, valamint az olasz részről a saját elhatározásából harczba lépő Pianell hadosztály harczművelete is.

### **%" A Pulz lovas hadosztály rohama Villafrancánál. Reggel 8 óráig.**

A *Pulz* lovas dandár (4 század császárhuszár, 4 század Trani ulánus és egy lovagló üteg) a hadsereg intézkedése szerint a Verona előtti Gizella erőd mögül, hol az éjét töltötte, reggel 3 órakor elindult és Camponin át Sommacampagna felé tartott; Sommacampagna közelébe érve, balra kanyarodott és Palazzina, La Casettán át Ganfardinet vette irányúit.

A Pulz parancsnoksága alá rendelt Bujánovics lovas dandár, miután a 3. huszár ezred egyik századát az Ecs és Tione közti terület földérintésére a hadsereg-parancs értelmében délre egészen a Nogara-Legnago útig kikülönítette, még 7 lovas századdal reggel 5 órakor Calzoni mellett gyülekezett és innen két oszlopban indulva Accademia felé haladt. A jobb (éjszaki) oszlop két század Bajor huszárból és két század Sicilia ulánusból, a bal (déli) oszlop 1  $\frac{3}{4}$

század Württemberg-huszárból állott; míg egy Württemberg-huszar század bal oldalvédül a Verona-Villafrancai műút mentén, egy huszárszakasz pedig magán a műúton Villafranca felé haladt.

Ez utóbbi huszárszakasz volt az első, mely e napon ellenséggel találkozott. Calori táján ugyancsak a műúton Villafrancából Verona felé egy ellenséges lovas csoport nyomóit elő, mely elől a mi huszárszakaszunk az oldalvéd-század felé kitért. Ezzel együtt aztán megtámadták az olasz lovas csoportot; ez visszafordult és a mi huszáraink által egész Villafranca közeiég üldöztetett. Itt azonban huszáraink egy bersaglieri zászlóalj puskatüzelésére bukkantak; erre visszafordultak és ellenséges lövegtűzzel üldöztetve 6 óra. 45 p.-kor a baloszlopul haladó többi Württemberg huszárokkal egyesültek, mire mind a három Württemberg-huszar század a dandár másik oszlopához bevonult, mely mintegy reggel 7 órakor Accademia-nál fejlődni kezdett. A Pulz dandára ekkor Palazzinatól délre haladt és kevéssel azután Villafranca felől lövegtűzet hallott.

Olasz részről láttuk, hogy a Della Rocca (3.) hadtest a főparancsnokságtól csak azt a parancsot kapta, hogy 24-én Sommacampagna és Villafranca között álljon. A hadtest részletes csoportosítása a hadtestparancsnokra volt bízva. Ez akkép intézkedett, hogy az Umberto (16.) hadosztályt Villafrancára, a Bixio (7.) hadosztályt Ganfardinera, a Cugia (8.) hadosztályt Sommacampagnára és a Govone (9.) hadosztályt tartalékul az előbbi három hadoszt. közepe mögé Pozzo Morettora, a hadtestbeli lovas dandárt pedig a 3. hadtest élére irányította.

Ez intézkedés szerint az Umberto és Bixio hadosztályok csaknem egyenlő magasságban mentek Villafranca felé; Umberto képezte a jobb oszlopot a Koverbella-Villafrancai úton, Bixio a bal oszlopot a Massimbona-Villafrancai úton.

Véletlenül a lovas dandárparancsnok Pralormo a hadtestintézkedést, mely a lovasságot a hadtest élére rendelte, nem kapta meg, úgy, hogy az olasz hadosztályok lovassági elővéd nélkül mentek. Della Bocca hadtestparancsnok már reggel Marengóban a lovas dandárt táborhelyén érte és értesülvén a parancs eltévedéséről, a dandárt azonnal ügetésbe rendelte előre.

Azonban még mielőtt ez a hadosztályok élere ért volna, Umberto útközben értesült a lakosságtól, hogy Villafranca táján osztrák lovasság czirkál. Erre Umberto Mozzecanenál megállítottá hadosztályát, egy járőrt küldött reggel 3 órakor Villafrancába, mely a helyet ellenségtől üresen találta. Nagyobb bizonyosság kedvéért azonban Umberto egyik vezérkari tisztjét, Taverna századost az elővédhez beosztott lovas századdal a veronai útra küldte előre kémsejmlére, és két Bersaglieri zászlóaljat utána indított.

Épen így járt el Bixio Quaderni táján. Az osztrák lovas jár-



őrökről szállongó hírekre Quaderninai megállott, két harcvezonalba fejlődött hadosztályát, előre küldött egy lovas századot Busetto vezérkari kapitánnyal a veronai útra és jelentést küldött Della Eoceának, valamint a hadtesthez tartozó könnyű lovas dandárnak a helyzetről.

Mikor az Umberto által kiküldött vezérkari százados visszaérkezett és egyéb-hírekkel megegyezőleg azt jelentette, hogy Villafranca üres, — hogy sem Verona, sem Povegliano felé az ellenségnek semmi nyoma, a két hadosztály újra elindult és Umberto bevonulva a városba, az élén levő Parma dandárt Villafranca éjszakai szélén fejlődésre rendelte.

Mintegy 6 óra 30 perc lehetett, mikor e dandár két harcvezonalba fejlődött; a balszárny a Verona felé hajló utak csomópontjáig, a jobb szárny a vasútig terjedt; egy tüzérszakasz az úton, a többi tüzérség a két harcvezonal között elosztva állott, mert a fák miatt a tüzérséget összpontosítva fölállítani nem lehetett. Umberto maga, Eevel vezérkari főnöke és Ferrero dandárparancsnok mit sem sejtve, S. Giovanni mellett állva beszélgettek, midőn a Bixio által előre küldött Busetto vezérkari százados visszaérkezve, azt jelentette, hogy Calori táján (a Villafranca-Veronai úton) néhány ellenséges lovas század nyomul előre.

Ez volt a Bujanovics dandár Württemberg huszáraink elővédje.

Umberto ekkor másik dandárát (vegyes) is előre sürgette; de ez Villafrancában az összetorlódott kocsik és a Bixio hadosztálybeli csapatok keresztezése miatt oly lassan jött, hogy Umberto jónak látta, a Parma-dandár balszárnyát kiterjeszteni és az állás arcvonala elé két bersaglieri zászlóaljat rajvonalba oszlatni. Ekkor már az olasz tüzérparancsnok azt jelentette, hogy Ganfardine felől nagy lovas tömeg közeledik. (Pulz ddr.)

Az olasz parancsnokok azonban annyira valószínűtlennek tartották az osztrák lovasság tömeges jelenlétét, hogy miután távcsővel soká nézték a lovasságot, azt saját olasz hadtestlovasságuknak tartották. A nagyobb bizonyosság kedvéért egy hadnagyot egy lovas járőrrel a közeledő lovasságnak elébe küldtek, megtudni: barát-e, vagy ellenség?

A kétely nemsokára alaposan eloszlott; mert a hadnagyot és járőrét a mi huszáraink úgy megkergették, hogy lóhalálában jött vissza és a nyomában lévő Württemberg huszárok csak a bersaglierik puskatüze elől tértek vissza, míg az olasz tüzérség néhány ágyulövet küldött utánuk.

Ez volt az a lovas csoport, melyet a mi huszáraink megkergették, és ez volt az a lövegtűz, melyet Pulz ezredes Ganfardine és Palazzia között hallott, midőn a Bujanovics-dandár Accademia-nál gyülekezve fejlődött.

Pulz, az ágyúszóra azt hitte, hogy a Bujanovics-dandár meg van támadva; és mikor még azon hírt kapta, hogy Villafranca előtt két ellenséges lovas-ezred mozog, mindjárt támadásra intézkedett és szándékáról Bujanovicsot is értesítette. A Pulz-dandártól a Trani-ülánusok a sommacampagna—villafrancai úttól keletre, a Császár-huszárok nyugotra, fejlődtek. Ganfardinetől délre érve, Pulz maga is észrevette a Villafranca előtti mozgadozást és benne ellenséges lovasságot sejtve, ütegét az útra tüzelő állásba, dandárát pedig rohamra rendelte.

Villafranca előtt ekkor már fejlődve állott az Umberto-hadosztály mindkét dandára és ép akkor kezdett fejlődni a Bixio hadosztály is az Umberto hadosztály balszárnyán. Bixio tüzésége néhány lövést váltott a Pulz lovagló üteggel. Umberto maga egész kíséretével hadosztálya előtt állott és nézte a Württemberg huszárszázad visszavonulását; e visszavonulás a Bujanovics-dandár felé egészen megnyugtatta; — kilátás a fasorok és egyéb növényzet miatt nem volt; ekkor a Bixio-féle üteg hirtelen elnémult; de helyette a fák között sokkal nagyobb robaj hallatszott, melyre az olasz trónörökös hátra fordult.

#### *A Trani-ülánusok voltak.*

Mikor t. i. Pulz az ő dandárát rohamra neki eresztette, a Trani-ülánusok jóval megelőzték a Császár-huszárokat. Pulz utánuk küldte a parancsot, hogy lassítsák az ütemet. De a parancshozó tiszt utói nem érte a rohanó dsidás ezredet; lehet-e megállítani a megindúlt fergeteget!?

Mielőtt a Trani-ezred rohamra indult, Bodakovsky ezredes a lengyel fiúkat anyanyelvükön ekkép biztatta: «Fiúk, utánam! — Ha nem látjátok a zászlót, csak kövessétek a fehér forgót.» (Az ezredes ulánus czapkáján maga fehér forgót viselt.)

Az ulánusok mint a villám az Umberto-hadosztály előtt termettek; neki szegzett ddsidával végig vágatnak a Parma-dandár zárt sorain, áttörik az első vonalat, neki a második vonalban álló tömegeknek, feldöntik a tűzállásban levő lövegeket és legázolnak mindent, a mi útjukban áll. Umberto nagy nehezen egy négyszögbe alakuló zászlóalj közepére menekül; az ulánusok egy négyszöglet szétugrasztanak és iszonyú zenebonát idéznek elő a megrémült olaszok között. Azonban a mély és széles lítszéli árkok miatt az út nyugoti oldalára át nem törhettek, egy csekély rész délfelé keresztül vágta magát, a nagyobbbrész azonban az áthatolhatlan akadály előtt visszafordult, még egyszer végig gázolta az olasz sorokat, miközben a meglepetésből magukhoz tért zászlóalj-négyszögek tüzelésétől súlyos veszteséget szenvedett; Bodakovsky ezredes Casino mellett gyülekeztette vitéz ezredét, mely ezen egyetlen rohamban 600-ból 200 lovasra olvadt. Sokan az említett árokban a lórlól leesve

fogságba kerültek, míg a többiek a visszavonulás közben az utánuk zúdított puskatűz alatt veszték el. Olasz írók és szemtanúk leírása szerint lehetetlen leírni e lovas-roham lefolyását; csak azt látták, hogy zászlóaljuk felbomlott rendben futottak hátra, mások előre akartak fejlődni; ott az egyik négyszöget alakít, a másik tüzelne, de senki sem tudja, hová, merre? mert az ulánusok mindenütt jelen vannak. Elöl, hátul, oldalt, véres aratást tart a dzsida és szágnak az ulánusok; nem egy esett ott el lovastól az olasz zászlóalj felbomlott sorai között.

Alig, hogy a Trani-ulánusok rohama az Umberto-hadosztályt döntötte halomra, már megjelentek a Császár-huszárok az olasz vonal balszámán. Egy itt álló olasz lovasezred a huszárok rohamát el se fogadta, hanem hanyatt homlok fordult hátra. Így a huszárok is a gyalogságra, t. i. az épen fejlődő Bixio-hadosztály Ferrara dandárára törtek és hasonló felfogatást idéztek elő itt, mint az imént az ulánusok Umbertonál. Iszonyú rémület keletkezett az olaszok között, mely egész Yillafrancába, hol Della Rocca hadtestparancsnok állott, és még a Villafrancától délre mozgó csapatoszlopokra is kiterjedt. Most ugyan előtört Della Rocca személyes parancsára egy olasz lovas század, a huszárok jobboldalába; de visszavetett.

Della Rocca ekkor a hadtest-főhadiszállás őrizetére rendelt lovasszázadot vezényelte rohamra; ekkor azonban a pusztító keresztűz hatása alatt a huszárok már visszavonultak és Rigyiczky ezredes parancsnoksága alatt Ganfardine felé gyülekeztek;

Az olaszok még össze se szedték magukat e kettős roham után és azt gondolhatták, hogy vége van a veszélynek. Pedig csak most következett a java.

A Bujanovics-dandár t. i. értesülve a Pulz támadásáról, rögtön maga is támadásra indult és alig hogy a császár-huszárok elvégezték véres munkájukat a Bixio-hadosztálynál, mint a fergeteg ront elő a Bujanovics-dandár. Elöl jobbra a Württemberg-huszárok, balra a Sicilia-ulánusok; második vonalban a Bajor-huszárok. Ily alakban a dandár először azon olasz chevaux-légers lovasságra bukkan, mely a Trani-ulánusok üldözésére indult. Az olasz lovasság visszavetve, rátör a saját gyalogságára, a magyar huszárok golyózapor közepette utána. Az olasz lovasság még egyszer előre fordul, de most neki mennek a Bajor-herceg huszárok, újra visszavetik, ifjabb rendetlenséget és rémületet terjesztenek az olaszok között, míg végre a hosszú gyalog vonal puskatüze folytán ők is visszafordulnak és Anuova mellett a dandárnál gyülekeznek.

Nyolcz óra reggel volt; a két utóbbi roham nem tartott tovább ¼ óránál. Mindkét lovas-dandár La Cassettaig ment vissza és itt figyelő állást foglalt.

Az olaszok pedig egymásra néztek, hogy — mi volt ez? honnan jöttek? jönnek-e még? — A mily gondtalanul jöttek eddig az olaszok, annyira meg voltak félemlítve ez egymás után következő rohamok által, melyekről maga az olasz hivatalos jelentés azt mondja, hogy úgy jöttek «come oragano» (mint az orkán). Eendbe szedték felbomlott harczvonalalaikat, harczalakzatba hozták a még hátú levő dandáraikat. hátra küldték megtépázott lovasságukat, minek megtörténte után itt Villafranca mellett, két teljes hadosztály (36 zászlóalj) várta — az osztrák támadás megújulását; de még jobban a Cngia- és Govone-társhadosztályok megérkezését, melyeknek sürgető parancsot küldtek elebe, hogy jöjjenek segítségül Villafrancára.

A félelem alaptalan volt. Az osztrák támadás nem új ült meg. Pulz ezredesnek Albrecht főherczeg tigyis azt izente, hogy kímélje lovasságát. De mikor e parancs Pulzhoz érkezett, már késő volt; a fergeteges harcznak Villafranca mellett vége volt.

E harcz lefolyásáról a csata kimenetere még később visszatérünk. E holytt csak annyit említünk, hogy az Umberto- és Bixio-hadosztályok a csata további folyamában többé részt nem vettek, hanem mintha lebüvölte volna őket lovasságunk mennykőcsapása, egész nap, az általános visszavonulás megkezdéséig, mozdulatlanul Villafrancánál állottak.

Pedig veszteségük nem sok volt; nagyobb volt a rémület, mint az igazi veszély. Veszteségük 17 halott, 71 sebesült és 10 fogságba került. Ellenben az osztrák lovas-hadosztály vesztesége 49 halott, 89 sebesült és 330 fogságba került. Ez utóbbiak többnyire az útszéli árokba estek és ki nem tudtak vánszorogni.

## &" A gyalog oszlopok összeütközése reggeli 8 óráig.

A gyalog seregrészek első összeütközése a következőkép fejlődött:

Az osztrák 9. hadtestnek (Hartung) a tegnapi intézkedés szerint azon feladata jutott, hogy Sommacampagnát, mint az osztrák hadsereg deli arcváltásának sarkp ontját, szállja meg és biztosítsa.

A hadtest S. Lucia éjjeli táborából reggel 3 órakor indulva, három oszlopban vonult Sommacampagnába. A Böck-dandár a vasúti töltésen ment és a sommacampagnai vasútállomásnál balra fordult; — a Weckbecker-dandár a S. Lucia—Sommacampagnai műúton haladt; a Kirschsberg-dandár Madonna della Saluteig a Caselle d'Erbei úton ment; a hadtest egyéb részei a Weckbecker-dandárt követték. A három dandár közül Weckbecker már 5½ órakor, Kirschsberg 6 órakor, Böck csak 8¼ órakor érkezett minden ellenséges akadály nélkül Sommacampagnába.

Hartung hadtestparancsnok nem elégedett meg azzal, hogy

egész hadtestével kitűzött menetcélját elérte, hanem a Weckbecker-dandárt mindjárt Berettara, Casa dél Sole és Zenolinora rendelte előre, míg a Kirchsberg-dandárt Sommacampagna megszállására utasította; a Böck-dandár ekkor még menetben volt. Hét órakor, mikor e felállítás be volt fejezve és a hadtestparancsnok maga Casa dél Sóiéig előre lovagolt, a hadtesttel szemben még, néhány lovas járőr kivételével, semmi ellenséges mozgadozás nem mutatkozott. Csak jobbfelől, hol S. Rocco di Palazzolonál az 5. hadtestnek kellett fejlődnie, lövegtűz volt hallható, míg a villafrancai síkságon nemsokára látni lehetett a Pulz és Bujanovics dandárok támadásait, melyeket az előbbi szakaszban már előadtuk.

A 9. hadtest tehát ez időben, miután 8¼ órakor a Böck dandár is megérkezett, harcz nélkül fejlődését annyira befejezte, hogy a Weckbecker-dandár a Staffalo völgy szélén harczalakzatba ment át, az imént érkezett Böck-dandár Berettara mellett fejlődött, míg a Kirchsberg-dandár Sommacampagnát tartotta megszállva.

Mivel azonban e területen a 7. hadtest (Maroicic) is működésbe lépett, már itt fölemlítjük, hogy ennek Scudier dandára, mely az 5. és 9. hadtest közé volt rendelve, miután Mancalaquaig a sonai úton haladt, és innen Sommaecampagnára tartott, 5 órakor már Casazzenél volt és 6<sup>8</sup>A órakor a Zerbare melletti magaslaton vön állást. Mondani sem kell, hogy eddig ellenséggel nem találkozott. A 7. hadtest másik két dandára, Welsersheimb és Töply, különben is egyelőre tartalékba rendelve, Casazze menetcéljukat akadálytalanul elérték.

Az 5. hadtest (Bodich) S. Rocco di Palazzolóba lévén rendelve, a Bauer-dandár Albarelloból, a Piret-dandár Castelnovoból, S. Georgio in Saliceig külön oszlopban mentek; itt a két oszlop egyesült és élével már 5¼ órakor S. Rocco di Palazzolóig ért, hol miután a kitűzött menetcél el volt érve, a hadtest — a környék földériteése mellett — megállott. A Möring-dandár Sonából indulva, 5 órakor Ca vecchia felé Montresoreig ért; innen Le Borghen át hadtestéhez S. Georgioba indult. Midőn azonban a dandár éle a vasútnál Casanuovához ért, S. Rocco felől lövegtűz hallatszott, mely a dandárnokot arra indította, hogy dandárát harczalakzatba fejlődtesse, mely alakzatban Spolverinon át valamivel 8 óra előtt hadtestéhez, S. Rocco di Palazzolóhoz ért.

Hátra van még a Ruprecht tartalék gyalog-hadosztály fejlődése. Ettől a Benkó-dandár 3 órakor Pastrengoból, a Weimár-dandár 5 órakor Sandrából Castelnovoba indult, mely pontot a tartalékgyalog-hadosztály megérkezéséig az 5. hadtest egy különítménye tartotta megszállva. A Weimár-dandár már 6Va órakor Castelnovoba ért, a helytől éjszakra megállt, míg kevéssel utána a Benkó-dandár megérkezve, ez Castelnovon keresztül vonult; és mivel időközben a hadosztály a hadseregtől parancsot kapott, a további előnyomulásra

Oliosiba, a Benko-dandár került az élre. 7 órakor, mikor a Benkó-dandár Castelnovo déli kijáratából bontakozott, Oliosi és S. Bocco di Palazzolo felől lövegűz hallatszott. A dandár erre három oszlopba tagozódott: Főoszlop (37-es vadászok és német bánsági három zászlóalj) a műúton; jobb oszlop (egy zászlóalj a Hohenlohe 17. ezredtől) Contrada dei Maschin át, Benati és Campagna Rossa felé; bal oszlop (két zászlóalj ugyanez ezredtől) a Tione mentén Oliosiba.

7½ órakor a főoszlop éle, Fenile magasságában a Monte Cricol éjszakai lábához ért, mikor Benkó ezredes a közeli lövegűz által nyugtalanítva, fellovagolt a Monte Cricolra és csekély távolságra ellenséges gyalogságot lát maga előtt, mely éppen harczra fejlődött, de látszólag nem a Benkó-dandár ellen, hanem arcczal kelet felé. (Ez volt a Sirtori hadosztály eltévedt elővédje, mely hadosztályához igyekezve, az 5. hadtestre bukkant; 99. és 104. lap.)

Benkó erre siettette dandára fejlődését, hogy a Monte Cricol még hatalmába ejthesse. Az üteg felvonult és a növényzet között fedett ellenségre néhány lövést tett. Ekkor azonban már Oliosi felől neki is ellenséges lövegűz felelt és nemsokára utána Valpezzone felől a Benkó-dandár ellen is ellenség fejlődött. Ez volt a Cerale hadosztály elővédje. (Pisa dandár.)

Mindazáltal a Benkó-dandárnak 8 órakor még sikerült Mongabiát és a Monte Cricolt az úttól mindkét oldalt megszállni és a harczot fölvenni. A dandár két oldalkülönítménye közül a jobb oldali tovább haladt Benati felé; csak az elővédje szakadt el tőle. A bal oldalkülönítmény azonban kelleténél tovább balra tartott, mi által az 5. hadtest csapatai mögé jutott és 8 órakor Corte felé haladt.

A Weimar-dandár kissé nagy távközzel indult Castelnovoból a Benkó-dandár után; úgy hogy mikor Castelnovo déli kijáratánál bontakozott, már a Benkó-dandár a Monte Cricolnál harczba lépett. Néhány ellenséges kősző ágylövedék pedig egész Castelnovóig jutván, a Weimar-dandár már itt harczalakzatba fejlődött, a mi az előhaladást még jobban késleltette. Később a tévedés kiderülvén, a dandár bátrabban folytatta menetét és Fenile felé tartott.

Ezzel az osztrák hadsereg főbb részeinek mozdulatait és fejlődését reggel 8 óráig előadtuk és láttuk, hogy ez óráig harcz csak a legszélsőbb két szárnyon volt: keleten a már részletesen leírt lovassági harcz már jó formán lezajlott; nyugaton a tartalék hadosztály harcza a Monte Cricolnál és Oliosinál éppen kezdődött.

Meg kell még említeni, hogy Peschiera várparancsnoka, ki reggel óta a közelében lefolyt olasz és osztrák mozgadozást látta, közvetlenül maga ellen pedig a támadó intézkedés semmi jelét sem vette észre, a várórségből egy kirohanó különítményt állított össze: a gradiskai határezred 11., 12. és 17. századából, a 19. (Rudolf) gyalogezred 23. századából,

egy Lichtenstein-huszár szakaszból,

' Lahitte-ágyúból és egy 7 fontos taraczkból.

Összesen: 462 gyalogos, 36 lovas és 4 lövegből.

E különítményt pedig Ballács ezredes parancsnoksága alá rendelve, Pesehierából Cavalcasellén át S. Lorenzoba küldte, hogy lépjen érintkezésbe a tart. gyalog hadosztálylyal és vegyen részt az előrelátható harcokban.

Az olasz hadsereg részeit ugyanazon sorrendben véve, a mint az imént felsorolt osztrák seregtestekkel szembeszálltak, először az olasz jobb szárnyhoz kell fordulnunk, hol már a 3. hadtestből a *Ervin* és Umberto hadosztályokat, Villafrancánál láttuk, a mint azokat a Pulz és Bujánovics osztrák lovas dandárok helyben hagyták.

E megtépzott olasz hadosztályoktól balra, kevéssel a lovas fergetegután a Brignone 3. hadosztály lépett fel, mely az 1. olasz hadtest - tői Pozzoloból, Valeggiön, Custozzán, Sommacampagnán át Sonába volt irányítva. E hadosztály már Valeggiótól kezdve egész útján ágyúdörgést hallott; mikor pedig a Törre Gherla tájára ért Villafranca felől a már említett lovas harcz porfellegöt, tüzelését és egyéb robaját vette észre. Brignone erre Prabiano táján megállította hadosztályát. Itt t. i. az út elágazott; az ő kijelölt irtja balra Custozzának, míg egy másik út Villafrancába vezetett. Nem tudván, lesz-e rá szükség Villafrancánál, tanakodott, hogy nem lehetne-e Sommacampagnát (az ő kitűzött menetcélját) Custozza elkerülésével más úton elérni. A kémszemlének az volt az eredménye, hogy mégis csak Custozzának kell tartam. Épen újra elindította hadosztályát, mikor Törre Gherla táján 7 óra tájban Brignonehez érkezett La Marmora, a hadsereg vezérkari főnöke.

La Marmora reggel Cerlungóból Valeggiön át útra kelve, szintén egész útjában hallotta az ágyúdörgést és kezdte sejteni, hogy a helyzet talán nem egészen olyan, mint a minőnek a főhadiszállásról képzelte. Az ágyúdörgés azonban eleinte Peschiera felől hallatszott, hol a Croce erőd, a Cerale hadosztály mozgadozását lődözte. Később Villafranca felől is megszólalt az ágyúszó. Minden eshetőség ellen való biztosítás végett, mivel a Custozzai magaslatok megszállásáról még gondoskodva nem volt és erre egyelőre más csapat kéznél nem volt, a Brignone hadosztálynak, La Marmora saját felelősségére azon parancsot adta, hogy térjen el a neki kitűzött útvonalról, mely Custozza, Gorgo, Cavalchina és Staffalo felé vezetne volna, hanem szállj a meg azonnal a Monte Croce és Monte Törre magaslatokat, hová La Marmora maga egy örkísérettel előre vágatott.

La Marmora a Monte Croceről észrevette a Berettaránál és Casa dél Sole mellett fejlődő ellenséget (9. hadtest, Weckbecker dandár), és újra sürgette Brignone felvonulását. A hadosztálynak Sardinia dandára a Monte Torre-ra föl is ért és fejlődni kezdett, de

arczczal Villafranca felé, hol ép akkor folyt le a már előadott lovasági harc. La Marmora azonban, ki észrevette az osztrák 9. hadtestnek Berettara körüli fejlődését, helyre igazította a Brignone hadosztály téves harczállását épen akkor, mikor a Sardinia dandár már Casa dél Sole felől bal oldalában néhány ágyúlövés által is figyelemztetve lön, hogy merre van az ellenség. Brignone erre a Sardinia dandárt arczváltásra utasította. A Lombardia másik dandárt pedig egyelőre a Custozza-Sommacampagnai úton Gorgo mellett tartalékul megállította.

Ez időben Victor Emánuel olasz király személyi kíséretével is a Monte Törre hegyre érkezett. A király szintén Valegion át jött és útközben értesülvén, hogy La Marmora a Brignone hadosztály élén van, azon útra tért, mely a Brignone hadosztálynak eredetileg ki volt tűzve. Meglepetve látta és hallotta a parasztoktól, hogy e tájon az olasz seregnek semmi híre, (mert La Marmora eltérítette); de az osztrák ulánusok igenis itt jártak takarmányozni.

E közben Villafranca felől rémesen dörgött az ágyú. A király igen nyugtalan volt, mert Villafrancánál tudta trónörökös fiát. A király egész a Monte Croce-ig lovagolt, minden útjába jutó járőr-től kérdezve, mi történik Villafrancában? Senki sem tudott felvilágosítást adni. Végre kíséretéből küldött oda egy kapitányt, hogy hozzon hírt az ottani eseményekről.

Ekkor vonult föl La Marmora intézkedése szerint a Brignone hadosztály Sardinia dandára a Monto-Torre-ra, mire a király oda lovagolt és La Marmorával találkozott.

La Marmora jelentést tett, hogy mért változtatta meg a Brignone hadosztály menetirányát és oda mutatva szólt:

«Felség, az ellenség Berettaránál áll; ugyanazon állás melyei a Genuai herezeg 1848-ban elfoglalt». — «Igen, igen» szólta király «de mi történik Villafrancánál?» La Marmora nem tudott felvilágosítást adni; de a királyt megnyugtatta, hogy ott négy hadosztály és nagyszámú lovaság van összpontosítva. La Marmora a 3. hadtest mind a négy hadosztályát értette. La Marmora Brignone-nak még némi utasításokat adott és azután a királyt elhagyva, Villafranca felé lovagolt.

A Brignone hadosztályból ekkor a Sardinia dandár már éjszakra fordult, de a Lombardia dandár még Gorgónál pihent.

A Cugia 8. hadosztály, mely a tegnapi intézkedés szerint Sommacampagnára volt rendelve, Pozzolói táborából, Remelli, Quademi, Rosegaferron át Dossiba érkezett, mikor Villafranca felől tüzelést hallott; de ennél még jobban zavarba hozta az, hogy a Monte Torrén csapatokat látott mozogni, melyekről sehogy sem tudta elgondolni, hogy kik azok? hogy kerültek oda? és mit akarnak ott? mikor a Monte Törre tulajdonképen az ő (Cugia) menetterületébe esik.



A látott csapatok a Brignone hadosztály Sardinia dandárából voltak, melyeknek utólagos oda rendeléséről Cugia mit sem tudott. Oda küldött egy tiszteket, ki még La Marmorát ott találta, tőle megtudta a megváltozott rendelkezést a Brignone hadosztály számára és egyúttal Cugiának La Marmorától szóbelileg szintén új parancsot hozott, t. i.: hogy akkép foglaljon állást Villafranca és a Monte-Torre között, hogy jobbra a Bixio, balra a Brignone hadosztállyal lépjen összekötetésbe. Cugia már úgysis Colombaránál volt, mikor c parancs hozzá érkezett, és mivel akkor már a Villnfrancai ágyúzás is szűnő félben volt, hadosztályát Pozzo Morettöig elővezette és itt a vett utasítás szerint két harcvezonalban fejlődött; elől a Piemonte dandár, mögötte a Cagliari dandár állott.

La Marmora ez alatt Villafrancába érkezett. Itt megtudta Della Bocea hadtestparancsnoktól, hogy mi történt. Az olaszok ropant hőstettnek tüntették fel, hogy az osztrák lovasság háromszoros rohamát visszaverték. La Marmora szívére kötötte Bella Boccának, hogy Villafrancát minden áron jól őrizze, jelentést küldött a királynak és visszalovagolt a többi hadosztályok fölkeresésére.

A *Govone* 9. hadosztály t. i.: mely az olasz hadtest-intézkedés szerint, tartalékul volt kijelölve, Bottá melletti táborából reggel a Massimbonai útra tért; de, Sei Vie mellett az ugyanott haladó 8. Cugia hadosztály által feltartóztatott. Quaderni mellett újra megállítottatott a 7. (Bixio) hadosztály vonata, majd a Somán lovasdandár ütege által. E sokszoros akadályok Govone tábornokot bosszantották; különösen mikor kezdte hallani az ágyúszót, hol Villafranca, hol a Monte Croce felől. Mikor még arról értesült, hogy Bosegafierro mellett a 8. hadosztály vonatában újabb akadályra számíthat, Govone elhatározta, hogy Quaderni mellett ott hagyja vonatát, csapatoszlopával pedig Quadernitől nyugotra letér a Villafrancai útról és a Tione hidjának tart, hogy az éjszaki úton a Custozzai völgybe jusson. Az elővéd és az Alpi dandár már ez irányba el is in dúlt, mikor vágatva jött Govonehoz egy vezérkari tiszte, ki a hadtesttől Villafrancából azon parancsot hozza, hogy a hadosztály rögtön jöjjön Villafrancába. Ez a parancs még akkor indult el Villafrancából, mikor ott a Pulz-féle lovas támadás folytán a rémület és zavar legnagyobb volt és minden pillanatban a támadás megújítását várták. Govone mit tehetett? Az Alpi dandár már legnagyobb részt más úton volt Custozza felé; hogy tehát a hadtest parancsát legalább részben teljesíthesse, a Pistoja dandárt, mely még a Villafrancai útról le nem tért, egyenest Bosegaferron át Villafrancára a hadtestparancsnok rendelkezésére küldte, maga pedig az Alpi-dandárnál maradt azon szándékkal, hogy a Tione Bal partjára érve, ezen dandárt is Villafrancára irányítja.

Időközben Villafrancánál a fergeget és a rémület lecsillapult,

miért ia Della Rocca új parancsot küldött Govonehoz, hogy ne jöj-  
jön Villafrancába, hanem csak menjen Pozzo Morettora, eredeti  
menetcélja felé. Csakhogy most már ez a parancs sem volt telje-  
síthető, mert most már a Pistoja-dandár Villafranca felé, az Alpi-  
dandár Custozza felé tartott.

Hogy pedig szegény Govonenak zavara teljessé legyen, Gherla  
és Dossi között találkozik a királyival, ki épen a Monte Torreról  
alászállt és Villafrancára tartott; a király el volt telve boszankodás-  
sal a Brignone hadosztály helytelen rendelkezése miatt a Monte  
Torren és nyugtalansággal a villafrancai liarcz bizonytalansága  
fölött. A király Govoneval találkozva, heves szemrehányásokat tesz  
neki késedelme miatt; majd megtudva a késedelem okát, Govonet  
a Brignone hadosztály segítségére rendeli. Govone jelenti, hogy a  
hadtesttől más parancsot kapott, mire a király attól tartván, hogy  
parancsával talán újabb zavart idézhet elő a hadtest intézkedésében,  
azzal távozik, hogy menjen, a hová küldték.

Miután ezzel a 3. hadtesthez tartozó hadosztályok reggeli  
helyzetét megismertük, egyelőre elhagyjuk az olasz hadsereg jobb  
szárnyát és a balhoz fordulunk.

### *Összeütközés a nyugoti szárnyakon.*

A hadsereg intézkedéséből láttuk, hogy a Durando 1. hadtest  
Cerule 1. hadosztálya Monzambanoból Castelnovora volt irányítva.  
A hadosztály az éjét két csoportban töltötte: az egyik, a Pisa-dan-  
dár, a Monte Sabionen táborozott Torrione mellett, arcczal Pe-  
schiera felé; a másik, a Porii-dandár, még Monzambanonál a Min-  
cio jobbpartján állott. Cerale a menetre úgy intézkedett, hogy a  
PiBa-dandár egy része a dandárparancsnok vezénylete alatt képezze  
a hadosztály elővédjét; ez tehát táborából reggel a legrövidebb úton  
vonuljon a valeggio—castelnovoi útra, itt álljon meg és várja be  
a hadosztály zömének kellő közeledését.

Villarey tábornok, a Pisa-dandár parancsnoka, úgy is tett.  
Heggel 3 óraker indulva, csakhamar kiért a hadosztály kijelölt  
úttára és a valeggio—castelnovoi úton a Monte Ventónál, arcczal  
Castelnovo felé, várakozó állást foglalt.

A hadosztály zöme és Forli dandára azonban a Peschierából  
várható és tényleg megindult lövegtűz miatt veszélyesnek találta a  
menetirányt Monzambanoból a Mincio-hídon át a castelnovoi útig,  
hanem Monzambanoból előbb Valeggióra ment, itt átkelt a Minción  
és a vallegio—castelnovoi úton akarta folytatni menetét, mely már  
elővédje által biztosítva volt.

Azokban a Valeggióból éjszakra vezető út egyik szakasza a  
Sirtori 5. hadosztály menetvonalául volt kijelölve; most tehát a Cerale

és Sirtori hadosztályok már Valeggióban egymást feltartóztatva, keresztezték. A véletlen úgy akarta, hogy La Marmora e zavar keletkezésekor személyesen Valeggióba érkezett, heves szemrehányásokkal illette Ceralet, mert a parancsilag kijelölt útról önhatalmilag eltért, végűi pedig úgy intézkedett, hogy mivel a Cerale hadosztálynak elővédje föltevæsszerűen már úgysis elől van, most Valeggiónál előbb a Sirtori hadosztály induljon.

Már az is baj volt, hogy e keresztezés folytán a Cerale hadosztály késedelmet szenvedett; de még más baj is történt. A Sirtori hadosztály elővédje, melynek Fornellin át S. Rocco di Palazzolo felé kellett volna tartani, eltévesztette az útát és valamint előbb a Cerale hadosztály zömével a Sirtori hadosztály útjára tért, úgy most Sirtori hadosztály elővédje a Valeggio—Castelnovo útra indult, mely a Cerale hadosztály útvonala volt. Villahermosa tábornok, a Sirtori hadosztály elővédparancsnoka, a Monte Venton találkozott a Cerale hadosztály váró elővédjével; de csak ment tovább Castelnovo felé.

Így történt, hogy a Sirtori hadosztály elővédje a Cerale hadosztály elővédje elé került. Míg tehát Castelnovo felé két elővéd haladt egymás után, addig S. Rocco di Palazzolo felé a Sirtori hadosztály minden elővéd nélkül haladt.

E tévedésnek nem lett volna súlyos következménye, ha az eltévedt Sirtori-féle elővédet a szokásos távolban követte volna egy főcsapat. A bajt azonban növelte az, hogy a Cerale hadosztály semmi szerves kötelékben nem állván az előtte menő Sirtori-féle elővéddel, ahhoz nem is alkalmazkodott, mi által az eltévedt elővéd is elszigetelt helyzetbe jutott. Végre a Cerale hadosztály főcsapatja is a Monte Vento közelébe érkezett, mire a hosszan várakozó elővéd is elindult, miután azt a Sirtori-féle elővéd jóval megelőzte.

E menetrend tagozását egy és ugyanazon útvonalon: Sirtori elővédje, Villahermosa a Brescia dandárból;

Cerale elővédje, Villarey a Pisa dandárral és Cerale főcsapatja (Forli-dandár), szem előtt kell tartani, hogy a következő harezok könnyebben áttekinthetőké váljanak.

Sirtori hadosztálya zömével, Fornelli mellett észrevette, hogy elővédje eltévedt; küldött is utána a castelnovoi ítra, de mikor a parancs oda érkezett, az elővéd már harezban állott a Benkó és Bauer dandárokkal Oliosi magasságában, és a parancs kivihetienné lőn. Sirtori zömével tovább haladt Fornellin át S. Rocco felé és élével átkelve a Tionen Pernisáig érkezett, midőn a S. Roceonál álló 5. osztrák hadtest mozdulatait észrevette, és harczalakzatba ment át.

Mivel ezenel az olasz hadsereg részeit is azon időpontig kísértük, mint imént az osztrákokat, egy pillanatra a helyzet áttekintésére megállapodhatunk és e helyzet időpontját közelítőleg reggel 8 órára tehetjük.

E helyzet osztrák részről azzal jellemezhető, hogy ez időben a tervszerű arcváltás délre és a harcászati fejlődés be volt fejezve. E fejlődés tulajdonképeni harcra csak a legszélsőbb szárnyakon került; kelet felől Villafranca mellett már le is zajlott; nyugaton a Monte Cricol és Oliosi táján éppen kezdődött.

Olasz részről ez azon időpont, midőn a dombvidékre irányított három menetoszlop élei, (Cerale, Sirtori, Brignone hadosztályok) az ellenségre bukkantak és sejteni kezdték, hogy menetcéljaikat harc nélkül, a mint várták, el nem érhetik.

### Helyzet reggel 8 órákor.

#### *Osztrákok:*

A peschierai kirohanó csapat ép ekkor vonult ki a várból.

A tartalék-hadosztálytól a Benkó-dandár éppen harcra lépett, a Sirtori hadosztály eltévedt elővédjével és a Pisa-dandár élével a Monte Cricolnál; a Weimár dandár a vasúttól délre fejlődött.

Az 5. hadtest S. Kocco di Palazzolónál fejlődve, a Bauer dandárral Oliosi ellen és Pernisa ellen harcra lépett.

A Piret-dandár összpontosítva Brolinonál állott, a Möring-dandár Sonából éppen S. Bocco mögé érkezett.

A 7. hadtest Scudier dandára Zerbarenál, a másik két dandár tartalékkal Casazzenánál állott készenlétben.

A 9. hadtesttől a Weckbecker-dandár Berettára és Casa del Sole mellett harcra fejlődött a Monte Törre hátára fejlődő Brignone hadosztály Sardinia dandára ellen; — a Kirohsberg-dandár Sommacampagnát megszállva tartotta; a Böck-dandár Berettara felé irányítva, Sommacampagnáig érkezett.

A Pulz és Bujanovics lovas-dandárok a veres villafrancai harc után, La Casettanál és Palazzinánál (Sommacampagnától délre) rendezkedtek és figyelő állást foglaltak.

#### *Olaszok: Az 1. hadtestből.*

A Cerale hadosztály menetoszlopban Busetta táján; előtte a Sirtori hadosztály eltévedt elővédje harcban Oliosinál az 5. hadtest és a Benkó dandár ellen.

A Sirtori hadosztály (elővéd nélkül), Pernisánál harcra fejlődik a Bauer-dandár ellen.

A Brignone hadosztály Sardinia dandára, harcra fejlődik a Monte Torren előbb tévesen Villafranca ellen, később a 9. hadtest ellen; a Lombardia-dandár tartalékban Gorgonánál.

A Pianell hadosztály Pozzolengonál Peschierát vigyázta.

### A 3. hadtesttől.

A Bixio és Umberto hadosztályok a lefolyt lovas támadások után Villafrancánál rendezkedtek.

A Cugia hadosztály Pozzo Moretonnál összpontosítva állott.

A Govone hadosztály a Monte Torre felé irányítva, menetoszlopban Kosegaferrotól nyugotra, élével a Tionéhoz ért.

Az olasz lovas hadosztály Villafranca körüi czirkált.

A 2. hadtest még a Mincio jobb partján volt; a Longoni és Angioletti hadosztályok Goitóhoz közeledtek.

E helyzetet grafikailag az 5-ik melléklet azon vázlata mutatja, melynél a csapatjelzősek üresek.

Az olasz király és vezérkari főnöke ez időben a Brignone hadosztálynál Monte Torren voltak és a villafrancai eseményekről még nem tudtak semmit. Az olasz hadsereg főhadiszállása még Cerlungóban volt.

Albrecht főherczeg kíséretével, reggel 4 órakor S. Massimoból a Sonától délre fekvő Montebello magaslatra ment, és innen várta be a hadsereg felvonulását.

6 óra 30 perczkor már minden seregrészről beérkeztek a jelentések, melyek szerint a kitűzött menetcélok el vannak érve, vagy ellenállás nélkül el fognak éretni.

A főherczeg tisztán átlátta a helyzetet és az olasz sereg menetsoportosítását hasznára fordítva elhatározta, hogy balszárnyát Sommacampagna által biztosítva, a jobbszárnyal az olasz sereg visszavonulási vonalára, Valeggio irányában támadó lökést intéz.

Ehhez képest mintegy 7½ órakor a következő harcintézkedést adta ki:

«A 9. hadtestnek. Sommacampagnát egy dandárral biztosítani; a másik két dandárt Berettara, Casa del Sole felé a Staffalo völgyéig kiterjeszteni.» (A hadtestparancsnok saját elhatározása folytán egy dandárral már megtörtént).

«A Scudier dandárnak. Zerbare irányában Monte Gödi felé előnyomúlni.»

«A 7. hadtestnek. A két tartalék-dandárt Casazzeig előrevonni.»

«Az 5. hadtestnek. S. Roccoból a Tionen át, S. Lucia felé előnyomúlni, mihelyt a tartalék gyalog-hadosztály Oliosit megszállotta. Erről meggyőződést szerezni. Azután erőlyesen tovább előnyomúlni a Monte Venlo ellen.

Tartalék gyalog-hadosztály a Salionze — Ponte Bottura és Oliosi — Ponte Bottura közötti úton, Monzambano ellen foglaljon állást és rombolja el a monzambanoi átjárót. E parancsot a tartalék gyalog-hadosztályhoz elküldeni.»

' " Harcz a nyugoti szárnyakon, reggel 8 órától d. u. 3 óráig.

*Cerale az osztr. tartalék gyalog hadosztály ellen.*

A tulajdonképeni harcz Osztrák részről legkorábban az 5. hadtestnél kezdődött, miért is a csata harczeseményeit ezzel kezdjük.

Az 5. hadtest már reggel 5 óra 30 perczkor S. Bocco di Palazzolozhoz ért, és mivel itt első kitűzött menetcélját elérte, megállót. Földeítő járőrei azonban csakhamar észrevették, hogy a Valeggio-Castelnovo úton egy ellenséges csapat pihen, mely 6 órakor Castelnovo felé elindult.

Ez volt a Cerale hadosztálynak előretolt elővédje, mely zömét várta.

Másfelől Jese táján is ellenséges csapatmozgadozást lehetett látni, a nélkül, hogy a sűrű növényzet miatt erejét ki lehetett volna venni.

Ez volt az elővéd nélkül haladó Sirtori hadosztály éle.

Bodich hadtestparancsnok erre 6 órakor a Bauer dandárt S. Bocco, Palazzina és Forni-nál, kamós állással, arczczal nyugotra es délre harczalakzatba rendelte.

Rövid idővel ezután mintegy 6½ órakor, Busetta és Oliosi között más ellenséges gyalogságot lehetett Oliosi felé futólépésben haladva látni; sőt nemsokára Oliosi mellett egy ellenséges üteg is felvonult arczczal keletre a Bauer dandár ütege ellen. Ez volt a Sirtori hadosztály eltévedt elővédje, mely már szeretett volna hadosztályával egyesülni.

Erre az épen beérkező Piret dandár Brolinónál arczczal nyugotra fejlődött, míg a hadtest lövegtartaléka egy Sicilia ulánus század fedezete alatt Corte mellett foglalt állást.

Míg itt néhány bevezető ágyúlövés történt, Castelnovo felől a Benkó dandár éle a Monte Cricolra érkezett és Mongabiát megszállotta.

A Villahermosa tábornok parancsnoksága alatt haladó és a Sirtori hadosztályhoz tartozó eltévedt elővéd, miután egy 5. hadtestbeli járőrrel találkozott, Oliosil megszállotta és mivel ekkor még a Benkó dandárt nem látta, a Bauer dandárral kezdett foglalkozni. Mivel azonban ennél semmiféle támadó szándékot nem vett észre, időközben pedig a Monte Cricolnál és Mongabiánál is ellenséget (Benkó dandár) látott előbukkani, Villahermosa magát arra határozta, hogy egyelőre elfordulva az 5. hadtesttől, előbb Mongabiát és a Monte Cricolt hatalmába keríti, még mielőtt ott a Benkó dandár magát befészkelhetné.

*Neki is ment a Monte Cricolnak.*

Az olasz támadás azonban a Benkó dandár részéről (37. vadászászlóalj és német bánsági határőrök) egy erélyes lökemmel visszautasított, mire a Villaharmosa támadó csoportja rendetlenül visszaözönlött Oliosira.

Villaharmosának e válságos helyzetében megérkezett az ugyanezen úton haladó Cerale hadosztály elővédje, mely a helyzetről értesülvén, az élen levő Pisa dandár 8 óraker harczra fejlődött a Monte Cricolon álló Benkó dandár ellen és nemsokára oly erélyes rohamot intézett a Monte Cricolra, hogy a Benkó dandár helyt nem állhatott; megbomlott renddel visszafordult és a sietségben a felvonult ütegből két löveg az olaszok hatalmába került. E lövegek később a harcz új fordulata után osztrák kézbe visszakerültek. Mialatt a Benkó dandár visszavonult, a Pisa dandár a Monte Cricolt, Renati egy részét és Fenilet is megszállotta, sőt innen néhány bersaglieri csoport egész a gyülekező osztrák zászlóaljig nyomult előre, de a Benkó dandártól még Fenile felé visszavetett. Mongabia osztrák kézben maradt.

E harcz folyama alatt a Cerale hadosztály másik (Forli) dandára, élén magával a hadosztályparancsnokkal menetoszlopban közeledett. A hadosztályparancsnok t. i.: a Monte Cricolon mutatkozó ellenséget, csak holmi apró portyázó különítménynek hitte őt azt izente előre a Pisa dandáruak, hogy ne sok időt töltsön a harczczal, fejlődéssel és üldözéssel, hanem igyekezzék minél előbb ismét menetoszlopba átmenni és a menetet folytatni. A Forli dandár a menetoszlopból nem is szándékozott harczalakba fejlődni. Mindazáltal a Forli dandár közeledése folytán a Benkó dandár oly türelővel állott szemben, hogy helyzete válságos volt.

A segítség azonban már útban volt. De még megérkezése előtt egy kis harczepizód nagyot könnyített a Benkó dandár sorján.

Ugyanis Beres ezredes a Sicilia ulánusezred parancsnoka, ki a badtest-lövegtartalck fedezetéül Corte mellett állott, állásából látta a Benkó dandár hátrálását és egy ellenséges oszlopnak üldöző előnyomulást Fenile felé. (Ez a Pisa dandárból való volt.) Hogy ez üldöző ellenséget előnyomulásában feltartóztassa, parancsot adott Bechtoldsheim kapitánynak, hogy három szakasz ulánussal menjen neki a Fenilebe tartó ellenséges gyalogságnak és állítsa meg, míg a Benkó dandár rendezkedik.

Mielőtt azonban Bechtoldsheim a Tionen átkelhetett, a megtámadásra kijelölt ellenség Fenilebe ért úgy, hogy a lovasság számára hozzáférhetetlen lett. Erre Bechtoldsheim kilovagol a castelnovoi útra, kérészül tör a Benkó dandáron, fel a Monte Cricolra, honnan látja, hogy éppen egy olasz dandár (Forli) fényes kísérettel az élen menetoszlopban közeledik.

Egy pillanat, egy elhatározás. Rajta! Neki a menetelő dán-

dárnak! Mint a villám száguldtak a dzsidások éa mint a fergcteg csaptak le a mit sem sejtő Forli dandárra.

Az élen levő tábornokok Cerales és Dho (a Forli dandár parancsnoka) hátra fordulnak, Cerales lövést, Dho három dzsidászúrást kap; az ulánusok közibe a legsűrűbb tömegeknek; a meglepett zászlóalj szerte rebbennek. Látják ezt a tüzekek, hátra hajtanak eszevezett rémülettel és szerte rebbentik még azon zászlóaljakat is, melyeket a maroknyi lovasság el nem ért; és egy pillanat alatt az egész Forli dandár szét volt ugrasztva. Csak egy zászlóalj maradt épen és pusztító tüzeléssel árasztotta el a vitéz lovasokat, kik e hőstett után súlyos veszteséggel visszafordultak. 100 lovasból csak 17 került vissza.

E hős roham a Cerales hadosztályt annyira kihozta sodrából, hogy e rémületéből egész nap nem tudott többé kivergődni. A futók egy része már most Valeggio és Monzambano felé özönlött és rémhíreket terjesztett.

Míg a Forli dandár összeszedte megkuszált zászlóaljait, ideje volt nemcsak a Benkó dandárnak rendezkedni, hanem megérkezett a tartalék gyalog hadosztály másik (Weimar) dandára is. Ennek bal oszlopa Degenfeld 36. ezred 3. zászlóalja Fenile felé tartott, e helyet rohammal bevella, az ellenséget Mongabia és Oliosi felé kergette és út közben 4 löveget foglalt el. E támadásnál egy ulánus szakasz Binder kapitány vezetése alatt is hatásosan közreműködött.

Hasonló eredménnyel támadott jobb felől egy oszlop Benati ellen. Időközben a Benkó dandár is új támadásra indult. De mikor a Monte Cricolra ért, már alig talált ellenállásra.

A Pisa dandár t. i. midőn jobb oldalát Fenile felől veszélyezve látta, aggódva nézett hátra, hogy jön e már a Forli dandár? De ezt a leírt ulánus támadás hatása alatt oly felbomlott állapotban látta, hogy segítségére nem számíthatott. Mikor tehát két oldalt túlszárnyalva, épen arczban még a Benkó dandár is újabb támadásra indult, e lökést be nem várta; visszavonult Oliosira, miközben maga a dandárparancsnok (Villaery) elesett.

Ugyanez időben még más felől is nagy szorongásba jutott a Cerales hadosztály.

Midőn t. i. az 5. hadtest parancsnoka Bodich az ő állásából a harc elején a Benkó dandár első hátrálását észrevette, a Weimar dandár közeledtét még nem látta és közvetlenül maga ellen még ellenséges mozdulatot nem vett észre, parancsot adott az épen beérkező Piret dandárnak, hogy nyomuljon elő Oliosira és e helyet elfoglalva, lendítsen a Benkó dandár kedvezőtlen helyzetén.

A Piret dandár elővonult Brolinoból. Elöl az 5-ös császár vadászok, jobbról Baden (50.), balról Crenneville (75.) gyalogság. Erősítésére még a Möring és Bauer dandárok néhány zászlóalja is



kirendeltetett, bár ezek nemsokára ismét visszahívtak, mivel dél-felé sürgősebb szükség volt rájuk.

A Piret dandár első harcvezonala a Tione átgázolása után Oliosi elé érkezett és a vitéz tiroli vadászok bámulatos halálmegvetéssel nyomultak be a helységbe éjszokról és keletről ugyanazon pillanatban, mikor a szétrebbentett Forli dandár összeszedett csapatai a helységbe délről és nyugatról behatoltak, hogy azt védelmezzék.

A Baden 50. és Creneville 75. ezred nem maradt a vadászok mögött. Oliosiban véres utcái havaz keletkezett; katonáink a templomot rohammal ostromolták, a helység lángba borult, a harc tovább folyt, házról házra, utcáról utcára szorították a mieink az olaszokat, míg végre Oliosi — a Piret dandár hatalmában volt.

Csak egy házban eltorlaszolva tartotta még magát egy olasz különítmény; ez csak két óra múlva volt bevehető és pedig a Benkó dandár azon bal oszlopa által, (Hohenlohe 17. ezredbeli gyalogság gr. Attems vezetése alatt) mely még reggel elszakadt a dandártól és most a Piret dandárral együtt vonult be Oliosiba.

A Piret dandár Oliositól délre állást foglalt és a feloszlásban hátráló Cerale hadosztályt tüzzel üldözte.

E szerencsétlen hadosztálynak még az sem volt elég.

Mialatt a Piret dandár Oliosi rohamában harcolt, a Peschierából Ballács ezredes parancsnoksága alatt kivonult különítmény érintkezésbe lépett a tartalék hadosztály jobb szárnyával és Ca Felionához érkezett, mi által a tartalék-hadosztály jobb szárnya makacs harcok után elfoglalta Itenatit, Buratot, Campagna Bossát és a Monte Torcolot, hol még egy darabig a Cerale hadosztály részei tartották magukat.

E vonalon tehát d. e. 11 órakor azon helyzet állott be, hogy a tartalék hadosztály zöme a Monte Cricolt, jobb szárnya a M. Torcolot, a Piret dandár Oliosit és környékét tartotta megszállva. Ekkor jutott a tartalék gyalog hadosztály parancsnokához az 5. hadtest útján a hadseregnek azon parancsa, hogy induljon Salionze felé és rombolja el a Monzambano melletti hidat.

Az olasz Cerale hadosztály gyenge lovas rohamok fedezése alatt teljes feloszlásban a Monte Vento felé Vallengio és Monzambanora hátrált. A Benkó dandár két támadása a Monte Cricolon, Bechtoldsheim kapitány ulánus rohama, az Oliosi megrohanása, a csapatok rémült visszafutása, e hadosztályt annyira megviselték, hogy e napra harc képtelen volt.

*Az 1. hadtest-tartalék és a Pianett-hadosztály föllépése.*

A Cerale hadosztály e felbomlása mellett nagyobb bajt csak az 1. hadtest tartalékának és a Pianell 2. hadosztálynak közbelépése hártott el.

Az 1. hadtest tartaléka t. i. az Aosta lovas ezredből, a 2., 8. és 13. bersaglieri zászlóaljából és 4 ütegből állva, csak reggel 8 órakor indult Valeggióból és menetében más csapatok vonatának összetorlódása által is fel lón tartóztatva. E csapat már akkor érkezett a Monte Ventora, mikor a Cerale hadosztály a legnagyobb rendetlenségben Valeggio és Monzám báno felé hátrált és az osztrákoktól minden ponton szorongatva üldöztetett. Mivel az ütközetnek új fordulatot már nem lehetett adni, legalább az Aosta lovasok rendeltettek előre, kiknek ismételt rohamokkal sikerült is, a Piret dandár üldöző osztagait meg-megállítani, míg a tartalék gyalogsága és tüzésége a Monte Ventót megszállotta és a Cerale hadosztály hátráló csapatai közül, némelyeket állásfoglalásra bátorított. Ez állásban csaknem egy óráig tartó lövegharc folyt, mely közben Durando hadtestparancsnok megsebesült és a harctérről eltávozott. Az előterepen az ellenséges apró különítmények helyenként még mindig makacs harcba voltak keveredve. E helyzetben az 1. hadtest tartalékának, a nélkül hogy tudta volna, nagy szolgálatot tett az önként előre vonult Pianell hadosztály.

A Pianell (2.) hadosztály tudvalevőleg azon feladatot kapta, hogy Pozzolengonál a Mincio jobb partján maradjon és Peschierát tartsa szemmel. Mikor a Cerale (1.) hadosztály reggel elvonult, a Pianell hadosztály Aosta dandára Monzambanoba vonult, míg a Sienna dandár Pozzolengonál maradt.

Már reggel 6 és 7 óra között Pianell hadosztályparancsnok ágyúszót hallott Oliosi felől, mire egy vezérkari tisztet küldött azon irányban hírszerzés végett. A vezérkari tiszt visszaérkezve azt jelentette, hogy Cerale valami aprólékos harcba van keveredve, de tért nyer. Ez azon mozzanat volt, mikor a Pisa dandár a Benkó dandárt a Monte Cricolról visszavetette. Pianell egyelőre megnyugodott és mozdulatlan maradt; csak egy zászlóaljat küldött át a Mincio bal partjára a Bottura híd közvetlen biztosítására, azon hídhöz, melynek szétrombolására kapott parancsot harczközben az osztrák tart. gyalog hadosztály.

Délelőtt 9 és 10 óra között Pianell Monzambano felől nem csak ágyúszót, de heves püskatüzelést is hallott, sőt nyomban utána seregesen érkeztek oda a hídhöz a Cerale hadosztályból a szétzüllött csapatok foszlányai, menekülő kocsik sat. oly jövevények, kik rémülve mind egy szerencsétlen kimenetű ütközetnek voltak hírmondói. Ekkor Pianell, a vett parancstól eltérőleg arra határozta magát, hogy a Sienna dandárt Pozzolengoból Monzambanora hozza, míg az itteni Aosta dandárral átkel a Mincio bal partjára és a körülmények szerint a harcban közreműködve, a Cerale hadosztálynak segítségére megy.

Nagynehezen a hidat a rajta összetorlódott futó csapatoktól

megtisztították és az Aosta dandár megkezdhette átkelését. Ez új erőnek köszönhető, hogy a Gerale hadosztály veresége nagyobb bajt nem idézett elő.

Mikor t. i. az osztr. tart. gyal. hadosztály 11 óra tájban azon parancsot kapta, hogy menjen Salionze felé és rombolja el a Monzambanoi hidat, e parancs rögtöni teljesítése igen nehéz volt, mert az egész tart. gyal. hadoszt. kora reggel óta harcban egy széles harczvonalban, szétszórva, sok helyt összekeveredve és egyes részei még mindig harcban állva, nem álltak a parancsnoknak olykép rendelkezésére, hogy a jelenlegi déli arczállásból könnyen jobbra kanyarodással arczváltást nyugotra Monzambano felé végezhetett volna. Ez okból Ruprecht tábornok a vett parancs teljesítésére egyelőre a rendezetten közelében álló csapatot rendelte ki, nevezetesen a 36. vadászzászlóaljat és a Ballács ezredes különítményét, mely Peschierából önként kivonult. Ezek Salionzet baj nélkül elérték, sőt itt néhány foglyot is ejtettek. A tart. gyal. hadosztály többi részeihez parancs küldetett ugyan, hogy Monzambanora tartsanak, de az áttekinthetlen növényzetben e szétszórt csapatrészek csak későn voltak feltalálhatók és ha feltaláltak is, azonnal nem szakíthatták félbe a harcot, melyben pillanatnyilag állottak. így történt, hogy a hadosztály egységes vezetése nem érvényesülhetett, később pedig a már említett Pianell hadosztály föllépése által a hid szétrombolására vonatkozó feladat többé nem volt megoldható.

Mikor t. i. a Ballács ezredes peschierai különítménye és a 36. vadászzászlóalj Salionzeből Monzambano felé előnyömeit, ép akkor érkezett meg a Pianell hadosztálynak Aosta dandára Torrione mellett, honnan oly heves támadást intézett a Ballács-féle különítményre, hogy ez Salionze-ba visszavonulni kényszerült.

Időközben Monzambanoban megérkezett Pozzolengoból a Sienna dandár is, és a Monzambanoi hidat a folyó mindkét partján igen erősen megszállotta sőt a 17. bersaglieri zászlóalját Pravechchia felé küldte előre. Ez előnyomulásában fedezte fel a bersaglieri zászlóalj az osztrák 36. vadászzászlóaljat, a mint a Mincio partján Monzambano felé haladt. Mivel Monzambano biztosítva volt, a bersaglieri parancsnok az osztrák vadászokat be akarta keríteni; balra kanyarodott és várt, míg az osztrák vadászzászlóalj éle rajta túlhaladt. Az osztrák vadászok mit sem sejtve az ellenük készülö veszélyről már 1000—1200 lépésre jutottak a hidhoz, mikor arczban iszonyú puská és lövegtűzzel fogadtattak a Monzambano védelmére felvonult Sienna dandár részéről. A vadászok meghökkentek; ők is harcra oszlottak, a mi a folyó partján nem volt teljes rendben kivihető. De ekkor előtör a lesben álló 17. bersaglieri zászlóalj és a szerencsétlen vadászokat oldalba fogja. A vadászok eleinte minden irányban tűzharczcal védekeznek, de hatástalanul. Visszavonulnának, de a

bersaglierek elvágták az újtjokat és a szerencsétlenség betetőzésére még előre ront egy lovas század és rohamot intéz a körülfogott vadászokra. Csak kevésnek sikerült menekülni: a zászlóaljából 700-nál több elesett; vagy 200, ezek között a zászlóaljparancsnok (Kulin őrnagy) és 7 tiszt fogságba került.

Mindazáltal az olaszok e helyi győzelme mit sem változtatott az 1. hadtest helyzetén. Pianell t. i. mindeddig egészen saját felelősségére cselekedett és pedig az eredetileg vett parancstól eltérőleg, sőt a hadtestparancsnoknak tudomása sem volt, hogy Pianell is a hareztéren van. Pianell tehát működése közben a hadtestparancsnoktól semmiféle új rendelkezést nem kapott, habár már 3 órán át harczolt az 1. hadtest körletében. E helyzet nyomásztólag hatott Pianellra és visszatartotta őt attól, hogy messzebb menő támadó vállalatba bocsátkozzék, mely őt eredeti rendeltetésétől könnyen egészen elterelhetne volna. Azt, hogy a megvert Cerale hadosztálynak segítségére jött, még igazolhatónak vélte, ha Afonzambano közelében marad; azt azonban, hogy az osztrák tömegek ellen támadást intézzon, a mit helyzetében bátran tehetett volna, mi által talán az egész harcznak új fordulatot adhatott volna, azt újabb parancs nélkül, illetőleg addig, míg a reggeli parancs érvénye alól fel nem oldják, nem vélte megengedhetőnek.

A felelősség e nyomasztó hatása alatt megelégedett azzal, hogy az osztrák tart. hadosztálynak Monzambano ellen törő részeit, Salionze felé visszanyomta, a Cerale hadosztály szétugrasztott részeinek hátravonulását megkönnyítette és a hadtest-tartalékkal együtt a Monte Venton és attól éjszaknyugotra a Monte Sabione-n védelmi állást foglalt, mely az osztrák támadó előnyomulásnak egyelőre gátat vetett.

Egyúttal jelentést küldött a hadtestnek, melyben eljárását igazolva, kifejtette, hogy jelen állásában, újabb parancs vételéig megáll és csapatait pihenteti.

Pianell nem tudta, hogy Durando megsebesülése és eltávózása folytán az 1. hadtest pillanatnyilag parancsnok nélkül volt.

#### *Sirtori az 5. hadtest ellen.*

Mialatt az osztrák tartalék hadosztály és a Piret dandár a Cerale hadosztállyal a leírt módon viaskodott, az 5. hadtest másik két dandárának is meggyűlt a baja a Sirtori hadosztállyal.

Midőn e hadosztály elővéd nélkül Pernisához ért, egy osztrák járőrtől meglepőleg lövést kapott. A hadosztály azt hitte, tévedés. Sőt mikor maga ellen gyalogságot látott fejlődni, azt hitte, hogy ez az ő saját eltévedni elővédje, mely őt ellenségnek nézi. E véleménye annyira megrögzött, hogy mikor a vele szemben álló gyalogság tüzelni kezdett, hadosztályával a tüzet nem viszonzhatta mindjárt,

hanem kézzel és szóval intett az osztrákok felé, hogy — barátok! Az osztrákok elég udvariatlanok voltak e biztosításnak nem hinni, hanem ugyancsak folytatták harczmíveleteiket. Sirtori tán még most sem hitte volna, hogy ellenséggel áll szemben, ha egyik tisztje azt nem jelenti, hogy ő világosan hallotta a német vezényszót.

Miután ezzel minden kétely ki volt zárva, Sirtori az élen levő Brescia dandárét Pernisa táján fejlődtteti, míg a Valtelina másik dandárét, mely még a Tione jobb partján volt, Viacava és S. Lucia (di Tione) mellett 2-ik harczvonalba rendelte.

Mikor a Rodich hadtestnél az ellenség Pernisa felöli közeledését észrevették, akkor a Piret dandár már Oliosi ellen kiindult. Ennek bal szárnyán a Bauer dandárból való Benedek 28. ezred haladt, midőn ez Jese táján ellenséget lát saját bal oldalában. Rögtön arczot vált és neki megy a Jese mellett fejlődő ellenségnek. Ez volt azon csapat, melyet Sirtori eleinte olasznak nezett. A Benedek 28. ezred az ellenséget az első rohammal visszaveti és a magaslatokat szuronnyal elfoglalja, azonban az ellenség a Brescia dandárral ellenlökemet intéz, melylyel egyidejűleg olasz lovasság is oldalba fogja az osztrákokat. A Benedek századok csoportot alakítanak, egy keveset hátrálnak, de a már egyszer elfoglalt Jese magaslatáról a leghevesebb támadások daczára nem tágitottak, míg csak a Bauer dandártól a 19. vadászszázalaj erősítésül nem érkezett.

Mikor a vadászok rohamra érkeztek, Benedekék is megfordították a harcz sorát és a védelemből ők is új támadásra indultak. Ez egyesült támadás ellen a Brescia dandár nem tudott helyt állani, hanem hanyatt homlok a Tionen át visszafutott és még a S. Luciánál álló másik dandárbeli csapatokat is magával ragadta. A Brescia dandár némely részét csak a Minción túl lehetett összeszedni. Ez a futás, idejére körülbelül egybeesett azzal, melyet a Cerale hadosztálynál leírtunk, mikor ez Oliosiból visszafutott: csakhogy Sirtorinak még az egész Valtelina dandára S. Luciánál rendelkezésére állott. Ez a dandár az üldöző vadászokat nemcsak feltartóztatta, hanem támadó lökemet is tett. Az olasz zászlóaljok átkeltek a Tionen, visszaszorították a 19-es vadászokat és már Pernisaig nyomultak előre, mikor őket a gyülekező Benedek ezred oldalba fogta. Ez által az olasz támadás megállót és helyben tűzharczot vívott. Az osztrákok se háborgatták, mert a Bauer dandárból a vadászok és a Benedek ezred annyira ki voltak merülve, hogy felváltásukra a Nagy 70. ezred rendeltetett előre, mely művelet zavartalan végrehajtása után 12 es 1 óra között némi harczszünet állott be. Rodich hadtestparancsnok t. i. azt parancsolta Bauer ezredesnek, hogy a S. Lucia elleni támadással várjon, míg a Piret dandár Oliositól delre szilárd állást foglal és a támadáshoz a Möring dandár is elővonulhat.

Mikor végre a Piret dandár Oliosiból Fontana Freddaig nyomult, parancsot kapott a Möring dandár: előnyomulás S. Luciái a.

A dandár 2 óraker indult S. Rocco di Palazzolo-ból és támadását heves lövegtűzzel készítette elő. Sirtori a S. Lucia magaslatról látta a Valtelina dandár ellen készülő vihart, hogy bal oldalában a Piret dandár Fontana Freddánál már-már hátába kerül; küldött is gyors segítségért a Cerale és Brignone szomszéd hadosztályokhoz. De ezeknél éppen jó helyre fordúit! Épen e két hadosztály ez időben már meg volt semmisítve és romjaival Yaleggio felé járt, a mit azonban Sirtori még nem tudott.

Mikor tehát a Möring dandár támadása, melyhez még a Bauer dandár részéi is csatlakoztak, közeledett, Sirtori a segítség minden reménye nélkül, elrendelte a visszavonulást és az előbbi állás megszállását a Tione jobb partján. Csakhogy e visszavonulás a Möring dandár szorongatása folytán csakhamar rendetlen futássá fajult, mely nem állott meg a Tione jobb parti állásban; Sirtori, hírül vevén, hogy a Monte Vento már osztrák kézben van, annyira veszélyeztetve látta visszavonulását, hogy minden további védelemről lemondott és a Valtelina dandárt is Valcggiora visszarendelte.

E visszavonulás alatt a Valtelina dandár, a Möring dandár szorongatása folytán ép úgy felbomlott, mint előbb a Brescia dandár.

Valeggióban iszonyú rendetlenség uralkodott, mióta ott a Cerale és Sirtori hadosztályok en débandade összetorlódtak.

Az osztrák 5. hadtest pedig aránylag olcsón jutott a S. Lucia magaslatok birtokába, hol kissé szétoszlott dandárai d. u. 2—B óra között rendezkedtek.

## **5. Harcz a keleti szárnyakon, reggel 8 órától d. u. 3 óráig.**

A keleti szárnyon reggel a két ellenfelt azon helyzetben hagytuk el, midőn a 9. hadtest Weckbecker dandára a Staffalo völgy szélén harczalakzatot vett föl, inig a Böck dandár Berettara mellett fejlődött; a Kirchberg dandár még Sommacampagnát tartotta megszállva. A 7. hadtestbeli Scudier dandár pedig Zerbare-ből Monte Gödi felé volt irányítva.

Olasz részről a Brignone hadosztály a Sardinia dandárral éppen a Monte Torret szállta meg és a Monte Croce-re nyomult előre.

Hartung, a 9. hadtest parancsnoka, látva az olaszoknak mozgadozását a Monte Crocen, belátta, hogy ha az ellenség itt befészkelődik, innen Sommacampagnát nagyon veszélyeztetheti; pedig a

1). hadtestnek épen Sommacampagna biztosítása volt a főfeladata. Hartung tehát az ő feladata megoldására szükségesnek tartotta, hogy az olaszokat a Monte Croce-ről elűzze, és pedig minél előbb, még mielőtt ott nagyobb erővel befészkelődnek.

Ez okból Hartung, bár szó szerinti parancsa csak az volt, hogy a Staffalo völgyig terjeszkedjék, támadást rendelt a Monte Croce ellen és e támadás keresztülvitelével a Weckbecker és Böck dandárokat bízta meg.

A támadás előkészítésére a Böck dandár ütege Pelizzara, a Weckbecker dandaré Pezzanara és a hadtest-tüzérség Casa dél Sole mellett vonult fel.

Brignone hadosztályparancsnok a Monte Croce kimagasló kúpjáról átlátta az osztrák 9. hadtest támadó előkészületeit és a komoly szándékot az osztrák tüzérség heves és jól irányzott tüzeléséből is felismerte.

Az osztrák támadás elfogadására egyelőre csak a Sardinia dandárral rendelkezhetett, melyből csakugyan 7 zászlóaljat az egész Staffalo völgy éjszaki szélére, két zászlóaljat pedig tartalékba a M. Torre-ra rendelt. Nagyobb biztonság kedvéért a Lombardia dandárt is elő akarta vonni és parancsot küldött hozzá, hogy működjék az ellenség jobb oldalába.

De e parancs még jóformán el sem indult, már a Staffalo völgy éjszakai lejtőjén megkezdődött a harc az osztrák támadó oszlop és a védő olaszok között.

A Weckbecker és Böck dandárok t. i. támadóra indulva szárnyanként fejlődtek: Böck a jobb szárnyon, Weckbecker a bal szárnyon.

Weckbecker lépcsőzetesen a bal szárnyról három oszlopba illetőleg lépcsőbe tagozódott:

” lépcső, két Bajor 5. ezredbeli zászlóalj;

” lépcső, a 4-es tiroli vadász zászlóalj;

’ ”lépcső, a Dóm Miguel 39-es ezred; ez utóbbi 2 zászlóaljjal az első, egygyel a második harcvezetésben. Az egész dandárnak Irány: Monte Croce!

A Böck dandár két harcvezetést alakított; elsőben a Toscana \* \* ” a másodikban a Németalföld 63. gyalog ezreddel Balconi rossi és Mascarpine felé indult. Irány: Cavalchina!

Legelőbb a Weckbecker dandár bukkant az ellenséges Sardinia dandárra; de a Monte Croce éjszakai lábáig előretolt Bersaglierek és olasz gránátosok oly heves ellenállást fejtettek ki, hogy a Weckbecker dandár mind a két első lépcsője, előbb a Bajor zászlóaljak, azután a Császárvadászok határozottan visszaverettek. Ekkor érkeztek elő mint 3. lépcső a debreczeni Dóm Miguel 39-es katonák, kik daczára annak, hogy előnyomulásuk közben már a vissza-

vert Bajor zászlóaljakkal és Császárvadászokkal találkoztak, halál-megvetéssel neki mentek az olaszoknak. Az első rohammal a bersaglierikat rendtelenségbe hozták; Vigruzzit elfoglalták, egyes oszlopok már a Monte Croce csúcsára értek, itt neki mentek az olasz ütegnek, véres kézitusára keltek az ellenük rohanó gyalog és lovas ellenséggel; az olaszok egy része már felbomlott renddel fut Pozzo Moretta felé az ott álló Cugia hadosztályra; Brignone hadosztályparancsnok maga is a kézi tusába keveredik; de mind hiába! — A magyar fiúk támogatást sehonnán nem kaptak, az olaszok mindig új meg új erőket zúditottak a magára hagyott magyar ezredre; Brignone már a saját biztonságára szolgáló lovas századot rendeli előre, úgy hogy ez arcban, a két tartalék-zászlóalj pedig jobb oldalban szorítja a magyarokat; kimerülve a hegmászástól, megtizedelve a túlerős ellenségtől, e vitéz debreczeni ezred mégis visszaveretett és a Staffalo völgybe visszavonulni kényszerítettet. A vereséget jóvátenni sem a másik harcvezonalban levő Dom Miguel zászlóaljnak, sem az új és új támadásra visszaforduló első harcvezonalbeli osztályoknak nem sikerült.

Alig, hogy a Dom Miguel ezred és azzal az egész Weckbecker dandár visszaveretése el volt döntve, mintegy 9 órakor megérkezett a Böck dandár; és pedig elég sajátságos, előbb a 2-ik harcvezonalba rendelt Németalföld 63. ezred. Ez t. i. a sűrű növényzetben szem elől tévesztette az 1 -ső harcvezonalbeli Toscana 66. ezredet és a leghevesebb tűz után indulva, Vigruzzi felé, szintén a Monte Croce kúpjára vett irányt. A 63. ezred azonnal neki ment a Monte Crocának, melyért az imént a Dóm Miguel ezred csaknem elvérzett; föl is ért a hegyre, el is foglalt egy ágyút, de mind hiába — az ezred megint maga volt. és a Sardinia dandár által visszaveretett. Visszavonulása előtt az elfoglalt ágyút a mély völgybe zúditotta.

Ekkor érkezett a Monte Crocera a Scudier dandár 19. (Rudolf) ezredéből 10 század, mely csaknem épen úgy járt, mint előbb a 63-asok. T. i. ők is irányt tévesztve, az ágyúszó után indultak és oda érkeztek, a hol a harc leghevesebben folyt; de már akkor, mikor a Németalföld ezred visszaveretett.

Mégis bámulatos hévvel rohantak fel a hegynek a győri fiúk, szétverik a 1. gránátos ezred két zászlóalját, feldöntik az ágyúkat és már a Casa di M. Törre is hatalmukban van, midőn Brignone nagy öröme a Cugia hadosztálytól megérkezik Ferrari ezredes a Cagliari dandár két zászlóaljával.

Cugia t. i. mint már láttuk Pozzo Moretto mellett fejlődve állott. A Brignone hadosztály harcát lövegűzzel önként támogatta. De gyalogságot a hegyre (elküldeni nem mert a saját hadtestparancsnokának Della Roccának engedelve vagy rendelete nélkül. Mikor azonban a Brignone hadosztály részei felbomolva, a Dóm



Miguel és a Németalföld ezred rohamától Fozzo Moretta felé özönlöttek, Ferrari ezredet 2 zászlóaljjal kirendelte Brignone segítségére. Ferrari az egyik oldalon elindult, a másik oldalon La Marmora érkezett és már messziről azt kiáltja Cugiának, hogy csak maradjon helyén, tartson jó összekötést Bixio és Brignone között; a Monte Crocet ne féltsen, ott helyt áll Brignone és oda megy Govone is.

Alig, hogy La Marmora elvégezte, egy új futó tömeg özönlött le a Monte Torreről Villafranca felé. Ezek a Rudolf 19-es ezred elől hátráltak.

Cugia mutatja e képet La Marmorának és jelenti, hogy Ferrarit már 2 zászlóaljjal elküldte.

La Marmora megdöbben és ott hagyva Cugiát, a hegyre vágat, hol először is Ferrari ezredessel találkozik.

«Hogy állnak a dolgok?» kérdi La Marmora Ferraritól.

«Rosszul» felel az ezredes; «Brignone kiáltva kér segítséget».

«Hát menjen már» rivall rá La Marmora. «Megyék, megyék» felel neheztelve Ferrari.

Ferrari csakugyan visszahódítja a C. di M. Torret a 19-esektől és helyre állítja a Monte Crocen az olaszok birtokát.

Érdekes, hogy ép akkor, mikor a Brignone hadosztály Sardinia dandára csakis a Ferrari segítsége által szedte össze magát, érkezett Brignonehoz egy tiszt, ki segítséget kért a Lombardia dandár számára Gorgohoz.

«Hallja ezredes úr», fordult Brignone Ferrarihoz, «hallja, mindenütt segítség». Persze, hogy nem adott.

Hogy ki ellen kellett a segítség a Lombardia dandárnál, azt mindjárt látni fogjuk.

Mig t. i. a harcok a Monte Croce és Monte Törre magaslatain folytak, e dombcsoport nyugoti részén is megindult a harc, hol osztrák részről egymás után a Böck dandárbeli Toscana 66. ezred és a Scudier dandár léptek harcba, előbb a Lombardia dandár ellen, később a Govone hadosztály ellen.

A Brignone hadosztály Lombardia dandára reggel 8 óra óta Gorgónál állott. A csapat oly gondtalan volt, hogy a tisztek lóról leszálltak, a legénység az útszéli árokba telepedett, egyes csoportok vízárt mentek, és mivel a dandár parancsnoka Amadeo herczeg volt, épen parancsot adtak, hogy ő Fensége külön eleségkocsiját hozzák előre — a reggelivel.

De alig, hogy beszédbe eredtek a reggelit váró tisztek — megszólalt Berettara felől az ágyú. Hartung az osztrák 9. hadtest parancsnoka ily udvariatlan köszöntéssel üdvözölte a társaságot, mely megdöbbenve egymásra nézett. Mit jelent ez? — Nem soká kellett várni. Lóhalálában jött a hadosztályparancs, hogy a «Lombardia

dandár működjék a Monte Croce ellen támadó ellenség jobb oldalába».

Amadeo liczg. a 3. gránátos ezred 2-ik zászlóalját (Tortori) a Palazzo Baffi, a 3. zászlóaljat (Bertole) a Palazzo Maffei, az 1. zászlóaljat (Magnone) a Belvedere, a 4. zászlóaljat (Fezzi) Bagolina felé rendelte, míg az egész 4. ezred a jobb szárny mögött tartalékos viszonyban nyomuljon elő.

Azonban e fejlődés, mely külömben is elég rendetlenül és elhamarkodva indult, még kezdő stádiumában volt, midőn már a dandár kijelölt harcsterületén megjelent a Böck dandár Toscana 66. ezrede.

Ezen ezred Mascarpine felől két oszlopban nyomult elő és pedig a 3. és 2. zászlóalj Bagolina felé, az 1. zászlóalj Cavalchina felé.

A 3. zászlóalj volt az első, mely Bagolina mellett halomra döntötte a Lombardia dandár Tortori zászlóalját úgy, hogy ez sietve egy huzamban a Palazzo Baffiba menekült és alig volt ideje a kapuk bezárására. A Toscana 3. zászlóalj nyomában volt; de a Palazzo Baffi kőfalai ellen mit sem tehetett. Megérkezett az 1. Toscana zászlóalj is, mely eleinte a Palazzo Maffei felé tartott; de mind a két zászlóalj ereje megtört a várszerű kastély hozzáférhetetlenségén. Mindakét zászlóalj megkezdte visszavonulását Bagolina felé, hová a Tortori, Bertole és Magnone olasz zászlóaljak követték, míg üldöző előnyomulásukban a öcudier dandár meg nem állította.

A Toscana ezred 2-ik zászlóalja, mely Cavalchina felé tartott, eleinte visszazorított egy ellenséges zászlóaljat; de midőn még egy (Fezzi) zászlóalj is szuronyrohamot intézett ellene, a vitéz zászlóalj a Cavalchina majorba szorult.

Itt most érdekes harcz fejlődött. A mint előbb az 1. és 3. osztrák zászlóalj a Palazzo Baffiban ostromolt egy olaszt, úgy most a két olasz zászlóalj a Cavalchinában ostrom alá fogta a Toscana 2-ik zászlóalját. Fezzi olasz őrnagy ismételt rohamokat intézett, de a kapuk, ablakok, kerítésekől oly pusztító tüzrel védekeztek az ungvári fiuk, hogy az olaszok visszavonultak. Ekkor Amadeo herczeg maga kardot rántott és elővezette a dandár tartalékezedét Cavalchina ellen; a visszavert kettővel együtt 5 zászlóalj rohant az egy Toscana zászlóalj ellen. Az első roham visszavertik és a lierczeg dandárparancsnok megsebesülve hátravitetett. Végre 3-adszorra sikerült berontani a major udvarába, hol még tovább folyt a gyilkos harcz. Mert az olaszok csak a major földszinti helyiségébe jutottak, hol 2 tisztet és 30 embert foglyul ejtettek. Egy tiszt 50 emberrel azonban az emeletre menekült és innen bámulatos vitézséggel folytatta az ellenállást és visszautasított minden megadási elszólítást.

E válságos pillanatban megérkezett a Scudier dandárból az Ernő 48. ezred néhány századja és a benn szorult Toscana zászlóalj elmenekült bajtársai is segítségül jöttek. Most megváltozott a helyzet. Az alsó földszinten ostromló olaszok most maguk is ostromlottak lönek; és azon kép előtt állunk, hogy egy major emeletén osztrákok vannak, ezeket az udvarról és a földszintről ostromolják az olaszok; ezeket pedig kívülről újra ostromolják az osztrákok. Mert az Ernő és Toscana vitézek csakhamar körülfogták a majort, melynek emeletén barátok, földszintjén ellenségek voltak.

Az olaszok egy darabig el torlaszolták magukat, védőleg viselkedtek. De látva, hogy így biztosan el vannak veszve, kirohantak. Alig, hogy kinyíltak a kapuk az osztrákok körülfogták, egy részét lekaszabolták, míg 5 tisztet és 50 embert foglyul ejtettek.

A Lombardia dandár többi részei pedig e pillanatban d. e. 10 órakor a Scudier dandár csapásai alatt liarczászati összetartásukat veszítve, csaknem szétzüllöttek.

A Scudier dandár t. i., mint a hadsereg intézkedéséből tudjuk, 8 órakor a Monte Gödi irányába volt rendelve. Üteget a Bosco dei Fittinói hagyva, a dandár már Bagolinához ért, midőn itt a Lombardia dandár (Tortoli és Bartole) zászlóaljaira bukkant, melyek a Toscana 1. és 3. zászlóalját visszaverték. A Scudier dandárbeli Ernő 48. és Rudolf 19. ezred, melyből 10 századot már a Weckbecker dandárral együtt a Monte Croce ellen működni láttunk, oly hévvel támadták a zászlóaljakat, hogy ezek egyhuzamban Custozzáig futottak. A Belvedere mellett álló Magnone zászlóalj pedig látva e rendetlen futást és az osztrák tömör előnyomulást, maga is Custozzára vonót vissza.

*Az osztrákok megszállták a Belvedere-t (Ernő 48. ezred).*

Az olaszok eleinte Custozzáúal meg akartak állni; de a győri 19-esek oly gyorsan nyomukban voltak, hogy Custozzában se volt maradásuk, és a Lombardia gránátosok teljes feloszlásban futottak le Custozzából, melyet a Rudolf 19-es gyalogság rögtön elfoglalt.

Az olaszokra, sőt a csata kimenetelére is kedvezőtlen volt, hogy a Lombardia dandár eme felbomlott futását La Marmora és a király is látta és e kép a vezéretet nagyon elbátortalanította. Ouszozzát minden áron vissza akarták hódítani.

A Lombardia dandár néhány zászlóalja 5 külön rohamot intézett Custozza ellen, de a Rudolf ezredbeli hős különítmény mind visszaverte és befejezte a Lombardia dandár teljes megsemmisülését. E dandár foszlányai csak Valeggióban találták meg egymást.

Ez kedvező pillanat volt az osztrák fegyverekre. Az egész nyugoti domborzat számos támpontjaival a Monte Molimenti, Monte Arabica, Belvedere, Palazzo Baffi, Palazzo Maffei, Cavalchina, Gorgo, Yal Busa és Custozza, mind a Scudier dandár hatalmában

volt. A keleti dombháton ugyan már 3 roham visszaveretett, de a Rudolf ezred elszakadt 10 százada épen most a Monte Crocen is sikerrel nyomul előre. Ha most egy tartalék közel volna, mely azt megtartaná, a mit az első harczvonal hódított, — tán már el volna döntve a nap sorsa.

De nem volt. És a katonának fáj a szive, ha arra gondol, hogy most egy gyenge új ellenség kiragadja a győzelmet a győző kezekből, és annyi férfi kar és annyi hős kebel — hiába onta vert.

Az olaszoknál megérkezett a Govone 9. hadosztály.

E hadosztályt reggel ott hagytuk el, midőn a sok parancs és ellenparancs folytán az egyik dandára (Alpi) Custozzára, a másik (Pistoja) Villafranca felé vett irányt.

Az Alpi dandár azonban még sem ment Custozzára. hanem mivel rémesen szólt az ágyú a Monte Törre felől, Govone oda irányította az Alpi dandárt, oda Villafrancából a Pistoja dandárt, oda lovagol maga, hogy La Marmorától döntő utasításokat kérjen. La Marmorával nem találkozott; de találkozott a Lombardia dandár imént leírt futásával, a mint hanyat-homlok rohant Custozzáról Coronini fele.

Miután tájékozta magát, Govone támadást rendel Custozza ellen, melyet előbb lövegtűzzel eláraszt. A Rudolf ezredben csapatnak Custozzában ágyúja nem volt: ez ellen nem védekezhetett. Midőn rohamra indult a Govone hadosztály Alpi dandára, sőt Custozza ellen nyomult Della Rocca által Villafrancából küldve egy lovagló üteg és egy lovas ezred, az elszigetelt 1 (Leseznek Custozzában nem jött segítségére senki, — Custozzát újra kiürítették és visszavonultak, előbb a temetőbe, azután a Palazzo Maffei-re.

Maga Scudier aggódva tekintett hátra, nem jön-e segítségére valamely osztrák csapat. De a mit látott, csak reménytelenebbé tette helyzetét. Látta visszaözönlenni a Németalföld 63. ezred utolsó rohamát a Monte Croceről; látta fölfejlődni a Govone hadosztály Pistoja dandárát, mely időközben Villafrancából szintén a Monte Torrera ért; látta az egész osztrák 9. hadtest visszavonulását Sommacampagna felé.

Ily körülmények között Scudier is tartliatlannak találta elszigetelt helyzetét; megkezdte visszavonulását, kiüríti a Belvederet, elhagyja a Monte Gödit és a Bosco dei fittinói akar új állást foglalni. Itt találkozott a 7. hadtestbeli Welsersheimb dandárral, melyet Maroicic hadtestparancsnok Scudier segítségére rendelt. Késő volt. Belvedere újra az olaszok kezében volt. A Scudier dandár folytatta visszavonulását Zerbare felé, sőt egy félreértés folytán még azon túl egész Sonáig.

D. e. 11 óra volt. Három óra alatt három osztrák dandár hat egymásutáni rohamot intézett — sikertelenül; a Monte Croce, a Monte Törre, Custozza, Belvedere, és ennek magaslatai egész Bago-lináig mind újra az olaszok kezébe kerültek. A Weckbecker, Böck és Scudier dandárok megfogyva és szétmarczangolva megint ott voltak, honnan 8 órakor reggel kiindultak.

Azonban habár e gyilkos támadásoknak közvetlen sikere nem volt, eredményteleneknek épen nem mondhatók. Mindenek előtt az egész Brignone 3. hadosztály, különösen ennek Lombardia dandára meg volt semmisítve és romjaival szétszórva Valeggio felé futott; a mai nap harczaiban többé részt nem vehetett.

Mikor az elszakadt Rudolf 19. ezred 10 százada a Monte Crocen a Brignone hadosztály Sardinia dandárét futásra kényszerítette, Brignonehez a király parancsörtisztje azon hírrel érkezett, hogy jön már a Govone hadosztály, csak addig tartsa magát.

*Brignone azt felelte: «Mondja meg ő Felségének, hogy már késő; a 3. hadosztály már visszavonult, és össze nem szedhető».*

Tényleg kevéssel 11 óra óta az egész Brignone hadosztály, miután a Lombardia dandár is feloszlott, már útban volt — Valeggio felé. — Ennyire megrendülve osztrák csapat nem volt.

A Brignone hadosztályon kívül a Monte Crocere érkezett Cugia és Govone hadosztályok pedig a szakadatlan, hevesnél hevesebb osztrák rohamok által, úgy meg voltak félemlítve, hogy üldözésre nem is gondoltak; örültek, hogy az osztrákok visszavonultak és aggódva gondoltak a támadások megújulására.

A veszély ez érzete Villafrancáig is kiterjedt. Mikor a király La Marmora után Villafrancába érkezett és a reggeli lovas harcokról értesült, Della Rocca hadtestparancsnokkal értekezett a helyzetről.

A király, ki már a Monte Crocen a Brignone veszélyes helyzetét felismerte, kérdést intézett Della Roccahoz: nem volna-e jó a Villafrancánál tétlenül álló két-három hadosztályból (Umberto, Bixio, Cugia) a szorongatott Brignonenak segítséget küldeni?

Della Rocca azt felelte, hogy a király határozott parancsa nélkül, ő egyetlen egy embert sem ad Villafrancától; annyira meg van győződve, hogy az egész csatának Villafranca a kulcspontja, és annyira meg van győződve, hogy az osztrákok az eddigi bevezető támadásaik után a főtámadást ide fogják irányítani. E tekintetben tökéletesen egyet értett La Marmora is, ki előbb különösen szívére kötötte Della Rocának, hogy Villafrancát minden áron megtartsa.

A király nem volt ugyan meggyőzve, de nem mert a La Marmora, Della Rocca és Umberto herczeg egybehangzó véleményével ellenkező parancsot adni, hanem belenyugodott és ő is arra biztatván Della Roccát, hogy csak jól őrizze Villafrancát, — eltávozott.

Della Rocca pedig ezután még nyugodtabban utasította vissza Brignone és Cugia segélykérését: «Egy embert *se*»!

A király Villafrancából vissza akart lovagolni a Monte Crocera, de segédtsíjtje egyre figyelmeztette a veszélyre. E figyelmeztetések és a látvány, midőn a Brignone hadosztály rendetlen futásban jött alá a hegyről, elsomorították. Ehhez járult még, hogy a csatater mögött ide s tova lovagolva, hozzá érkezett La Marmora egy futárja, ki arra kérte a királyt, hogy menjen Valeygiora. E hírek és látványok épen nem voltak alkalmasak, kedélye földerítésére. Midőn végre a Lombardia dandár eszeveszett felbomlott futását látta Custozza felől, csakugyan megelégte a látottakat és Valeggio felé haza lovagolt. Ekkor még nem tudta, hogy ott miféle új látványok és hírek várnak rá.

Az osztrák dandárok visszaverése után a Monte Crocen beállott csendből Hartung, a 9. hadtest parancsnoka, megértette, hogy az ellenfélnél se lehet valami jó világ. Sőt úgy vélekedett, hogy ha most, még mielőtt a megrendült ellenfel rendezkedik es erősödik, új támadást intéznénk ellene, talán egy csapással még helyre lehetne ütni az imént visszavert dandárok által szenvedett véres kudarcokat.

E föltevésben rendelte előnyomulásra Hartung hadtestparancsnok a Berettara mellett álló Thun 29. ezredet, mely a még érintetlen Kirchsberg dandárból való volt. Támadási irányul nem közvetlen a Monte Croce, hanem a Monte Molimenti felé Belvedere jelöltetett ki, azon számítással, hogy addig a visszavert Weckbecker és Böck dandárok rendezkednek és a támadást a Monte Croce ellen megújíthatják, melyről a Thun ezred támadása az ellenséges erőket előreláthatólag Custozza felé fogja vonzani.

A Thun 29. ezred elvonult. Sajnos, hogy megint elszigetelve ép akkor, mikor már a Toscana 66. ezred visszavonulóban a Staffalo völgybe érkezett, — és ugyanazon pontok ellen, melyeket az imént a Scudier dandár rövid birtoklás után kiűrtett.

Mindazáltal az ezred bámulatos vitézséggel előnyomult és 12 óraker rohammal újra bevette Belvederet, Falazzo Baffi-t; győzedelmesen folytatta az előnyomulást Custozzáig; már a templom közelében néhány házat el is foglalt. De itt oly heves lövegtűzbe jutott, hogy a további előnyomulás fennakadt. Mikor pedig ellentámadásra egy bersaglieri zászlóalj előre tört és egy olasz lovas ezred hátba fogta az elszigetelve harcoló Thun ezredet, ennek helyzete tarthatatlanná vált, Gyurics ezredes elrendelte és 1 Va óraker délután meg is kezdte a visszavonulást; vissza Berettara felé, a honnan az ezred 11 óraker kiindult.

Csak az ezrednek 6. osztálya az 1. és 4-nek részeivel, kik Helmburg százados parancsnoksága alatt a Belvedere-t tartották

megszállva, és kikhez a visszavonulás parancsa el nem jutott, helyükön maradtak és páratlan vitézséggel és kitartással állásukat d. u. 3 óráig szívósan megtartották, a nélkül, hogy az osztrák parancsnokság erről tudomással bírt volna.

Pielsticker alezredes, a 9. hadtest vezérkari főnöke, e kised elfelejtett különítményt még délután 3 órakor a Belvederen érte; és mivel e pont fontosságát felismerte, az elszigetelt hősöket további kitartásra biztatta, azon Ígérettel, hogy rögtön küld segítséget. Meg is tette. Mazzole mellett állt a Bajor ezred 3-ik zászlóalja, melyet Bagolinán át sietve maga vezetett a Belvedere erősítésére. De késő volt. Mikorra az erősítés megérkezett, az olaszok öt zászlóaljjal és iszonyú lövegtűzzel rohanták meg a Belvederet, melyet sokkal erősebben vétek megszállva. E támadásnak a kised Thun ezredbeli csapat ellen nem állhatott, megkezdte visszavonulását ép akkor, mikor a segítő Bajor zászlóalj Belvederhez érkezett. E zászlóalj a gyors előnyomulástól és a tikkasztó hőségben végbevitt hegymászástól úgy ki volt merülve, hogy a helyzeten már nem lendíthetett, csak azt eredményezte, hogy a visszavonulás a Monte Arabicára és innen tovább Berettara felé jó rendben volt végrehajtható.

*Belvedere másodszor is olasz kézbe került.*

Az olasz csapat, mely a Thun 29. ezred támadását visszaverte, még mindig a Govone hadosztály Alpi dandárából volt. Mikor a Belvedere ellen, mely már másodszor került osztrák hatalomba és most másodszor hódítottatott vissza, a támadó roham kiindult, megjelent Govonenél Earini kapitány, kit Bella Bocca hadtestparancsnok Villafrancából küldött Custozzára, hogy tájékozza magát a csata állásáról.

Mivel a Thun ezred bal oszlopa Custozzáról épen visszavertett, a támadás a Belvedere ellen előreláthatólag sikert ígért, a Staffalo völgyön innen pedig ez időtájban semmi osztrák előnyomulás nem mutatkozott, Govone azt izente Della Boecanak, hogy pillanatnyilag minden jól áll. Ha azonban újabb támadás jönne, akkor erősítésre lesz szüksége, és ha ez megadatik, akkor jót áll a nap eredményéért.

Nem sokára, miután Govone a Belvedere-t másodszor erősen megszállotta, e szárnyon a harezban majdnem teljes szünet állott be. Osztrák részről a Hartung által tervezett támadás megújítása a már egyszer visszavert Weckbecker és Böck dandárokkal nem volt végrehajtható, mert e dandárok még 3 órakor nem voltak újra harcra képes állapotban. A Scudier dandár is folytatta visszavonulását és pedig egy félreértés folytán még Zerborn túl is. A visszavert osztrák csapatok rendezkedtek és a tűzérésnek sem leven méltó czéltárgya, lassankint a tűzérharc is csendesebb lön.

Govone azon hiszemben, hogy a napnak vége van, az elfoglalt állások megszállása mellett már parancsot adott az eleségekcsik előhozására, hogy a legénység főzhessen. A szélsőjobb szárnyon a Cugia hadosztály parancsot kapott, hogy a Pozzo Moretta felől okvetlenül összeköttetésben maradjon a Bixio 7. hadosztállal; és Bella Bocca is teljesen meg volt nyugtatva, midőn jelentést kapott, hogy a 7., 8., 9. hadosztályok helyes összeköttetésben vannak.

Mivel ugyanaz időtájban az olasz bal és osztrák jobb szárny között is a csata egy tisztán felismerhető mozzanathoz ért, d. u. 3 óra tájban az egész csatavonalon egy bizonyos rövid szünet állott be, mely legalkalmasabb az egész helyzet áttekintésére.

Délután 3 órakor tehát a helyzet következő volt:

### *Osztrákok.*

A Peschierából kivonult Ballács féle különítmény megverve Salionze-ből visszaindult Peschierába.

A tartalék gyaloghadosztály egészben véve a Salionze-Cavona vonalban állott; és pedig:

A Benkó dandár Salionze körül; a Weimar dandár Pasquali ellenében; mindkét dandár harcban az olasz 1. hadtest tartalékával, a szétvert Cerale hadosztály maradványaival és a Pianell hadosztály Aosta dandarával. A két osztrák dandár köteléke nem volt szorosan elkülönítve, hanem középen a harcz fejlődéséhez képest összekeverve, sőt egyes részek a Piret dandár jobb szárnyán is.

Az 5. hadtest Piret dandára a Castelnovo — Valeggio úton a Monte Vento ellenében épen rohamra indult.

A Möring dandár és a Bauer dandár részei a Sirtori hadosztály visszavetése után a S. Lucia magaslatain; a Bauer dandár többi részei még a Tione bal partján Jese és Capellino mellett állottak.

A 7. hadtestből a Scudier dandár, miután Custozzából visszazaveretett, Zerbare és Casazze között.

A Welsérheimb és Töply dandárok, eddig tartalékban, dlég harcban nem voltak, Cavena, Nadalini Berettara vonalban.

A 9. hadtest Weckbecker és Böck dandárai közül a Monte Croce ellenében szenvedett vereségek után, a Weckbecker dandár a Sommacampagna vasútállomástól éjszakra, a Böck dandár délre vonúlt.

A Kirchberg dandár Sommacampagnától délre állott.

A Pulz lovas hadosztálya a Sommacampagna-Villafranca úton La Casetta magasságában.

A főhadiszállás S. Bocco di Polazzolo mellett.



*Olaszok.*

Az 1. hadtest, Durando hadtestparancsnok megsebesülése folytán, egységes vezetés nélkül volt.

A Cerale hadosztály teljes feloszlásban Valeggio- és Monzambano felé, java részben már a Mincio jobb partján Volta és Cavriana felé. Egyes részei még a Monte Venton állottak.

A Sirtori. hadosztály szintén feloszolva Valeggióban gyülekezett és e hely megszállására készült.

A Pianell hadosztály egy dandárral a Mincio bal partján a Monte Vento nyngoti magaslatain, a másik dandárral MoDzambanónál.

A hadtest-tartalék a Cerale és Sirtori hadosztályok maradékaival védelmi állásban a Monte Venton.

A Brignone hadosztály teljes feloszlásban, Valleggio, Goito, Molini della Voltá-n át a Mincio jobb partjára futott; csak 2—3 zászlóalj marad még Custozzánál a Govone hadosztály körletében.

A S. hadtestből az Umberto és Bixio hadosztályok változatlanul Villafrancánál állottak.

A Cugia hadosztály egyik dandára Pozzo Morettónál, a másik a Monte Torren.

A Govone hadosztály egyik dandára Belvedere, Gorgo, Custozza között; a másik dandár a Monte Crocen.

A Sonnaz lovas hadosztálya Villafranca mellett a Bixio és Cugia hadosztályok mögött és között.

A király haza lovagolt főhadiszállásába és ekkor már Cerlungóban volt. ka Marmora vezérkari főnök többszöri ide-oda lovaglás után Valeggio és Goito között ez időben Goitóban állapodott meg.

**\*" A döntés.**

E helyzetből először az 5. hadtestbeli Piret dandár idézett elő döntő fordulatot.

E dandár t. i. midőn még d. u. IVa óraker Oliositól délre előnyomult, a Monte Venton álló olasz hadtesttüzérségtől sok veszteséget szenvedett. Ennek elkerülésére a dandárnok saját elhatározásából támadást rendelt a Monte Vento ellen.

Miután útközben a Busetta és Fontana fredda pontok rohammal bevették, a dandár már a Monte Vento útszoroshoz közeledett; de itt az ellenséges lövegtűz oly heves volt, hogy az előnyomulás pillanatra fennakadt, és a parancsnok maga is jónak látta, a rohammal várni, míg az ellenséges lövegsor el lesz némítható.

Ez csak az által vált lehetségessé, hogy az 5-dik hadtest löveg-tartalékából is felvonult 2 üteg, mely most a dandár-üteggel együtt az olasz ütegeket csakhamar elnémította.

Ez volt azon pillanat, midőn d. u. 3 órakor az időközben pihent Piret dandár a támadó előnyomulást újra felvette. Heves harc után a Baden 50. ezred rohammal bevette Canovát; itt esettel Schwaiger ezredes. Az 5-ös tiroli vadászok behatolnak a Monte Vento szorosába; itt még egyszer heves harc fejlődik és a császárvadászok nagy szorultságba jutnak. De nyomukban van a Baden 50. ezred, mellettük előretör a Crenneville 75. ezred. Az olaszok pontról pontra hátrálnak; még egy roham és Pasquali, Fontanello, Redolfo mind az osztrákok hatalmába kerül. A Piret dandár támadásaihoz csatlakoznak a tartalék hadosztály közel álló részei míg a többiek még mindig a Pianell hadosztály csapataival viaskodnak. Az olasz hadtest-tartalék már teljes visszavonulóban van Valleggio felé; még a Pianell hadosztály Aosta dandára próbál némi ellenállást, de a Jegenfeld 3G. és Crenneville 75. ezredek közös csapásai alatt szerte rebben és megy vissza; — vissza, — ki merre tud; egyik része Monzambano felé, a másik Valleggio felé.

A Piret dandár gyalogsága és ütege megszállják a Monte Vento legdélibb magaslatait, honnan diadalérettel nézhetik a hátráló ellenség torlódását Valleggio mellett. Üldözni nem lehetett, csak tüzeléssel. A dandár nehéz munkát végzett, maga is rendezkedésre szorult. Csak lövegtűzzel üldözte a visszavonulókat és Pasqualinál szoros összeköttetésbe lépett a tart. gyal. hadoszt. Weimár dandárával.

A Piret dandár e győzelme lényegesen elősegítette a Möring dandárnak már említett harcát a Sirtori hadosztály ellen. Ez t. i: midőn S. Lucia felől észrevette a Piret dandár előnyomulását a Monte Vento ellen, saját bal oldalát-és hátát veszélyeztetve látta és a Möring dandár arctámadása ellen sokkal gyengébb ellenállást fejtett ki, mint ereje és a terep minősége megengedte volna, hanem visszavonult. E visszavonulás pedig inkább a Piret dandár előhaladása, mint a Möring dandár nyomása folytán, csakhamar futássá fajult, mely e hadosztályt egy huzamban S. Luciából Valleggióig vitte.

Ezzel az osztrák jobb szárnyon oly fontos eredmény volt kivívva, hogy ha itt e pillanatban meg új erő állt volna rendelkezésre, a döntést Valleggiónál könnyen ki lehetett volna erőszakolni. Talán meg is felelt volna a főparancsnok eredeti eszméjének, hogy a döntést oly irányban keresse, a hol az olasz hadsereg visszavonulását leghatásosabban veszélyeztetheti, t. i. Valleggio irányában. Csakhogy a hadvezér, ki egy pillantással az egész csatatért áttekin-tette, megdöbbenve látta, hogy a keleti szárnyon immár 3 dandára

vérzett el eredménytelenül és ugyanazon szárnyon még mindig egy egész ellenséges hadtest állott, (Della Rocca Villafrancánál) melynek csak akarnia kellett és Sommacampagna elfoglalásával az osztrák hadsereget még a Mincio partján kivivott előnyök után is, igen válságos helyzetbe hozhatja.

A csata folyamában nem is lehetett oly tisztán tudni, miért áll Della Rocca oly mozdulatotlanul 2—3 hadosztállyal Villafrancánál, mint azt most tudjuk. Sőt az olasz hadsereg támadó szándéka mellett sokkal nagyobb valószínűséggel bírt azon feltevés is, hogy az olasz 3. hadtest Villafrancából valami meglepő támadó mozdulatot tervez Sommacampagna ellen, mint az, hogy ott egész nap passzív védelmi állásban vesztegeljen.

Így történt, hogy míg Della Rocca Villafrancában minden pillanatban oda várta az osztrák főtámadást, addig viszont Albrecht főherczeg minden pillanatban onnan várta az olasz főtámadást. Ez okból nem lehetett az osztrák hadsereg tartalékát Valeggio irányába tolni, a mi a győzelmet tán hatásosabbá tehetné, de viszont nagy veszélynek forrása lehetett; hanem első sorban a tartalék a csata egyensúlyának helyreállítására volt felhasználandó, ott hol már három dandár vereséget szenvedett és az egy ponton összehalmozott nagy ellenséges erők még mindig nagy veszélylyel fenyegették a csata kimenetét.

E megfontolásokhoz képest Albrecht főherczeg d. u. 3 órákor a döntést azon szárnyon akarta kierőszakolni, mely rá nézve legveszedelmesebb volt. S. Rocco melletti állásából látván, hogy a jobb szárnyon minden jól áll, a következő intézkedéseket adta:

aA 9. hadtestből egy zászlóalj és a hadmérnök-század Sommacampagnában marad; 3 pihent zászlóalj, ha Sommacampagnát komoly veszély nem fenyegeti, a jobb szárnyra vonandó.

A 7. hadtest 5 órákor utolsó kísérletet tesz Custozza ellen.

Az 5. hadtest 5 órákor egy dandárral balra elvonulással Custozza ellen nyomul. A rohamhoz a hátbőröndök leteendőek.

A Pidz féle lovas hadosztálynak: Ha a lovak még erőben vannak, előnyomulással a Custozza ellen irányuló támadásnak 5 órákor nyomatékot adni.»

Ezzel az utolsó koczka el volt vetve. Az osztrák hadsereg, utolsó tartaléka latba volt vetve.

#### *Custozza bevétele.*

Még mielőtt a főherczeg utolsó intézkedése az osztrák hadtestparancsnokokhoz ért, ezek a főparancsnok szándékát úgyszólván megelőzték.

Mindenekelőtt Maroicic a 7. hadtest parancsnoka, ki a Scu-

dier dandár visszaveretését fájó szívvel látta, saját elhatározásából és saját felelősségére előre rendelte a Töply és Welsersheimb tartalék dandárokat a Belvedere és a hozzá tartozó magaslatok visszahódítására, melyekről a Scudier dandár visszaveretett.

Govone az ő állásából Custozza mellett ez új vihar közeledtét csak akkor vette észre, mikor az előretolt csapatai már tűzharczba léptek. Cugiát is csak egy előretolt zászlóaljparancsnok figyelmeztette, hogy Verona felől új támadás készül. Ekkor aztán lóhalálában jöttek-mentek a segítség kérő futárok; a Belvedere parancsnoka Custozzából kért tüzéséget; Govone a Monte Torreről rendelt Custozzába csapatokat; Govone és Cugia futárokat szalajtottak Villafancába, Della Roccháoz segítségért; addig pedig a náluk levő csapatokat rendelték harcállásba. Az egész Custozza, Monte Croce és Monte Törre magaslaton ekkor csak a Govone hadosztály két-és a Cugia hadosztály egy dandára állt.

Mialatt a Govone és Cugia tüzésége megkezdte a tüzelést az osztrák csapatok ellen, Govone egy bersaglieri zászlóaljat rendelt az ellenség bal oldalába és a Pistoja dandár egy ezredét, mely eddig a Monte Törre déli lejtőjén állott, Custozzára rendelte. A Belvedere még a Brignone hadosztály domoralizált csapatai által volt megszállva és ezek parancsnoka rögtön kért segílyt az Alpi dandártól, mely Custozzánál állott. A dandárparancsnok két löveget rendelt előre, habár az ütegparancsnok váltig bizonyította, hogy a jelenlegi állásból ép úgy tüzelhet, mint a Belvedoréből.

De mikor e lövegek elindultak, a harc kitört a Belvedere körül.

A Töply és Welsersheimb dandárok t. i. osztálytömegekkel csaknem zárt vonalban nyomultak előre ellenállhatatlanul. Balról Welsersheimb, jobbról Töply. Minden dandár előtt rajvonalban egy-egy vadászzászlóalj; ezután minden dandárnál 4—4 zászlóalj osztálytömegekben mint első- és 2—2 zászlóalj hasonló alakzatban mint második harcvezonal. A támadást a 7. hadtest tüzésége tüzével kísérte és Maroicic hadtestparancsnok személyesen vezette.

Legelőbb a Belvedere körül került liarczra a dolog, hol a Töply dandár az Alemann 4b. és Lajos Victor 65. ezredekkel az első rohammal halomra döntötte az ott álló olasz csapatokat; és a magaslat, melyet csak egy órával előbb hagyott el az utolsó osztrák különítmény (Thun), egy pillanat alatt halottaktól borítva, újra S-adszor osztrák kézbe került.

A Custozzából előre küldött két löveg még megérkezett, de csak egyetlen egy lövést tehetett. Az egyik — e lövés után a visszalökés folytán, keskeny állásából a mélységbe zuhant és magával rántott néhány kezelő tüzért. A másik löveg még csak most kapaszkodott volna föl; de midőn parancsnoka látta, hogy az előbbi lefordult,

hogy a gránátosok Belvederéből rendetlenül futnak, a löveg is vissza akart fordulni. De a sietségben és zavarban ez is felfordult és mivel már felállítani nem lehetett, elvágták a lovak istrángját, a löveget ott hagyták és az egész tömeg Custozza felé özönlött.

Most elővonul a Monte Torreről a kirendelt bersaglieri zászlóalj (27.), mely egy vitéz rohammal a Welsersheimb dandár egy zászlóalját megállította, de csakhamar visszavetették, mire a bersaglieri zászlóalj is a Custozzai temető és templom felé hátrál.

Megérkezik délről Coronini felől a Pistoja dandár 4 zászlóalj (Bö. ezr.) és Custozza keleti szélén fejlődik: de már előre nem juthat a hátráló csapatok miatt és összekeveredik az ott álló más csapatokkal.

Custozzában iszonyú zavar uralkodott az összetorlódott, hátráló és előre törekvő csapatok miatt. E közben az osztrák tüzérség követte támadó oszlopait és a Monte Molimentiről végig pásztázta az olasz ütegeket, melyek a zavarban és a szűk helyen nem tudtak arcváltást tenni. A tüzérparancsnok engedelmet kért, hogy legalább egy üteg, mely úgy sem tüzelhetett, vonulhasson hátra; Govone nem engedte, nehogy a tüzérség hátrahajtása még jobban elbátorlalanítsa a csapatokat.

Govone még remélt és szorongó kebelrel tekintgetett Villafranca felé, hol két gyalog hadosztály és két lovas dandár tétlenül állott.

A remény nem soká tartott. Mert még eddig csak arcban éjszak felől látta ostromolva állását a Töply és Welsersheimb dandárok által; de egyszer csak bal oldalában is megszólal az ágyú.

*Az 5. hadtestbeli Móniig dandár volt.*

Ez miután S. Luiciánál a Sirtori hadosztályt visszazorította, ennek üldözését a Bauer dandárra bízta, maga pedig két oszlopban Custozza ellen fordult. A Lipót 53. ezred balról 2 zászlóaljjal az első és egy zászlóaljjal a második harczvonalban Coste Tagioli és Vantini felé haladt; a Nagy 70. ezred két zászlóalja és a Gräber 53. ezred " " zászlóalja a Tione völgy mentén nyomult előre, míg a 21. vadász-zászlóalj a dandár jobb oldalát a Monte Mamaorról fedezte.

A Lipót 53. ezred bal szárnyáról kilencz század irányt tévesztve a Belvederere jutott; itt érintkezésbe lépett a Töply dandár jobb szárnyával és Vale Busa ellen nyomult. A Lipót ezred többi része azonban egyenest Canuovának tartott és valamivel 5 óra előtt Custozza nyugoti kijáratához érkezett.

Custozza védői mindent elkövettek, hogy felbomlott csapataikat rendbe szedjék, de nem lehetett. A Lipót ezred 3. zászlóalja Gyuresevic őrnagy vezetése alatt rohammal betört Custozza nyugoti bejáratába és ezzel Custozza sorsa el volt döntve.

Meg véres utczai harc fejlődik. Minden ház meg van szállva,

a hátráló ellenség rendetlen gomolyokban fut végig az utcán. A Lipót ezred csodálva látja, hogy ott is futnak az olaszok, a hová az ezred még nem juthatott. De a talány csakhamar meg van fejtve. Csaknem ugyanazon időben, midőn a Möring dandár Lipót ezrede nyugotról, nyomult be a Welsersheimb dandár Paumgarten 76. ezrede éjszakeről Custozzába.

Az utcai harc az Ottolini kastély körül leghevesebb, hol egy olasz csoport még ellenállást próbál. De rohamra jön a 3-as tiroliai vadászszázalaj, utána a Meckienburg 31. ezred, vele a Lipót ezred elszakadt 9 százada és az öldöklő harc leírhatatlanná válik.

Bersaglierik, gránátosok, gyalogság, tüzérség, torlódva menekül; a város sok helyen lángban áll; itt egy kegyelmet kérő csoport, ott egy fogoly különítmény körülfogva fegyvere s katonával; feldöntött ágyúk, gazdátlan lovak; sebesültek jajgatása, haldoklók hörgése; a győzők örömrivalgása, a legyőzöttek káromkodása; a puskaropogás és ágyúbömbölés; — — — oly kép, mely a humanistát elszomorítaná, de a katona vérét csak elképzelve is hevesebben lükteti.

5 óra 45 perczkor d. u. (lovon e hadosztályparancsnok utolsónak — néhány vezérkari tiszt kíséretében áll a Monte Torren és szomorúan nézi csapatainak visszavonulását, Coronini, Villafranca és Valeggio felé. Mikor már minden elvonult, maga is sarkantyúba kapja lovát és Villafrancába vágat, jelenteni Della llocca hadtestparancsnoknak, hogy Custozza — elveszett.

Mialatt a Möring és Welsersheimb dandárok Custozzát vívták, a Cugia hadosztály a Monte Crocet is elvesztette. Mikor t. i. Cügia d. u. VÜ4-kor azt a jelentést kapta, hogy «Veronából nagy ellenséges tömegek jönnek», Cugia jobb oldalát féltvén, a Monte Crocen álló csapatait lerendelte Pozzo Morettára és a hegy hátán csak egy ezredet és a tüzérséget hagyta, mely a szemközti Boscone mellett álló ellenséges 9. hadtestbeli üteggel és az ugyanott álló Maroicic + ezred ellenében működött. Midőn Hartung, a 9. hadtest parancsnoka, észrevette, hogy a Monte Croceről az ellenség kelet felé vonul, ezt hátrálásnak tekintette és a Maroicic 7. ezredet támadásra rendelte a Monte Croce ellen.

A Maroicic ezred Vaö-kor alászállt a Boscone oldalán és miután hozzá a Toscana 66. ezred néhány százada is csatlakozott, neki ment a Monte Crocenak. Az ott álló olasz zászlaljak nem soká állhatták ellent, hanem harczolva visszavonultak a Monte Törre felé. Itt érte őket Cugia parancsa, hogy vonuljanak vissza Villafrancára, mert miután Custozza elveszett, a Monte Törre is tartatlan.

Így a Cugia hadosztály visszavonult Villafrancára és esti 6 órakor az egész dombcsoport: Monte Croce, Monte Torre, Monte

Molimenti, Belvedere, Custozza osztrák kézben volt. A custozzai csata meg volt nyerve.

### 7. Az osztrák lovasság új föllépése d. u. 5 órakor.

Pulz ezredes d. u. 5 órakor kapta meg az Albrecht főherczeg parancsát, hogy ha a lovak még bírják, a custozzai támadásnál közreműködjék. Pulz azonnal elindult. Két oszlopot alakított: a jobb oszlopot (3 század Császárhuszár, 2 század Württemberg huszár), ő maga vezette; a baloszlopot (2 század Bajor huszár, 2 század Sieilia ulánus) Bujanovics ezredesre bízta. A Tráni ulánusok tartalékba kerültek. Ganfardine táján átkelt mind a két oszlop a Fossa Berettara nyugoti oldalára, azon szándékkal, hogy Villafranca és a Monte Törre között Valeggio felé magának utat törve, a Custozzánál fejlődő harcban közreműködjék.

Pulz oszlopából néhány huszárosztag mindjárt Cerchie mellett két elszigetelt olasz századot foglyul ejtett.

Még dusabb aratása volt azon huszároknak, kik Pozzo Moretto felé nyomultak; ezek t. i. azon rendetlen olasz csapatokra bukkantak, melyek a Monte Croce és Monte Torre-ről a Maroicic ezred és a 7. hadtest által visszaveretve, Villafranca felé futottak. Az igazi futás azonban csak akkor kezdődött, mikor a magyar huszárok közbe vágattak a felbomlott seregeknek.

Hamarjába vagy 1000 foglyot ejtettek; többet csak azért nem, mert nem volt idejük a huszároknak, hogy foglyokra vesztegessék idejüket.

Ezalatt, *Rigyiczky* alezredes 2½ Császárhuszár és egy Württemberg huszárszázaddal Villafranca éjszaknyugoti sarka felé nyomult, hol nagy ellenséges gyalog és lovas tömegek voltak láthatók. Itt már a huszárok közeledtére oly nagy volt a rémület, hogy egész csoportosan elébük jöttek az olaszok, kegyelmet kérve és magukat önként foglyul felajánlva. E foglyok azt beszélték, hogy Villafrancában az egész benrekedt seregrész megadja magát. Mivel a látható ellenséges tömegek csakugyan semmi ellenséges mozdulatot nem tettek, a lövegek nem tüzeltek, a lovasság nem mozdult, a tömeg közepén pedig egy olasz tábornok fényes kísérettel nyugodtan állva volt látható, a foglyok beszéde valószínűnek látszott és Rigyiczky elég vakmerő volt, hogy egy tisztet küldött hadikövetségbe Villafranca elé az olasz tábornokhoz azon felszólítással, hogy adja meg magát, mert körül van fogva. Rigyiczky e követség elintézéséig állva maradt és jelentést küldött a helyzetről Pulzhoz.

A Villafrancánál álló olasz tábornok Bixio volt, a 7. hadoszt. parancsnoka. Kiváló udvariassággal fogadta a huszár tisztet, de a megadást megtagadta. Alig hogy a hadikövet eltávozott, megindult

az olasz tüzéség lövöldözése a Rigyczky huszáraira, mire ez kissé hátrább foglalt állást. Már most olasz lovasság is előre tört, de épen érkezett Capella felől a Bujanovics ezredes oszlopa. Egy pillanat, egy roham; az olasz lovasság hanyathomlok hátra fordul és saját gyalogságára tör. A Bujanovics lovassága nyomukban, de a fáradt lovak a pihent olasz lovasságot már el nem érhettek; mikor pedig Bujanovics maga a kész tüzelő állásban váró olasz gyalogság keresztútjébe került, visszavonult és Pulz parancsára a Fossa Berettara hídjánál foglalt állást.

A lovak már annyira ki voltak merülve, hogy Pulz már komoly lovas rohamot nem kockáztatott volna, de mikor Rigyczky alezredestől azon jelentést vette, hogy Villafrancában mily demoralizált állapotok uralkodnak, azt hitte, hogy ily csapatok ellen még fáradt lovakkal is lehet némi eredményt kivívni és a Fossa mindkét oldalán még egyszer előre rendelte a lovasságot. A Fossá-tói nyugatra ő maga vezényelt; a Fossától keletre hű fegyvertársa Bujanovics ezredes.

Pulz oszlopa neki is ment a Villafrancától nyugatra álló csapatoknak; vissza is vetette a vele szembe jövő olasz lovasságot; de mikor a gyalogtűz körletébe ért, vissza kellett fordulnia. Bujanovics, mikor a Fossa túlsó oldalán a harez zaját hallotta, azonnal szintén rohamra indult; de az olaszok most már teljes nyugalommal várták a lassú ütemben közeledő lovasságot és gyorstűzzel visszafordulásra kényszerítették. Ekkor Bujanovics még összeszedett vagy 30 huszárt, kiknek lovaik még némileg jobb erőállapotban voltak, és utolsó rohamot intézett egy olasz üteg ellen. De egy négyszögben álló bergaglieri zászlóalj gyors tüze ezt is megakadályozta. Sőt Bujanovics ezredes lova agyon lövetvén, ő maga súlyosan megsebesülve, néhány lépéssel az olasz négyszög előtt elesett.

Csak Krisztiányi huszár hadnagy és egy közhuszár jutottak valósággal az üteghez, melyet legénysége elhagyott: Krisztiányi lova is megsebesülvén, elbukott és a hadnagyot maga alá szorította. E védtelen helyzetében néhány felbőszült olasz öt szuronynyal össze vissza szurkálta. Bixio tábornok azonban, ki a jelenetet látta, oltalmába vette a védtelen huszártisztet és midőn ettől mint fogolytól kardját elvették, Bixio e szavakkal adta vissza: «Prendetfi la rostra spada, perche meritate da portar la» (Vegye a kardját, mert megérdemli, hogy viselje).

Az osztrák lovasság visszavonulása után néhány olasz lovas század üldözésre indult, de csakhamar visszafordult. Az osztrák lovasság reggel 3 óra óta se etetve se itatva nem volt, pihenésre szorult; miért is mind a két lovas dandár Ganiardine mellett gyülekezett és öreg este a múlt éj táborhelyére a Gizella erőd mögé visszavonult, hol éjjeli 10 órakor megérkezett.



A Bixio hadosztály és a Sonnaz lovas hadosztály éjjel 9 órakor hagyta el Villafrancát; a visszavonulást nem zavarta senki.

Első parancs szerint Quadernira kellett vonulnia. Később új parancs érkezett, hogy menjen Roverbelláig. A hadosztály éle e menetcélját csak éjfél után (25-ikén) hajnalban két órakor, vége pedig csak 4 órakor érte el.

### + " Az olasz visszavonulás.

Della Rocca, a 3. hadtest parancsnoka, az egész nap ki nem mozdult Villafrancából. Az ő véleménye szerint Villafranca képezi az egész csatavonal legfontosabb pontját. Az ő véleménye szerint a reggeli heves lovas támadások csak az osztrák főtámadás bevezetésére és előkészítésére szolgáltak. Maga a támadás pedig csak ezután fog következni. E felfogásban La Marmora is megerősítette; a későbbi vádaskodások azt is felhozták, hogy Della Rocca azért nem akart Villafrancából sem személyesen távozni, sem az ottani erőket gyengíteni, mivel alatta ott állt az olasz trónörökös Umberto hadosztálya. Nem akarta a trónörököszt azon kényes helyzetbe hozni, hogy esetleg az ő (Della Rocca) távolléte alatt kelljen döntő határozatot hozni; még kevésbé tehetné ki őt annak, hogy esetleg Della Rocca távolléte alatt a trónörökös hadosztálya valami kudarcot valljon, mely ha a hadtestparancsnok jelentetében megtörténik is, a felelősség a trónörökös személyétől el van hárítva. Della Rocának azon bámulatos és katonailag semmikép sem indokolható eljárása, hogy reggel 8 órától kezdve d. u. 3 óráig mozdulatlanul állott két hadosztálylyal Villafrancánál és ugyan e ponthoz lekötve tartotta a Cugia hadosztály nagy részét, valamint az egész lovas hadosztályt is, részben abban leli magyarázatát, hogy minden áron az olasz trónörököszt akarta egy kudarczótól megóvni, sőt nevét a várható győzelemhez szerette volna fűzni. Ha t. i. máshol egyes olasz seregrészek apró vereséget szenvednek is, az ő számítása szerint az nem baj; sőt annál jobb, annál hatásosabb lesz, ha majd a 3. hadtest, élén a trónörökös hadosztályával előtör, győz, a csatát eldönti és e diadalhoz a trónörökös neve lesz kapcsolva.

Mikor d. u. 1—2 óra tájban a várva várt osztrák támadás Villafranca ellen még mindig nem mutatkozott, pillanatra kezdtek ketelyek fölmerülni a hadtestparancsnoknál, vájjon helyesen fogja-e fel a helyzetet és már-már azon tervvel foglalkozott, hogy Villafrancából előrenyomul Sommacampagna ellen, mikor azon hihetetlen hír érkezik hozzá, hogy az 1. hadtest — visszavonult a Mincio jobb partjára.

E hír annyira megrendítette, hogy minden további támadó tervet abban hagyott, újra Villafranca védelmére (senki ellen) szo-

rítkozott. Sőt mikor 2 óra 30 perczkor Cugia segítséget kórt tőle, még mindig nem adott Villafrancából egy embert sem, hanem maga is segítséget kért a Cucchiari 2-dik hadtesttől, melyről tudta, hogy ennek 19. hadosztálya (Longoni) a tegnapi hadseregearancs folytán Roverbellára volt irányítva; sürgősen kérte Longonit, hogy jöjjön azonnal Villafrancára; jelentést küldött a főparancsnoksághoz; kerestette La Marmorát; egyet se talált. Futárt küldött Valeggióba, hogy nézze meg, mi történik ott és mennyire haladt előre az 1. hadtest hihetetlen visszavonulása.

E zavarában némileg megnyugtatta, de másrésről még jobban tévútra vezette Govone-nak azon izenete, melyet előbbi előadásunk szerint Custozzáról küldött és mely csak d. u. 3 órakerkezett D. Roccához, azon kiegészítéssel, hogy a támadás a Belvederere (a Thun ezred ellen) is sikerült; Cugia megszállva tartja a Monte Croce-t és Monte Torre-t; minden jól megy. Govone már a főzésre tesz előkészületeket; a lövegtűz csaknem elnémult és minden jel arra mutatott volna, hogy itt az osztrákok meg vannak verve és teljes visszavonulóban vannak.

Azon pillanatnyi nyugalomból, melyet e hírek Della Roccában előidéztek, csakhamar felzavarta az új ágyúszó, mely a Belvedere felől mindinkább növekedő hévvel hallatszott és még inkább a Govone és Cugia futárjai, kik rémdolgokat beszéltek a támadó ellenség tömegeiről és sürgős segítséget kértek. Della Rocca azonban, ki addig nem adott egy embert sem Villafrancából, míg a Mincio mentén történt szerencsétlenséget nem ismerte, most miután az 1. hadtest vereségéről tudomása volt, még kevésbé adhatott.

Most már a visszavonulás gondolata foglalkozta és attól tartott, ha ily előhaladott időben Custozzánál új kétes harciba bocsátkozik, ez alatt az ellenség Valeggnál elvágja a visszavonulási vonalát.

Ehhez járult, hogy a 3. hadtest lőszer és eleségvonata még a Mincio jobb partján volt. Ha tehát helyt marad is, bizonyos, hogy csapatai holnap (25-én) kevésbé harczképes állapotban lesznek, mint ma (24.) voltak.

Ily megfontolások után Della Rocca a custozzai harcához segítséget nem adott; azt izente Govonenak és Cugiának: Tartsák magukat amíg lehet; ha nem lehet, vonuljanak vissza Villafrancára.

Villafrancában pedig megkezdte maga a visszavonulás intézését Goitóra.

A vonatoszlopok azonnal hátra indítottak; az Umberto hadosztály menetalakzatba ment át hátra; a visszavonulás fedezése Villafrancánál a Bixio hadosztályra és a lovas hadosztályra bízott.

Alig hogy az intézkedések kiadattak, mintegy ½5 órakerkezett futár

érkezik Della Eocchához La Marmorától Goitoból azon izenettel, hogy a 3. hadtest tartsa Villafrancát, a míg csak lehet. Della Eocca rámutatott a Govone és Ougia hadosztályok vert csapataira, melyek épen Villafranca felé özönlöttek, és visszavonuló szándékánál megmaradt. Még jobban megerősítették ez elhatározásában azon hírek, melyeket kiküldött parancsörtisztjei hoztak.

Az egyik a Longoni (19.) hadosztálytól jött. Ez azt izente, hogy este előtt nem jöhet segítségül. A másik Vallenggioból jött és hírül hozta, hogy az első hadtest veresége és visszavonulása a Mintió jobb partjára szomorú valóság.

Ily körülmények között az Umberto hadosztályt azonnal utba-indította Eoverbellára; a Govone hadosztálynak visszavonulási pontokul Borghetot, Cugiának Goitot jelölte ki és Villafranca biztosítását Bixiora bízta.

Midőn az Umberto hadosztály Villafrancából kivonult, vele szemben vágatva és porfellebbe burkolva egy tűzéroszlop közeledett. Ez a Longoni hadosztály tüzérsége volt, melyet ez Della Eocca kérésére Villafrancára előre küldött.

E hadosztályra nézve szem előtt tartandó, hogy a 2. hadtest Cuccliari tegnap azon parancsot kapta, hogy a 19. és 10. hadosztályok úgy álljanak készen, hogy 24-én reggel 4 óraker Goitonál a Mincion átkelhessenek. A Longoni (19.) hadosztály, mely az éjét Spi-taletto mellett töltötte, 24-én hajnali 1 óraker kapta a parancsot, hogy a legrövidebb úton úgy induljon Eoverbellára, hogy ott d. e. 0 óraker megérkezzen. A hadosztály éjnek idején rögtön útra kelt, oly sürgösen, hogy a legénység a reggeli levest kiöntötte. Castellucchiön, Eivaltán át a hadosztály 8 óraker érkezett Goitohoz és a Mincion átkelve menetét Eoverbella felé folytatta.

D. e. 9 óraker fele útján Goito és Marengo között a hadosztály pihenőt tartott. A törzs lóról leszállóit; a parancsnokokat összehívták, hogy a hadosztály intézkedését meghallgassák, mikor Villafranca felől egy lovas a Soman-féle lovas dandártól lóhalálában vágat hátra és: Sono qui Tedeschi! I nostri indietreggiano! Si salvi chi púd. («Itt vannak a németek! A mieink hátrálnak! meneküljön a ki tud.»)

Ez a vitéz, még a Pulz-féle huszárok reggeli támadása elől futott, és azóta meg sem állva, még mindig azt hitte, hogy a huszárok nyomában vannak. Longoni hadosztálya ugyan ellenséges huszárokat nem látott, de igen is csapatosan jöttek menekülő polgári kocsik, melyeknek utasai rémdolgokat beszéltek az ellenség tömeges közeledtéről.

Longoni azonnal lóra szállt és egy pillanatig már hátra akart fordulni. De mikor az ellenségnek színét sem látta, az ágyúszó pedig nagyon messziről hallatszott, újra elindult menetcélja Boverbella

felé; azaz hogy elindult volna, ha lehetett volna. Mert időközben a menekülő kocsik, vonatok, marhák stb. az utat egészen eltorlaszolták, letérni pedig a széles és mély litszéli árkok miatt se jobbra se balra nem lehetett. Sok időbe és erőlködésbe került, míg végre az utat szabaddá lehetett tenni, mire a hadosztály elindult és déli 12 órára érkezett Boverbellára, hová délelőtt 9 órakor kellett volna megérkeznie.

Cucchiari hadtestparancsnok reggel 6 órakor indult éjjeli szállásáról Castellucchióból; 9 órakor Goitóba ért és mit sem tudott a csata állásáról. 10 órakor a menekülő tömeg, mely a Longoni hadosztályát feltartóztatta, Goitóba ért és a Minciói hidat ellepve, nagy rémületet és zavart keltett a városban. Cucchiari lóra szállt, futárt küldött előre Longonihoz, hogy mi az oka e zenebonának; egyúttal parancsot küldött az Angioletti (10.) hadosztálynak, mely reggeli 5 órakor indulva, Gabbiana és S. Lorenzoból, Castelluchion át ment és Rivalentán 11 órakor nagy pihenőt tartott. Itt érte Angiolettit a parancs, hogy siessen Goitóra; rögtön el is indult, de csak d. u. 1 órakor érkezett. Cucchiari maga is Goitóban maradt.

A Longoni hadosztályhoz Roverbellában d. u. 4 órakor érkezett Della Rocca futárja, ki segítséget kért Villafrancára. Longoni előbb tekintettel saját feladatára és csapatjainak fáradt állapotára, vonakodott, de később 4 óra 30 perczkor mégis előrerendelt két úteget. Ezek már visszavonuló útjában találkoztak az Umberto hadosztálylyal; de azért csak tovább hajtottak Villafrancára, hová este 6 órakor érkezve Bixiótól azon parancsot kapták, hogy már nincs rájuk szükség, menjenek haza. Úgy is tettek. Csatlakoztak a visszavonuló Umberto (16.) hadosztályhoz.

I). u. 5 órakor maga Longoni is xitra kelt hadosztályával Roverbellából Villafrancára. El is jutott Mozzecaneig. Itt értesült a 3. hadtest teljes visszavonulásáról, mire útját beszüntette.

Itt parancsot kapott saját 2. hadtestparancsnokságától, hogy foglaljon állást Roverbella mellett. De a zavar oly nagy volt, hogy a beállt éjben senki sem tudta mit tegyen. A Longoni hadosztály is visszament az általános áradattal Goitora.

*Mi történt ez alatt a királylyal és vezérkari főnökével?*

Mikor a király d. e. 9 órakor Villafrancából visszaindult, egy ideig a valeggioi úton Prabiano táján időzött, hogy jelenlétével a csapatokat buzdítsa, hogy aBrignone hadosztály felbomlott csapatait kitartásra bátorítsa. Nem használt semmit. A király személyes biztatása, kérése, fenyegetése és szemrehányása hatástalan maradt. A futó katonák vagy kikerülték a királyt, vagy némán tiszteletteljesen haladtak el mellette — hátrafelé. Vissza előre nem fordult senki. Még nagyobb lett a zavar, mikor látni lehetett, a mint néhány huszár csakugyan maga előtt kergetett egy olasz felbomlott csapatot.

A király elkedvetlenedve a látványon, sarkantyúba kapta lovát és Valeggio felé el vágatott. Ekkor még nem tudta, hogy mi történt az olasz balszárnyon, hogy a Cerale és Sirtori hadosztályok már túl voltak a Mincion.

Útközben értesült a király ifjabb fiának Amadeo hercegnek megsebesüléséről a Lombardia dandár élén. A király pillanatra megdöbbenve azt felelte: «Elesett, vagy megsebesült, nem bánom; csak fogságba ne kerüljenek fiaim».

A király dél tájban érkezett Valeggióra és itt megakart állapodni, hogy bevárja vezérkari főnökét. De Valeggióban iszonyú zavar uralkodott. A város reggel a király és az olasz hadsereg tiszletére fel volt lobogózva; a lobogók eltűntek, a boltok becsukva; rémült arcok a lakosságnál; demoralizált katonacsoportok, sapka, puská, bőrdíj nélkül; a voltai úton katonák, kocsik, lovak, polgárok stb. tolakodva és egymást akadályozva torlódtak.

A király még mindig nem tudta az 1. hadtest vereségét; kérdezte, hogy mit jelent mindez? Felelet: A Cerale és Sirtori hadosztályok ép most feloszolva futottak át a Mincio jobb partjára.

Lehetetlen!

A király egy magasabb parancsnokot keresett. Nem találtak elő egyet se. A király iszonyú sejtelemtől hajtva, elhagyta Valeggiót, visszalovagolt Cerlungóba és siirgönyözött Cialdininak, hogy a Mincio hadsereg nagy csatát vív; nagyon jó volna, ha a 4. hadtest átkelne a Pón. A király 1½ órákor d. u. érkezett Cerlungóba a főhadiszállásra; de itt se vezérkari főnököt, se hadsereget nem talált.

La Marmora, miután szemtanúja volt a Brignone hadosztály veszett futásának, egy ideig még Custozza közelében tartózkodott, utasításokat adott a Govone hadosztálynak és Valeggio felé lovagolt, hová ½ órával a király távozása után érkezett. Ő is itt hallotta először a Cerale és Sirtori hadosztályok visszavonulását. Nem hitte. Tovább lovagolt a Castelnovói útra, a hol egy magasabb tisztt megerősítette a szomorú hírt és még több — ily alkalommal elkerülhetlen — rémséges dolgokat beszélt. Erre La Marmora visszafordult és vágatában Goitóra indult, hogy a 2. hadtestbeli Longoni és Angioletti hadosztályokkal a 3. hadtest előrelátható visszavonulását fedeztesse.

Délután 2 óra tájban Goitóra érkezett és első dolga volt, hogy egy tisztet Cerlungóba küldött, hogy Petitti és még néhány vezérkari tiszt a főhadiszállásról Goitóra jöjjen. La Marmora t. i. annyira nem számított e napon ellenséges összeütközésre, hogy midőn reggel 4 órákor Cerlungóból elindult, a vezérkari osztálytól senkit sem vitt magával, úgy hogy most Goitóban, hol fontos intézkedéseket kellett volna kiadni, nem volt segédközege, ki írjon és parancsot vigyen. Azonkívül a tegnapi intézkedés szerint a hadse-

reg főhadiszállásának 24-én Cerlungóból Valeggióba kellett volna átköltözni.

Az otthon maradt főhadiszálláson Petitti helyettes-vezérkari főnök volt a parancsnok. Mikor ez reggel 6 órakor ágvüszót hallott, föltette, hogy ez a Pescbiera erődjéből szól. Mikor 8-9 óra tájban erősebb ágyúszó hallatszott, Petitti futárt küldött a Mincióhoz megtudni, hogy mi történik. Még mielőtt e futár visszaérkezett, a menekülők egy része Goitóból már Cerlungóba érkezett és itt is terjesztette a rémhíreket. Erre Goitóba a 2. hadtesthez is küldött hírekért, más futárokat pedig La Marmora és a király után hajtott. Goitóból csak az a hír érkezett, hogy Custozza felé valami indokolatlan pánik keletkezhetett, de más baj nincs. A királyt és La Marmorát nem találták. Csakhogy alig jutott Goitóból a megnyugtató hír Petittihez, már még súlyosabbak érkeztek Voltáról, hová Valeggión át a Cerale és Sirtori hadosztály romjai menekültek. Valamivel dél előtt futár érkezett Valeggióból, hogy az udvari orvosok jöjjenek rögtön a megsebesült Amadeo herczeg ápolására. Délután 1 óra után haza érkezett a király, ki maga beszélt el, hogy mit látott, mit hallott. Délután 3 órakor érkezett La Marmora futárja Goitóból, mire a főhadiszállás vezérkari osztálya lóra szállt és Goitóba ment, hol azóta La Marmora az Angioletti hadosztályt Massimbonán túlra, arcczal éjszaknak rendelte, mert La Marmora attól tartott, hogy az osztrákok Valeggióból Goitóra fognak előtörni és a 3. hadtest visszavonulását elvágni.

Mikor Petitti és vezérkari kísérete 3 óra 30 perczkor Goitóba érkezett, La Marmora egy ezredest azonnal Villafrancába Della Eocchához küldött, kinek azt izente, hogy tartsa meg állását a míg lehet; ha nem lehet, vonuljon vissza a lovas hadosztály fedezete alatt. Főntebb már előadtuk, hogy ez ezredes Della Eoccháoz ép akkor érkezett, mikor a visszavonulás Villafrancából el volt rendelve.

Egy másik futár Durandóhoz az 1. hadtest parancsnokához küldetett (La Marmora még nem tudta, hogy Durando megsebesült és a parancsnokságot letette) azon izenettel, hogy tartsa ha lehet Valeggiót, ha nem lehet, hát Voltát.

Az 1. hadtest t. i. miután d. u. 3 óra után a hadtesttartalék a Monte Ventot és S. Luciát odahagyta, Valeggiónál akart állást foglalni. A tüzerparancsnok rendezte is a megszállást. Mivel azonban hadtestparancsnok nem volt, ez nem történt a kellő rendben.

Eleinte t. i. azt hitték, hogy Durando könnyű sebe nem fogja őt akadályozni a parancsnokság további vezetésében; ez okból a Monte Ven tón Pianell — a ki rangban legidősebb volt — nem is vette át a parancsnokságot, hanem Monzambanora visszavonult. Mikor azonban Sirtori S. Lucia felől hadosztálya romjaival Valeg-

gióba érkezett, jelentettek neki Durando megsebesülését és azt, hogy itt most a parancsnokság a Valeggióban álló összes csapatok fölött őt illeti.

Sirtori eleinte rendelkezett is Valeggio megszállására. De nem sokára úgy vélekedett, hogy e vert csapatok az osztrákok új támadását ki nem állják, mely esetben a híd és város-szorossal és a folyó akadályljal az állás háta mögött a katasztrófa kikerülhetlen. Még inkább veszélyessé tűnt fel helyzete azért, mert Sirtori nem lévén tájékozva a Monte Venton történetéről, nem tudott semmit a Pianell hadosztály föllépéséről és attól tartott, hogy az osztrákok Monzambanonál átkelve, Valeggiót a Mincio jobb partjáról fognák megtámadni. E megfontolások eredménye az volt, hogy Sirtori Valeggio teljes kiürítését és az itt álló összes csapatoknak a Mincio jobb partjára való átkelését rendelte el. Hiába kérte Bonelli tüzérparancsnok, hogy maradjon Valeggióban. Sirtori hadtestparancsnoki minőségében ragaszkodott a parancshoz; Valeggio d. u. 5 órakor kiürítettet, habár az osztrákoknak híre se volt a közelben. Sőt annyira ment Sirtori félelme, hogy parancsot adott a Borghettoi híd lerombolására; a rombolás már munkába vétetett, mikor Sirtorit nagy nehezen rá lehetett bírni a parancs visszavonására.

Ekkor érkezett Sirtori hoz Pianell hadosztályparancsnoknak azon jelentése, melyet a 108. lapon említettünk. Sirtori azt izente, hogy a Mincio bal partján mindennek vége; vonuljon vissza Voltára.

Ugyancsak itt Valeggio és Volta között esti 5Va órakor ért Sirtorihoz azon tiszt, kit La Marmora Goitóból Durandóhoz küldött. E futár tudvalevőleg azon parancsot hozta, hogy Valeggio, ha csak lehet tartandó. Sirtori azt felelte: már késő; Valeggio már kiürítve, a csapatok kimerülve stb.

Ekkor érkezett egy futár a királytól azon parancsossal, hogy bárki legyen Valeggióban mint parancsnok, e pontot személyes felelősség terhe alatt minden áron tartsa meg. Sirtori a királynak is azt izente: «Nem lehel. Már késő. A csapatok néhány napi pihenő nélkül harczlcéptelenek».

7 órakor a Mincio bal partján Valeggio körül nem volt többé olasz katona. 7 óra után egy elzüllött zászlóalj került Sirtori elé, mely az 1. hadosztályát kereste. Ezt Sirtori a Borghettoi híd őrzésevei bízta meg. Az őrnagy pedig a hidat úgy vélte legjobban biztosítani, ha Valeggiót megszállja; így egy Va zászlóalj későn este újra Valeggio alatt állott.

A király főhadiszállásán Cerlungóban 6 óra 30 perczkor kaptak jelentést, hogy Valeggiót teljesen odahagyták. Ez alatt Petitti is visszaérkezett Goitóból és jelentést tett a királynak a La Marmora által tett rendelkezésekről. A király értesülvén Sirtori eljárásáról

Valeggio mellett, az 1. hadtestparancsnokságot Pianellre hízta és Petitti útján Pianellt Cavriana, — Sirtorit Volta megszállására utasította.

Az 1. hadtest elszéledt többi csapatai Voltánál gyülekeztek.

Mikor La Marmora Goitóban egyfelől értesült, hogy Della Rocca Villafrancából Goitóra visszavonul, másfelől, hogy Valeggio ki van ürítve, elhatározta, hogy a 3. hadtestet, mint a sereg jobb szárnyát is átvonja a Mincio jobb partjára.

Ily értelemben egymás után ment a parancs:

Angioletti-nek Massimbona mellett — vissza Goitóra.

Della Roccának — vissza Goitón át Cerlungo és Goito közé.

A Longoni hadosztálynak — vissza Goitóra, Cuccliiari parancsnoksága alá.

A lovas hadosztály — a 3. hadtest bal szárnyára.

E sokféle parancs és ellenparancs következtében az olasz hadsereg visszavonulása egész éjen át tartott. Az éj homálya jótékony fátýollal borította e rendetlen visszavonulás szomorú jeleneteit.

## " A csata után.

Hogy hol töltötte az olasz hadsereg a június 24 és 25. közötti éjét, azt alig mondhatná meg valaki; mert a hadsereg egész éjen át ment, mozgadozott, rendezkedett és roppant erőlködéseket tett, hogy a bal szárnyal Volta-Cavriana mellett, a jobb szárnyal Goito-Cerlungo között oly állást foglaljon, melyben az osztrák hadsereg új támadását fogadhassa. Hogy mennyire várták e támadást és mily reményeket fűztek hozzá, kitűnik abból, hogy La Marmora, ki éjnek idején Goitóból Cerlungóba tért, azt rendelte a bal szárnyon Voltánál álló 1. hadtestnek, hogy szükség esetén vonúljon vissza Breseiára, vonatát pedig a támadás bevárása nélkül azonnal küldje oda hátra. Hasonlóképen rendelkezések történtek, hogy a Bresciába érkezett ostromló lövegek, melyek Mantua ellen a 8. hadtest számára voltak rendelve és tévedésből Bresciában maradtak, visszairányíttassanak Cremonába. Szóval minden jel arra mutatott, hogy az éjjeli tanácskozásnak, melyet a király, La Marmora, Petitti és Della Rocca tartottak, az volt a véleménye, hogy az osztrák támadás folytatása — mint 1848-ban Radeckzy alatt — várható; az olasz hadsereg állapotát pedig saját vezérei nem tartották olyannak, hogy a jelenlegi állásokban sikeres ellenállásra számíthattak volna. A csapatok visszavonulása Goitón át még 25-én seggel 9 órakor is tartott. Utolsó volt a Bixio hadosztály és a Sonnaz lovas hadosztálya.

Bármily félelmetesnek tűnt is fel az olaszok előtt a győző



osztrák hadsereg, mégis az igazságnak tartozunk azon kijelentéssel, hogy a csata után a győző csapatok sem voltak oly állapotban, hogy a támadást újra fölvehették volna. Igen — ha még friss, pihent csapatok állottak volna rendelkezésre, talán valóban újra láthattuk volna az 1849. évi képeket. De június 24-én az osztrák déli hadseregnek úgyszólván utolsó embere tűzben, harcban volt. A custozzai utolsó rohamra a hadsereg utolsó tartaléka lépett a síkra. Több csapattest e napon két-három külön harczműveletet harczolt végig lankadatlan erővel.

Ily körülmények között az üldözésre a csatatéren gondolni sem lehetett. Késő is volt, mikor a győzelem kétségtelenül el volt döntve. A csapatok emberfölötti munkát végeztek; roppant erőfeszítéseket tettek. Az ellenség demoralizált helyzete sem volt a győző előtt annyira ismeretes, mint most. A hadvezérnek, ki látta, hogy még egész ép ellenséges seregrészek harc nélkül vonultak el a csatatérről (3. hadtest Villafrancáról) visszacsapásra és arra kellett gondolni, hogy a küzdelem olasz részről új erővel újra kezdődik.

Ily körülmények között a csapatok erejét kímélni kellett, hogy a további küzdelemben meg használhatók legyenek.

A győzelmes hadsereg este a csatatéren táborba szállt és pedig:

A tartalék gyalog hadosztály: a Weirnar dandár — Salionze; a Benko dandár — Moragnotte.

Az 5. hadtest főhadiszállása Capellino; a Piret dandár — Monte Vento; a Möring dandár — S. Lucia és Custozza; a Bauer dandár — S. Lucia és Serraglio között.

A 7. hadtest főhadiszállása — Monte Gödi; a Welsersheimb dandár — Custozza; a Töply dandár — Belvedere; a Scudier dandár — La Zina (Sona mellett).

A 0. hadtest főhadiszállása és a Weckbecker dandár — Sommacampagna; a Böck dandár — Berettara; a Kirchberg dandár — Monte Törre.

A Pulz lovas hadosztály Verona mellett a Gizella erőd mögött.

Albrecht főherczeg még a S. Rocco di Palazzolo melletti magaslatokon állott, midőn kevéssel esti 6 óra előtt vezérkari főnöktől John tábornoktól mint elsőtől fogadta a «custozzai győzelemhez» a szerencsekívánatokat.

Később Zerbare-ba lovagolt és ott ütötte fel főhadiszállását. Míg a vezérkari főnök a legterjedelmesebb intézkedéseket tette a hadsereg élelmezésének, lőszerének stb. hadianyagának pótlására a «custozzai győző» a következő táviratot intézte Ő Felségéhez Ferencz József császár és királyhoz Bécsbe:

«Ma előnyomulás közben a Mincio felé a királytól hadseregének egy részével megtámadtatván, hadseregünk harcz-

közben befejezte a megkezdett arcváltást dél felé; rohammal bevette a Monte Ventot és végül 5 óra tájban Custozzát. Több ágyút hódítottunk, sok fogoly.

Részünkről tetemes veszteség.

A hadsereg rendkívüli vitézséggel és daczára a tikkasztó hőségnek, kitartással küzdött; — reggel 3 óra óta a csapatok talpon voltak, a legjobb szellemtől vannak áthatva.

Főhadiszállás Zerliare, 1860. június 24.

*Albrecht főherczeg s. k.*

Ő Felsege a legfelsőbb hadúr sem késett az elismeréssel:

Már június 25-én a főherczeg a következő parancsot adhatta ki:

Ő Felsege legkegyelmesebb császáruk az éjjel hozzám a következő táviratot méltóztatott intézni:

*«Neked és vitéz csapataimnak legmelegebb köszönetemet!»*

Fegyvertársak! Életem legszebb pillanatának tekintem, hogy nektek a legfelsőbb elismerést tudtul adhatom.

Az ellenség által bűnös kézzel ránk erőszakolt háborút, ti a dicső custozzai győzelemmel kezdtétek meg, — ugyanazon magaslatokon, hol már 18 évvel ezelőtt is döntőleg győztünk.

Én szemtanúja voltam a ti ellenállhatlan vitézségteknek, daczára az ellenség túlerejének és rohanó támadásainak.

Ti ágyúkat zsákmányoltatok és számos foglyokat ejtetetek.

Mindegyiktek mint egy hős küzdött. Egyik fegyvernem sem állott a másíknak mögötte. Mindegyik a maga minőségében a képzelhető legvégsőt teljesítette.

Ti méltók voltatok a nehéz feladatra, a mit előre megmondtam.

Újabb küzdelmeknek, de ha isten úgy akarja, újabb győzelmeknek megyünk elébe.

Főhadiszállás Zerbare, 186(5. június 25.

*Albrecht főherczeg s. k.*

## VISSZAPILLANTÁS CUSTOZZÁRA.

### % Áttekintés.

A leírt események minden lényegtelen részlet mellőzésével a könnyebb áttekinthetőség szempontjából tér és idő szerint következőképp csoportosíthatók.

#### *Reggeltől d. e. 11 óráig.*

A Castelnuovo- Valeggio-úlon a Ruprecht-féle tartalék gyaloghadosztály Benkó dandára, reggel 8 órakor a Monte Cricolon a Sirtori hadosztály eltévedt elővédjére bukkan, mely még Oliosit megszállotta; nem sokára azonban megérkezik a Cerale hadosztály Pisa dandára, mely a Benkó dandárt a Monte Cricolról visszaszorítja. Ekkor osztrák részről Bechtoldsheim kapitány egy ulánus századdal szétugrasztja a Cerale hadosztály menetoszlopban haladó Forli dandárát. Míg ez rendezkedik, a Pisa dandár ellen harezba lép a tartalék gyaloghadosztály Weimár dandára; az 5. hadtest Piret dandára rohammal beveszi Oliosit; a Benkó dandár is új támadásra indul; a peschierai különítmény is közelebb lép, úgy hogy ez összeműködő támadás elöl az egész Cerale hadosztály, valamint a körletében harezoló Sirtori-féle elővéd a feloszláshoz közelálló állapotban Valeggio és Monzambano'felé hátrál. Az osztrák üldözés fennakad, mert 10 óra 30 perczkor a Monte Venton felvonul az olasz 1. hadtest tartaléka és 11 órakor Ruprecht tábornok parancsot kap, hogy menjen hadosztályával Salionze Monzambano felé az ottani híd elrombolására.

A Valeggio — S. Ilocco di Palazzolo közti úton az elővéd nélküli Sirtori hadosztály az 5. hadtest Bauer dandárára bukkant. Az elöl levő Brescia dandár már a Tione balpartján volt, míg a Valte-

lina dandár még a jobbparton állott. Az elszigetelt Brescia dandár három órai harc után, a Bauer dandár által visszavetették, és a futó csapatok a S. Luciánál álló Valtelina dandár némely részeit is rendetlenségbe hozták. 11 órakor a Bauer dandár rendezedik és a S. Lucia elírni támadásra készül.

A keleti szárnyon, osztrák részről, kevéssel 9 óra előtt indult meg a 9. hadtest Weekbecker és Böck dandárainak támadása a Monte Croce ellen, mely ekkor olasz részről még csak a Brignone hadosztály Sardinia dandára által volt megszállva; és a 7. hadtestbeli Scudier dandár támadása Belvedere-Cuslozza ellen, mely vonalon ugyancsak a Brignone hadosztály Lombardia dandára mozgódott. Az osztrák három dandár egymás után hat elszigetelt rohamot intéz a Monte Croce és a Belvedere ellen; pillanatra föl is ér egy-egy támadó oszlop; de 10 óra felé megérkezik a Cugia és Govone hadosztály, melyek közbelépése folytán mind az osztrák támadások visszaveretnek és a megvert három dandár Sommacampagna, Zerbare felé visszavonul. A Monte Croce, Monte Törre, Belvedere, Cuslozza stb. olasz kézben maradnak. Olasz részről a Brignone hadosztály a harczból kivonatik, és feloszolva Valeggio felé vonul vissza, míg a custozzai magaslatokon a harc folytatását a Govone hadosztály és a Cugia hadosztály egy része veszi át.

A síkságon még reggel 8 órakor rajtaütött a Pulz lovas hadosztálya Villafrancánál a 3. hadtestbeli Umberto és Bixio hadosztályokon, mire ezek, valamint az odavont Cugia hadosztály nagyobb része és az egész Sonnaz féle lovas-hadosztály Villafrancánál egész nap figyelő vagy védelmi állásban, illetőleg tetlen készségben maradtak.

Az osztrák lovasság visszavonulása után figyelő állásban marad.

#### *D. e. 11 órától d. u. 5 óráig.*

A Mincio partján d. e. 11 órától d. u. 3 óráig a tartalék gyalog-hadosztály, a peschierai különítmény és a Piret dandár csaknem álló harcot folytat a Monte Vonton álló olasz hadtest-tartalékkal és a Mincio jobbpártjáról önelhatározásából előjött Pianell hadosztállyal. Ez utóbbi a peschierai különítményt Salionze felé visszaveti és a 36 ik vadászszázalóaljat csaknem egészen megsemmisíti. Délután 3 órakor azonban a Piret dandár támadásra indul a Monte Vento ellen és a tartalék gyalog-hadosztály közreműködése mellett rohammal beveszi, mire a hadtest-tartalék valamint a Pianell hadosztály Aosta dandára, rendetlenül Valeggiora és a Mincio jobbpártjára futnak. Az osztrákok a Monte Véntől megszállják.

S. Lucia mellett, Sirtori a Brescia dandár vereségét úgy

akarta jóvá tenni, hogy a Valtelina dandárral támadólag lecsapott a S. Lucia magaslatokról, átkel a Tione vizén, rátör a Bauer dandárra és pillanatra visszanyomja; de időközben előjön az 5. hadtest Möring dandára és a Bauer dandár közreműködésével visszanyomja a Valtelina dandárt a Tione jobbspártjára. E dandár azonban különben is rendezetlenül ép akkor érkezik vissza S. Luciára, mikor tőle balról az osztrák Piret dandár győzedelmesen nyomul elő a Monte Vento ellen és az 1. hadtest-tartalék megkezdí visszavonulását. Ekkor Sirtori sem állhat meg a Tione partján, hanem rendetlen visszavonulását folytatja Valeggióig, hol csapatait rendezni akarja. Osztrák részről a Bauer dandár üldözi és jobbszárnyával a Monte Venton érintkezésbe lép a Piret dandár balszárnyával, míg zömével S. Lucia környéket szállja meg. A Möring dandár más irányú rendeltetést kapott Custozza felé.

Custozza ellen déltájban a 9. hadtest Kirchberg dandáréból a Thun ezred még egy rohamot intézett; be is vette immár másodszor a Belvederet, melyet egy különítmény d. u. 3 óráig tartott. De végűi ez is visszaveretett.

Ekkor, részint a hadsereg intézkedése, részint a hadtestparancsnokok saját elhatározása folytán megindult az utolsó roham Custozza ellen és pedig: a 7. hadtestbeli Töply és Welsersheimb dandárok részéről arezban (éjszakeről) és az 5. hadtestbeli Möring dandár részéről baloldaldalban (nyugatról). E heves támadásoknak a Govone hadosztály ellent nem állhatott és Custozza d. u. 5 órakor a Möring és Welsersheimb dandárok, által rohammal bevétetett.

Csaknem egyidejűleg, midőn a 7. hadtestbeli dandárok Custozza ellen, nyomult elő a 9. hadtest utolsó ezrede (Maroicic) a Monte Croce ellen, mely Custozza elfoglalása után szintén osztrák kézbe került.

#### *D. u. 5 órától estig.*

Della Bocca Villafrancánál a Custozzából kivert Govone hadosztály futását látva, és értesülve az 1. hadtest vereségéről, a Villafrancánál álló Umberto és Bixio hadosztályok visszavonulását is elrendelte Goito felé. A visszavonulás fedezésével megbízott Bixio hadosztály még kiáll néhány rohamot a Pulz féle lovasságtól, azután az is visszavonul.

Este 5Va órakor a csata csaknem minden ponton el volt döntve. Az olasz visszavonulás és a Mincion való átkelés egész éjen át és még 25-én reggel is tartott, míg az osztrák sereg a csatatéren táborba szállt.

## &" **Katonai méltatás.**

Mielőtt tovább kísérnök az események fonalát, állapodjunk meg egy kissé az épen előadott nagyfontosságú hadtörténelmi eseményeknél, hogy szemügyre vehessük a custozzai csata meglepő kimenetének okait, a véres dráma lezajlása közepette fölmerülő tüneteket és ezek harcászati méltatását.

### *Meglepetés és készületlenség.*

Az olasz vereség egyik forrása a meglepetés, a készületlenség volt.

Az olasz hadsereg 24-dikére menetintézkedést adott ki. Minden seregrésznek kijelölte menetcéljait, óvatosságot ajánlott és — vége. A seregrészek szabad szárnyra szélnek voltak eresztve. Harczra nem voltak elkészülve. Az osztrák támadás pillanatnyilag meglepte őket.

Az osztrák főhadiszállás e napra harczintézkedést adott ki a szó legszorosabb értelmében. Nem mondhatta ugyan már reggel, kinek-kinek az egész napra vonatkozó feladatát és harczcéljait; hanem mesteri kézzel rendelkezett lépésről lépésre, először a harcászati fejlődésre: minden seregrésznek tüzetesen megszabva első állását; másodsor a támadó előnyomulásra: minden seregrésznek tüzetesen megszabva támadás irányát vagy célpontját; harmadszor a döntő pillanatban latba veti az utolsó tartalékot, hogy kieriőszakolja a döntést a döntő ponton — Custozzánál.

### *A vezetés.*

Az olaszoknál a vezetés hiánya, melyet a főparancsnokságnál már említettünk, mint a ragály harapózott tovább az alparancsnokokra. Az 1. Durando hadtest vezető befolyása az egész csata folyamán csak azon tényben nyilvánult, hogy a hadtest-tartalékot 10—11 óra tájban a Monte Ventora rendelte — a mit ez valószínűleg magától is megtett volna, mert az osztrák előnyomulás miatt előbbre úgy sem mehetett. Ellenben az 1. hadtestbeli Cerale, Sirtori, Brignone, Piauell hadosztályok egész nap úgy harczoltak, mintha nem is állának egy és ugyanazon hadtest — vagy egyáltalában magasabb egység — kötelékében. Külön is veretett meg — mind a négy.

A Della Rocca 3. hadtestnél ugyan a hadtestparancsnokság befolyása valamivel jobban érvényesült; de nem is volt benne köszönet. Csaknem három hadosztály és egy lovas hadosztály tétlenül hagyta elvérzeni a hadtestbeli egy Govone hadosztályt.

A Cucchiari 2-dik hadtest szintén kiengedte siklani kezeiből hadosztályait, úgy hogy a Longoni és Angioletti hadosztályok ma-  
 dukra hagyatva, a csata eldöntésében részt sem vettek.

A vezetés hiányát tovább is fűzhetjük a hadtestektől a had-  
 osztályokra. Feltűnő, hogy az olasz hadosztályok mindenütt dan-  
 dárónként veretnek meg. Egy egész hadosztály egységes föllépését  
 sehol sem láttuk. Cerales először kiszolgáltatta a Pisa dandárát a  
 tartalék gyalog-hadosztálynak a Monte Cricolon; azután, miután  
 Forli dandára már a Bechtolsheim hős rohama által megrendítte-  
 tett, Oliosinál a Forli dandár tönkre tétetik a Piret dandár által.  
 A Pisa és Forli dandárok egységesen sehol sem működtek.

Sirtorinál előbb a Brescia dandár veretik meg a Tione balpart-  
 ján a Bauer dandár által, míg a Valtelina dandár a Tione jobbpart-  
 ján áll; azután a Brescia dandár veresége után a Valtelina dandár  
 is átkel és hasonló sorsra jut a Möring dandár közbelépése által.  
 A Brescia és Valtelina dandár mint egy hadosztály sehol sem lé-  
 pett fel.

Brignone először a Sardegna dandárt rendeli a Monte Crocera,  
 míg a Lombardia dandár Gorgónál marad. Harcz közben a Sar-  
 degna dandár a VVeckbecker és Böck dandárok által külön, a Lom-  
 bardia dandár pedig a Scudier dandár által külön jut a felozslás  
 állapotába. A Sardegna és Lombardia dandárok mint egy hadosz-  
 tály sehol sem működtek.

Govone hadosztályának két dandára már menet közben a sok  
 parancs és ellenparancs folytán kétfelé válik. Ez által soká az Alpi  
 dandár egyedül áll harczban, míg a Pistoja dandár, mikor elővonult  
 is, helyileg el volt különítve az Alpitól. Itt azonban el kell ismerni,  
 hogy Govone legalább igyekezett — bár sikertelenül — a két dan-  
 dár egyesítésére.

Cugiától csak egy dandár (Cagliari) állott harczban a Monte  
 Crocen; tehát csak egy — veretett meg.

Ez adatok alapján bizonyára igazoltnak tekinthető azon állí-  
 tás, hogy olasz részről a harcz vezetése úgy a hadsereg, valamint a  
 hadtestek és hadosztályok részéről nagyon hiányos volt, csaknem  
 egészen — hiányzott.

Osztrák részről e tekintetben hiányosság először a tartalék gya-  
 log hadosztálynál észlelhető. Itt is előbb a Benkő dandár külön har-  
 czol a Weimár dandártól; azután a kettő összekeveredik; azután az  
 egész hadosztály úgy szétmállik, hogy mikor a hadosztály új felada-  
 tot kap, a parancsnok nem képes többé hadosztályát összeszedni,  
 illetőleg egységes vezetését érvényre juttatni. Mentségül itt felhoz-  
 ható, hogy e hadosztálynak egy szál lovassága sem volt, a mi a  
 parancs közvetítését fölötte nehezítette. A terep olasz ültetvényes  
 jellege, áttekinthetlensége, a lovasság hiányát még növelte. Végre

figyelembe veendő, hogy a tartalék-hadosztály csak néhány nappal előbb alakult, minél fogva a csapatok és parancsnokok még nem nyerhettek annyi összetartási erőt, úgyszólván még nem forrtak úgy össze, mint a többi seregrészek, melyek hadrendje már régebb és állandóbb volt.

A háborúban hevenyészett sereg- és csapattestek harcászati értékére nézve az előbbiekből a következtetés könnyen levonható.

Hasonlóképen kifogás alá eshetnék a mai felfogás szerint azon harczintézkedés, a mely szerint a 9. hadtest reggel 9 órakor a Weckbecker és Böck dandárok a Monte Croce elleni támadásra rendelte. A harcz lefolyásából és az utólag nyíltan feltáruuló helyzet szerint e támadások azért nem sikerültek, mert az erők nem egyszerre, hanem harczvonalonként egymás után, és pedig minden későbbi lépcső csak akkor kelt rohamra, mikor előttese már vissza volt verve. Tekintettel arra, hogy — a mint most tudva van — a Monte Crocen d. e. 10 óráig, csak a Brignone hadosztály Sardegn dandára állott, jogosultnak látszik azon föltevés, hogy ha a Weckbecker és Böck dandárok egyszerre, egységes terv szerint juthattak volna az átkaroló támadáshoz, a siker várható és maradandó lehetett volna. Tényleg azonban e két dandár négy — önmagukban elszigetelt — támadó lökemet intéztek, melyek esetenként pillanatnyilag szép eredményre vezettek, de végül ezek még is csak felhagyandók voltak; mert míg a két dandár együtt hatalmas túlerőt fejthetett volna ki a Sardegn dandár ellen, addig mindegyik támadó csoport egymagában túlerővel állott szemben és eredménytelenül elvérzett.

Ugyanezen egység hiánya érvényesül a 7. hadtestbeli Scudier dandár fellépésekor, a 9. hadtesthez viszonyítva. A Scudier dandár eleinte nem tudta, hogy a 9. hadtest is támad; ezt csak akkor vette észre, mikor maga a Monte Godira érkezte, a 9. hadtestbeli csapatok kétségbeesett, de szerencsétlen küzdelmét látta. Utólag némi jogosultsággal bir azon felfogás, hogy oly támadást, mint a Monte Croce, Belvedere, Monte Törre és Custozza erős állásai kívánnak, szükséges lett volna alaposabban előkészíteni és több összhanggal intézni, semmint történt.

Mentségül föl lehet hozni, hogy a 9. hadtest jogosítva volt azon föltevésre, hogy mindjárt — mielőtt az olasz erősítések megérkeznek — az erélyes támadás még csekélyebb erővel is jobban sikerülhet, mint később nagy erővel. Ez lehetett az oka, hogy a már elől levő Weckbecker dandár nem várta be a Böck dandárt, hanem előre tört; hogy a 9. hadtestbeli dandárok támadása és a 7. hadtestbeli Scudier dandár között csak véletlenül t. i. tévedésből jött létre bizonyos összefüggés (a 19. ezred elszakadt századainak iöllénése) de nem terv szerint és nem is volt eredménye.



Ugyan e támadásoknál ismételve találkozunk azon ténynyel, hogy a csapatok irányt tévesztenek és elvesztik az összeköttetést a velük egy kötelékben működő csapatokkal.

A Böck dandárbeli Németalföld 63. gyalogezred a 2-ik harczvonalból előbb jut harczba, mint az 1-ső harczvonalbeli Toscana 66. gyalogezred. A két ezred egymást szem elől veszítette. A Scudier dandárbeli Rudolf 19. ezred 10 százada elszakadt saját dandárától és azon hiszemben, hogy saját dandárát követi, a 9. hadtestbeli dandárok harczkörébe keveredett és a Böck dandárbeli Németalföld 68. gyalogezred után szintén megveretett.

El kell ismerni, hogy ez események főoka a terep és ültetvények áttekinthetetlen és általános vesződéses voltában rejlik; a szóban forgó harczterep csaknem erdőszerű sűrű ültetvényekkel volt borítva. Mivel azonban e körülmény a csapatparancsnok előtt ismeretes lehetett, ugyancsak az erdei harczok számára szükséges rendszabályokat bizonyos fokig itt is kellett volna alkalmazni.

A vezetés méltánylása nem volna teljes, ha még egy pillantást nem vetnénk a két főparancsnokság működésére és magatartására.

Osztrák részről Albrecht főherczeg, a főhadiszállás egész kíséretével, jókor reggel a csata színhelyére megy. 8 órakor reggel már Sonától délre, a Montebelló hegyen áll és várja az első rendelkezéseinek végrehajtásáról beérkezendő jelentéseket. A csata megindul; a fővezér mindig ott van, a hol a helyzetet egészben áttekintheti és mellette első segédközege: a vezérkari főnök. 9 órakor S. Giorgio in Salicenél áll és innen adja ki az intézkedést a véres dráma második felvonásához. A harcz hullámai mindig hevesebben zúgnak; délben a fővezér már S. Rocco di Palazzolóba megy. Eles szemmel kíséri a harcz minden mozzanatát; mint Jupiter kezében a nyilat, úgy tartja hatalmában a széles harczvonalba fejlődött harczerőket, hogy a kellő pillanatban a döntő pontra lesújtja. Most elérkezett a válságos pillanat; a parancsnokok már ismerik a fővezér szándékát; alig hogy kijelölte a döntő pontot, már repülnek a nyilak, már rohannak a dandárok és csakhamar mindenfelé csak futó ellenséget láthat a győzelmes hadvezér.

Olasz részről is láthatunk egy főparancsnokot: maga a király. Reggel, mielőtt a csataterre indulna, Goito körül sétalovaglást tesz. A vezérkari főnök, otthon hagyva a főhadiszállás összes személyzetét, a főparancsnoktól külön ellovagol a vidékre, melyről csak későn tudta meg, hogy csatater. És itt soká egymást keresik a király és a vezérkari főnök.

*A király-fővezér egyáltalában nem parancsol semmit; mikor látja, hogy rosszra fordul a helyzet, sarkantyúba kapja lovát és haza vágat; ott hagyva hadseregét és vezérkari főnökét.*

A vezérkari főnök parancsol és rendelkezik; de mikép? Min-

denütt ott látja a legnagyobb veszélyt, a hol épen jelen van; és mivel semmi parancsközvetítő közeg mellette nincs, mindig annak parancsol, a kit épen előtalál. Előbb találkozik Brignonéval; eltéríti eredeti útirányáról és a Monte Borrera rendeli, mert látja, hogy Sommacampagna felől ide irányú a támadás. Innen vágat Villafrancába. Itt megtudva a huszárok rohamát, most már Villafrancát találja legjobban veszélyeztetve és lelkére köti Della Koccának, hogy csak jól őrizze e pontot. Innen vágat Cugiához: ezt előbb Villafrancára irányítja, de látva a Brignone hadosztály hátrálását, ott hagyja Cugiát és vágat Briguonéhoz, hogy csak tartsa magát, jön már Govone segítsége. Ez a hadosztály kapott parancsot a királytól, a vezérkari főnöktől, a hadtestparancsnoktól, de mindenkitől mást-mást; úgy hogy e tábornoknak még érdemül kell betudni, hogy ennyi ordre és contreordre között, hadosztályában nagyobb désordre nem keletkezett. A vezérkari főnök pedig vágat ide s tova, egyik hadosztálytól a másikhoz, kapkodva, elhamarkodva egyik ponton rendel, a másikon visszarendel.

Az I-ső hadtestnek nem parancsol semmit, mert nincs jelen nála; nem is tud róla semmit, míg csak d. u. Valeggióba nem érkezik. Ide érkezve és értesülve a kedvezőtlen helyzetről, rögtön feledi a custozzai helyzetet, hanem Valeggiónál látja a legnagyobb veszélyt. Időközben Custozzánál és a Monte Crocen jóra fordult az olaszok helyzete, de a vezérkari főnök nem látva tovább közvetlen látása körleténél, most csak a balszárny vereségétől van eltelve és visszavonulásra rendeli a jobbszárnyat is, a hol ekkor épen nem volt ok a visszavonulásra.

La Marmora, vezérkari főnöknek az volt a szerencsétlensége, hogy ott, a hol ő volt, és akkor, mikor ő ott volt, mindig az olaszok voltak megverve. Ez által benne azon vélemény keletkezett, hogy a hadsereg az egész vonalon meg van verve, a mi — nem úgy volt; legalább akkor nem, mikor ő úgy képzelte.

Déltájban, mikor a vezérkari főnök is elszomorító képekkel eltelve, ellovagolt a csatatérről, az olaszoknál végkép megszűnt a vezetés. Eddig se volt egységes vezetés, hanem voltak a pillanat behatása alatt kiadott kapkodó rendelkezések. Déltől kezdve azonban ez is megszűnt. A csatatéren levő seregrészek magukra voltak hagyatva; még a visszavonulási rendelkezések is külön adtak ki, hol az egyik, hol a másik csoportnak; de senki sem tudta, mitévő legyen ő maga, és mi történik szomszédjával.

Csak későn este keríti kezébe a hadsereg főhadiszállása újra az egységes vezetést, — a visszavonulásra. De a vezetés hiánya, a szétszórva és vezetési terv nélkül kiadott parancsok egész nap sok sűrűlődést, fennakadást, félreértést, oszlopkeresztvezést, vonatok és csapatok összetorlódását, szóval százele zavart idéztek elő.

Az olasz parancsadásra még jellemző a Cerale hadosztálynak önkényt! eljárása, melylyel más menetvonalat követett, mint ki volt tűzve. Sirtori úgy szakja meg elővédjének a menetvonalat, hogy maga Villahermosa tábornok is eltéved. Egy lovas dandár reggel semmi parancsot sem kap, de — ebbe is bele nyugszik és i. t.

Bizonyára a parancsadás eme hiányosságában az olasz veregés nem csekély forrása rejlik.

### *Hírszerzés. Földerítés. Összeköttetés.*

A hírszerző és földerítő szolgálat akár badászatilag akár harcászatilag az olaszoknál igen alacsony fokon állónak mutatkozik.

A hadizenet óta az olasz főhadiszálláson arról, hogy mi történik az osztrák seregnél, semmit sem tudtak. De ez még hagyján! Nem is tettek semmit, hogy megtudják. Egyszerűen megelégedtek azon hírekkel, melyeket a kémek és az olaszbarát lakosság hoztak. Ez a passió hírszerzés; mely tétlenül bevárja, míg a hírt helyébe hozzák. Aktív hírszerzésre, mely a kémektől eredő híreket megerősítette, megcáfolta, helyesbítette vagy kiegészítette volna, semmi sem történt.

Így történhetett, hogy 24-én reggel az osztrák hadsereget még mindig az Ecs balpartján képzelték. A 23. és 24. közötti éjjelen a Cerale hadosztály és az osztrák 5. hadtest részei alig egy mértöldnyi távolságra táboroztak egymástól; az olaszok az osztrákok közellétéről mit sem tudnak. 24-dikén reggel a menetek megkezdődnek; minden seregrésznek nagyszámú lovassága van; de egyik sem szerez idejekorán tudomást az ellenség közellétéről, csak mikor már a harc kezdődik. Sőt némelyik még ekkor sem hiszi. Cerale például a tartalék hadosztályt valami portyázó különítménynek nézte, mely Peschierából kivonulva, csak véletlenül ide vetődött. Sirtori a vele szembeszálló Bauer dandárt egyidejűleg saját elővédjének nézte és nem is akart tiizeltetui.

A Sonnaz lovas hadosztálya 23-án d. u. Villafrancából kiszorítja a Pulz lovasdandárt; de hogy ezen kívül mi történik Verona körül, mi Verona és Peschiera között, azzal nem törődik. Kényelmesen táborba száll; és mivel a 24-dikére szóló parancs idejekorán hozzá nem érkezik, 24-én, mikor már az egész hadsereg mozog, az olasz lovas-hadosztály áll, és tétlenül vár, míg a parancs hozzá jut. Sem kérdést nem intézett mai feladata iránt, sem saját elhatározásából nem tett semmit.

A harcászati hírszerzés egy neme az összeköttetés fentartása a szomszéd és társ-seregrészekkel. Nem azt értjük ez alatt, hogy a csapatok physikailag is érintkezésbe lépjenek; csak azt, hogy egyik

csapat- vagy seregtest tudja és szerezzon hírt arról, hogy mi történik a másíknál.

E szolgálátot az olaszoknál bámulatos fokig elhanyagolva látjuk. Az 1. hadtestnél Cerale nem tudja mi történik jobbra Sirtorinál; Sirtori viszont nem, hogy mi történik jobbra-balra Cerale és Brignone-nál. E szomszéd hadosztályok csak akkor szerezznek tudomást kölcsönösen helyzetükről, mikor mind a három visszavonul. Az említett hírszerző összeköttetés hiánya okozta kölcsönösen a hadtest-tartalék visszavonulását a Monte Ventóról és Sirtori visszavonulását S. Luciaról. Sirtori legalább azt állítja, hogy ő nem volt közvetlenül a visszavonulásra kényszerítve, hanem azért hátrált, mert a hadtest-tartalék a Monte Ventóról hátrált és Sirtori baloldalát fedetlenül hagyta. Ghilini, a hadtesttartalék parancsnoka viszont azt állítja, hogy ő sem volt a visszavonulásra kényszerítve; de látva, hogy Sirtori visszavonul S. Luciaról, a Monte Vento állás jobboldala fedetlenül maradt, tehát ő is visszavonult.

Pianell a 2. hadosztály parancsnoka már d. e. 10 órakor saját elhatározásából harcába lép; a hadtestparancsnok e hadosztály jelenlétééről csak d. u. 4—5 óra között nyer tudomást, mikor már minden el volt veszve. Pianellnek Aosta dandára valóságban nem is volt megverve; de parancs és hír nélkül állván öt órán át, mikor a többiek visszavonultak, ő is visszavonult.

Della Bocca a 3. hadtest parancsnoka reggel 8 óra óta Villafrancában áll; de hogy mi történik az 1. liadtestnél Vallenggio felé, arról csak d. u. 2 órakor kap hírt — véletlenül. Ő csak ezután küldött egy tisztet Vallenggióba megtudni, igaz-e, hogy az 1. hadtest visszament a Mincio jobbpartjára? Szörnyű igaz volt. Meg is hült Della Roccában a vér, mert e pusztá híre, harcászati kényszer nélkül, elhatározta a visszavonulást.

A 2-dik hadtestheli Longoni hadosztály egész nap hallja az ágyúszót, sőt látja a felbomlott réműletes futást; de azért nem küld elő senkit a harezban álló parancsnokokhoz, hogy kell-e segítség? Bevárja, míg a 3. hadtest felhívja és már — késő.

*Mind oly tények, melyek azt mutatják, hogy az olasz sereg-oszlopok estig egymásról kölcsönösen nem tudtak semmit, hogy egymás között sem, közvetlenül, sem hírszerzés útján összeköttetést nem tartottak.*

#### *A csapatok harezértéke.*

Érdekes összehasonlítást lehet tenni a két hadsereg csapatainak harezértékére nézve.

*Az olaszoknál azt látjuk, hogy a mely csapat egyszer megverett, az az egész napra lelép a küzdterről; és pedig nem csak a*

*közvetlen harctérrel hagyja el, hanem megy vissza feltartóztatlanul a Mincio mögé.*

A Cerale hadosztály a Monte Cricolnál és Oliosinál legyőzött; megy vissza Valeggio és Monzambonóig.

A Sirtori hadosztály Brescia dandára, Pernisánál vereséget szenved; ott hagyja társdandárát, és meg sem áll Valeggióig. Később a Valtelina dandár S. Lucianál szorult helyzetbejut; megy vissza Valeggióig.

A Brignone hadosztály Lombardia dandára, Belvedere mellett vereséget szenved, a Sardinia dandár nem is vereséget, csak sok veszteséget szenved; de azért mind a kettő megy vissza Valeggióig.

Mondani sem kell, hogy ezen magatartás a csapatot és parancsnokot nem épen előnyös színben tünteti föl és csaknem igazat ad azon véleménynek, hogy az olaszok a custozzai csatában tulajdonképpen nem voltak legyőzve, csak ők maguk legyőzötteknek képzelték magukat és ehhez képest viselkedtek.

Hisz a csata hullámváza közben osztrák seregrészek is szenvedtek vereséget, de azért nem váltak harczóképtelenné. A Benkó dandár a Pisa dandár által a Monte Gricolról levettetik; visszavonul a hegy lábáig, itt rendezkedik és már egy óra múlva újra támad és egész nap még véres harcokat vív.

A Benedek ezred a Brescia dandár által kétszer visszavertetik; de újra rendezkedik és újra támad. Több helyen a vadászok is így cselekedtek.

Igaz, hogy a Weckbecker, Böck és Scudier dandárok is visszavertettek és pedig igen szerencsétlenül. De azért még számottevő harcászati feladatot kaptak, habár csak a 2-ik vonalban. Támadóra ezek sem voltak többé használhatók.

A Pulz lovas hadosztálya súlyos veszteséggel vonult vissza Villafrancai rohamából. De azért este holtig fáradt lovakkal újra munkánál látjuk és meg is gyúlt vele a baja az olaszoknak.

E tények hangosan és ékesen szólnak az osztrák hadsereg harcászati értékének fölényéről az olaszé fölött, habár a katonai vitézség és személyi bátorság elég szép példáját találhatjuk az olaszoknál is.

Az osztrák és magyar csapatoknál egyes katonák vitéz fegyvertényei, midőn a tisztük megsebesülve tovább harcolnak, midőn a legénység önfeláldozással menti meg tisztjeinek életét, vagy életével oltalmazza a zászlót, a csapat dicsőségének szentelt jelvényét, oly tömegesen fordulnak elő, hogy valamennyit e helyen felsorolni nem lehet; egyesek fölemlítésével pedig igazságtalanságot követnénk el az elhallgatottak iránt.

E tekintetben inkább az illető ezredtörténetek adataira utalunk.

Olasz részről, mint a melynek aprólékos adatai nálunk kevésbé ismeretesek, fölemlítjük Borii ezredes magatartását, ki a Brignone hadosztály Sardinia dandáránál az 1. gránátos ezred parancsnoka volt.

Mikor ezen ezred a Monte Crocen a Rudolf 19. magyar ezred rohama elől rendetlenül hátrálni kezdett és Boni az ezredet rendes eszközökkel meg nem állíthatta, az ezredes a kürtössel hosszan tartó «Vigyázz!» jelt hivatott. Mindenki megállt és kíváncsian várta, hogy mit jelent az ellenség közelében e szokatlan kürtjei?

Boni a meglepetés csendjét felhasználva, a megdöbönt ezred közzé lép és ily szavakat intéz hozzá:

«Eddig azt gondoltam, hogy én a hadsereg legszebb ezredét vezényelem, és erre büszke voltam. De semmint ezredemet rendetlenül hátrálni lássam, inkább magam fogom a zászlót és meghalok az ellenség sorai közt».

Ezzel odalép a zászlótartóhoz és a zászló után nyúlva erélyes hangon rákiált:

«Ide azt a zászlót!»

A zászlótartó nem adta. Es mikor az ezredes követelését ismétli, felzúdul az ezred: «Nem, nem adjuk! A mienk a zászló, meg is fogjuk védeni! — Vezessen ezredes úr, majd meglátja, jó kezekben van!»

ki ezred előre ment és a 10 óra 15 perczkor érkező Ferrari ezredes segítségével a Rudolf ezred rohamát visszaverte.

Boni ezredes e napon még részt vett a Belvedere visszahódításában a Thun ezredtől; ő védelmezte utoljára a Belvederet a Töply dandár ellen; utoljára Custozzába szorúlt, honnan ezrede romjaival és a zászlóval Valeggioóba vonóit vissza hadosztályához.

#### *A kezdeményezés.*

A custozzai csata osztrák részről szép példákat mutat az alparancsnokok kezdeményező fellépésére, ki alparancsnokok nem elégedtek meg azzal, hogy a felsőbb vezetőség parancsait teljesítsek, hanem a legtöbb esetben a vett feladat szellemében túl is tettek a parancs szó szerinti rendelkezésén vagy a felsőbb parancsot már saját elhatározásukkal megelőzték.

Már 23-án este, midőn az 5. hadtest Chievoból Castelnovo felé előre tolatik, Rodich hadtestparancsnok nem elégedett meg a neki haziüről kijelölt pontok megszállásával, hanem a helyzet közvetlen megismerésének megfelelőleg, a nélkül, hogy parancsot várt volna Castelnovot is megszállotta, mi által a holnapi nap hadműveletének első sikereit nem kevésbé könnyítette.

A csata napján Pulz ezredes lovas hadosztályával tulajdonké-

pen csak a sereg bal oldalának biztosítására volt kirendelve. Kévszörbe önálló parancsnoknál e feladat nem tett volna szükségessé messzemenő támadó vállalatot mint Ganfardinetól — Villafrancáig, különösen mivel maga a biztosítandó sereg bal szárnya még alig volt túl Sommacampagnán. De Pulz a biztosítás leghatásosabb módját a saját támadásában ismerte fel. Hogy mily eredménynyel— már a csataleírás folyamában többször említettük: az osztrák baloldalt válságos veszélylyel fenyegető ellenséges csapattömegek Villafrancánál egész nap ki sem mozdultak.

A 9. hadtest eredeti feladata csak Sommacampagna biztosítása volt. Hartung azonban saját el határozásából a Weckbecker dandárt mindjárt Berettara és Casa dél Sole-ig előre tolja és ezzel a fővezér parancsát merjelőzte. Később, midőn a Monte Croce a Brignone hadosztály csapataival megnépesül, Hartung megint saját elhatározásából szánja magát a Monte Croce gyilkos megtámadására. Igaz, hogy e támadás nem sikerült, mert a kivitel nem felelt meg mindenben a helyzet követelményének; de maga a szándék, az önálló elhatározás, igen dicséretes vala, bár e pillanatban nem felelt meg egészen a fővezér terveinek és szándékának.

A kezdeményező fellépés legszebb példáját látjuk az 5. hadtestnél, mely saját menetcélját elérve, a szomszéd tartalék gyalog hadosztály válságos helyzetét a Monte Cricolnál észreveszi, és bár maga ellen is bizonytalan erejű ellenség közeledik, mégis a Piret dandárt a szorongatott Benkó dandár segítségére és Oliosi rohamára rendeli. E rendelkezésnek a nap eredményében döntő jelentősége volt.

Kicsinyben hasonló önállóságot látunk Berres ezredes elhatározásában, ki ugyan maga a hadtest-lövegtartalék fedezésével van megbízva, mégis kirendeli Bechtolsheim kapitányt a szorongatott Benkó dandár oltalmára. És ugyanez önálló elhatározást látjuk Bechtolsheimnél, ki miután eredeti feladatát immár meg nem oldhatta, saját felelősségére tovább megy, neki rohan a Cerale hadosztály Éorli dandárának és azt egy pillanat alatt a feloszláshoz igen közel álló állapotba juttatja. Bechtolsheim tehát azon ellenséges oszlopot, a melynek megtámadására ki volt rendelve (Fenile felé) már meg nem foghatta, de e helyett a helyzet önálló megítélése folytán egy más, sokkal nagyobb és veszedelmesebb ellenséges seregrészt tett tönkre, és saját hadseregének még nagyobb szolgálatot tett.

A kezdeményezés hasonló szellemére mutat a peschierai várparancsnok azon rendelkezése, hogy a várórség egy különítményét a harcban való közreműködésre rendelte. E különítmény ugyan positiv nagy eredményeket nem vívott ki; de megjelenése a harctéren nagy szolgálatot tett, mert magára vonta a Pianell hadosz-

tály Aosta dandárát, mi által meg volt könnyítve a tartalék gyalog hadosztály küzdeme a Cerale hadosztály és a hadtest-tartalék ellen. Sőt Pianell épen ezen osztrák harczcsoport fellépésével indokolja azt, hogy hadosztályának másik dandárát is (Sienna) át nem hozta a Mincio bal partjára, hanem Monzambanonál hagyta. Látjuk tehát, hogy a kisded peschierai különítmény, bár maga visszaszorítottatott, egy egész ellenséges dandárt tartott távol a harcz döntő pontjától.

Olasz részről a kezdeményező önálló fellépésnek csak egy példájával találkozunk, a Pianell hadosztálynál. Ez a hadtest intézkedése szerint Peschiera megfigyelésére a Mincio jobb partjára volt rendelve; de a harcz fordulatát a Mincio túlsó partján észre véve, egy dandárral közbelépett. E fellépésnek nagyobb — talán döntő — eredménye is lehetett volna, ha Pianell nem elégedett volna meg fél rendszabállyal, hanem egész hadosztályát latba veti, ha magát messzebb terjedő támadásra tudta volna elhatározni, vagy ha közbelépését a hadtest többi részeivel összhangzatba hozta volna. Így azonban a felelősség nyomasztó érzete az eredeti parancstól való önhatalmú eltérés miatt, — az aggodalom, hogy időközben eredeti feladatát elmulasztja, — végre azon körülmény, hogy a hadtest többi részeinek helyzetéről mindvégig tájékozatlan maradt, — fellépését végeredményében hatástalanná tette. Ha az egész Pianell hadosztály tervszerűen közbelépett volna, a mint ezt most utólagosan föltétlenül megengedhetőnek sőt czélszerűnek kell nyilvánítani, az osztrák jobb szárny válságos helyzetbe jutott és talán a harcz kimenete e ponton más fordulatot vett volna.

Más pontokon az olasz seregrészek között nem csak, hogy önkéntes kölcsönös támogatás jelét nem látjuk, sőt ez a határozott kérésre is elmaradt. Brignone és később Govone valamint Cugia a Monte Croce-n és Custozzánál kérve segítséget Della Itoccatól; egy embert se kapnak. Maga Della Rocca segítségül hívja a 2. hadtest Longoni hadosztályát; ez előbb vonakodik, csapatai fáradt állapotára utal, végül a tüzéséget előre rendeli, de már — késő. — Sirtori is kért segítséget Cerale és Brignone szomszéd hadosztályoktól. Ezek azonban még válságosabb helyzetben voltak, mint Sirtori; miért is a segítség megtagadása érthető és indokolt.

Végül a kezdeményezés legszebb példáját Albrecht főherczeg azon elhatározásában látjuk, hogy védő létére támadó hadműveletre indult. Azok után, a mit a IV. fejezetben a két fél hadászati helyzetéről előadtunk, nem lehetett volna csodálni, ha a déli hadsereg főparancsnoka védelmi helyzetben — vár, és bevárja az olasz hadsereg támadását. E védőlegesen magatartás elég indokolást találhatott volna, a hadsereg számbeli gyengeségében, a hadjárat védő-



leges végcéljában, a várnégyszög csábító biztosságában, az éjszaki hadjárat még akkortájt fejletlen állapotában.

De a főherczeg mind eme hátrányait egy merész elhatározással ellensúlyozta, azzal: hogy magához ragadta a kezdemény ezés előnyét, — mint a villám lecsapott a mit sem sejtő, elbizakodott olasz hadseregére és — győzött.

E kezdeményezés mesterileg volt előkészítve az erők összetartásával, a titoktartással, a várnégyszög biztosító es leplező oltalmával, a gondosan kidolgozott tervekkel és — az ellenség hibás intézkedéseivel.

### *Erőcsoportosítás.*

Ha a csatát a támadás alaki intézése szerint vizsgáljuk akkor azt határozottan szárnytámadásnak kell tekinteni. Legalább erre vall az osztrák erőcsoportosítás a csata különböző fázisában és a döntés kierőszakolása.

A csata kezdetén az osztrák erőcsoportosítás a következő viszonyt mutatja:

Jobb szárny: két dandár (tart. gyalog hadosztály).

Közepe: három dandár (5. hadtest).

Bal szárny: négy dandár (9. hadtest és Scudier a 7. hadtestből).

Tartalék, a bal szárny mögött két dandár (7. hadtestből).

Mivel az olasz hadsereg visszavonulási iránya, a saját jobb szárnya felé, — az osztrák visszavonulás pedig az osztrák bal szárny felé irányúit, azon erőcsoportosítás, hogy az osztrák főerő a bal-szárnyon tömörült, arra mutat, hogy a fővezér nem annyira a képzelhető legnagyobb siker kivívását, mint inkább a hadsereg saját bizlomágál tartotta első sorban szem előtt.

A csata folyamában, midőn az osztrák jobb szárny nevezetes előnyöket vív ki, a jobb szárny erőviszonya a Piret dandár közbelépése által megváltozott. Most a jobb szárnyon 3 dandár küzd, míg a középben csak 2 marad. Ekkor különben is ágy látszik, hogy a fővezér a hadászati helyzet követelményeihez képest, a döntést csakugyan a jobb szárnyon akarta előidézni. Erre vall, hogy a tartalék gyaloghadosztályt Monzambanora az 5-ik hadtestet a Monte Yentora irányítja. Ennek a szándéknak további következménye az lett volna, hogy a két tartalékdandár is a balszárny mögül a jobb szárny felé tolassák.

E szándék kivételét azonban megakadályozta az, hogy déltájban a balszárnyon a három első vonalbeli dandár hat (6) egyenkénti véres roham után határozott vereséget szenvedett és ugyane szárnyon mozdulatlanul bár, de fenyegetőleg állott az olasz sereg zöme — a 3. hadtest és a lovasság.

E helyzet visszaterelte a fővezért a bölcs óvatosság útjára, mely szerint első sorban a hadsereg biztossága tartandó szem előtt és tekintettel a kedvezőtlen erőviszonyra, inkább megelegedni a csekélyebb eredménnyel, mely csekélyebb veszéllyel jár, mint törekedni a nagyobb eredmény után, mely azonban mindent kockára tesz. Valóban, ha az osztrák jobbszárny a képzelhető legnagyobb eredményeket vívta is volna ki, — ha egy huzamban egész Valeggioig hatol is, — de ugyanez időben a balszárnyon az olasz sereg tömege elfoglalja Sommacampagnát: nem csak hogy a Mincio melletti előnyöket rögtön fel kellett volna adni, hanem az egész osztrák hadsereg Veronától el lett volna vágva és végzetleges katasztrófa előtt állott volna.

Ily megfontolások eredménye lehetett, hogy a fővezér, nemcsak hogy a tartalékot a balszárnyról el nem térítette, hanem a középről is még egy dandárt (Möring) a balszárny erősítésére és a döntés itteni kierőszakolására rendelt.

A döntés e pillanatában az erőcsoportosítás a következő volt

*Jobbszárny: 3 dandár.*

Közepe: 1 dandár.

*6Ugrzfbm*    %" vonal 3½ dandár,  
2.    «    3½    «

E 2-dik vonalbeli csapatok voltak a csata közepén visszavert dandárok: Weckbecker, Böck és Scudier.

Érintetlen ép csapat, mely e napon még tűzben nem lett volna, — mely még a hadsereg tartalékául szolgálhatott volna, — nem volt többé csak egy zászlóalj (23. vadász), egy üteg és egy hadmérnöki század, melyek Soimacainpagna helyi védelmével voltak megbízva. A Szapáry különítmény a Pó és a Cialdini hadsereg megfigyelésével lévén elfoglalva, Custozánál számításba nem jöhet. Ezeken kívül az osztrák hadsereg utolsó emberig tűzben volt.

Az olasz erőcsoportosítás nem volt ugyan tervszerűleg intézve, de a támadó fél kényszerítő hatása alatt még is elég kedvezően alakúit, úgy hogy a rendelkezésre álló erő elégtelensége vagy aránytalansága a támadóéhoz képest, nem okozta a vereséget. Ha a dandáregységet veszszük alapúit, olasz részről 10 hadosztályban 20 dandár volt a csatatéren vagy a csatatérhez oly közel, hogy a csatában a döntés előtt közbeléphetett volna. Ezek közül azonban 10 dandár a döntő harcokban részt nem vett; ezek: Villafrancánál Umberto és Bixio hadosztálya 4, Pozzo Marettónál a Cugia hadosztály egy dandára 1, a 2. hadtestbeli Longoni és Angioletti hadosztályok 4, és a Pianell hadosztály Sienna dandára Monzambanónál 1, összesen 10 dandár, mely tétlenül jelen volt a többi seregrészek egyenkénti legyőzetésénél.

Ha e számítást, veszszük alapul, igazat kell adni, az olaszok-

nak, kik azt hirdették, hogy a visszavonulásuk — mert vereséget nem ismernek el — az osztrák túlerő által vált szükségessé. Igaz, osztrák részről 11 dandár állott harcban 10 olasz dandár ellenében; de abban, hogy a másik 10 dandárt is latba nem vetették, abban nem az osztrák harczerek akadályozták meg, hanem — egyszer ki kell mondani — saját gyámoltalanságuk.

Egyébiránt még ha elfogadjuk is az olasz számítást alapú, hogy Custozánál 11 osztrák dandár győzött le 10 olasz dandárt, még akkor is csodálni lehet, hogy ily csekély túlerő, mely ez elnevezést meg sem érdemli, — oly nehézszéges terepen, mely a támadónak száz akadályt és a védőnek ugyanannyi előnyt nyújt, — oly szívós ellenállással szemben, minőt az olaszok helyenként kifejtettek, — ily döntő eredményt tudott kivívni. Ily eredmény mellett még az ellenségnek is a legnagyobb tisztelettel kell elismernie az osztrák és magyar csapatok vitézségét, önfeláldozó hősiességét.

A valóság azonban az, hogy all osztrák dandár 77 zászlóaljából, a 10 olasz dandár azonban 90 zászlóaljából állott.

A harczoló csapatok számerejét és szárnyankénti csoportosítását, Hold vezérkari százados (most tábornok) munkája nyomán a következő táblázatokban tüntetjük fel.

**Táblázat**  
az erőcsoporthoz áttekinthető a csatározati csatában.  
1-6. mozzanat reggel 8 órától déli 12 óráig.

Olaszok		Osztrákok		Osztrák jobb szárny		Osztrák bal szárny		Összeg		
Tartalékban	Harcban állva	Tartalékban	Harcban állva	Középen	Osztrák jobb szárny	Osztrák bal szárny	Összeg	Összeg	Összeg	
Egy zászlóalj a 7. gyalogezredből Casel-novóban. Összeg: 900 ember.	Kiróhanó csapatok Peschierből; Part. gyalog. hadosztály; Prater dandár az 5. hadtestből. Összeg: 17,700 ember, 28 löveg és 2 lovás század.	Möring dandár az 5. hadtestből. Összeg: 6300 ember és 8 löveg.	Bauer dandár és löveg. tartalék az 5. hadtestből. Összeg: 6300 ember és 32 löveg.	Palz és Bujinovic lovás dandárok; Krebsberg dandár a 9. hadtestből; Welsersheimb dár a 7. hadtestből. Töply dár } Lövésztartalék } Összeg: 19,000 ember, 56 löveg és 18 lovás század.	Palz és Bujinovic lovás dandárok; Krebsberg dandár a 9. hadtestből; Welsersheimb dár a 7. hadtestből. Töply dár } Lövésztartalék } Összeg: 19,000 ember, 56 löveg és 18 lovás század.	Sendler dandár a 7. hadtestből; Bock dandár } Weckhofer dár } a 9. hadtestből. Lövésztartalék } Összeg: 18,000 ember, 48 löveg.	Sendler dandár a 7. hadtestből; Bock dandár } Weckhofer dár } a 9. hadtestből. Lövésztartalék } Összeg: 18,000 ember, 48 löveg.	42,000 ember; 2 lovás század; 108 löveg.	42,000 ember; 2 lovás század; 108 löveg.	42,000 ember; 2 lovás század; 108 löveg.
Egy lovásdandár zászlóalj Valcegghiam; Sirona dandár a Piacelli hadosztályból; Morzambuchban. Összeg: 3000 ember, 6 löveg és 1 lovás század (Valeggio).	Ceulle hadosztály; Aosta dandár a Pianell hadosztálytól; 1. hadtest tartalék. Összeg: 16,800 ember, 42 löveg és 9 lovás század.	Vallina dandár a Sironi hadosztálytól. Összeg: 5500 ember.	Brescia dandár a Sironi hadosztálytól. Összeg: 5500 ember és 12 löveg.	Palz és Bujinovic lovás dandárok; Krebsberg dandár a 9. hadtestből; Welsersheimb dár a 7. hadtestből. Töply dár } Lövésztartalék } Összeg: 19,000 ember, 56 löveg és 18 lovás század.	Palz és Bujinovic lovás dandárok; Krebsberg dandár a 9. hadtestből; Welsersheimb dár a 7. hadtestből. Töply dár } Lövésztartalék } Összeg: 19,000 ember, 56 löveg és 18 lovás század.	Sendler dandár a 7. hadtestből; Bock dandár } Weckhofer dár } a 9. hadtestből. Lövésztartalék } Összeg: 18,000 ember, 48 löveg.	Sendler dandár a 7. hadtestből; Bock dandár } Weckhofer dár } a 9. hadtestből. Lövésztartalék } Összeg: 18,000 ember, 48 löveg.	42,700 ember; 42 lovás század; 58 löveg.	42,700 ember; 42 lovás század; 58 löveg.	42,700 ember; 42 lovás század; 58 löveg.
Egy lovásdandár zászlóalj Valcegghiam; Sirona dandár a Piacelli hadosztályból; Morzambuchban. Összeg: 3000 ember, 6 löveg és 1 lovás század (Valeggio).	Ceulle hadosztály; Aosta dandár a Pianell hadosztálytól; 1. hadtest tartalék. Összeg: 16,800 ember, 42 löveg és 9 lovás század.	Vallina dandár a Sironi hadosztálytól. Összeg: 5500 ember.	Brescia dandár a Sironi hadosztálytól. Összeg: 5500 ember és 12 löveg.	Palz és Bujinovic lovás dandárok; Krebsberg dandár a 9. hadtestből; Welsersheimb dár a 7. hadtestből. Töply dár } Lövésztartalék } Összeg: 19,000 ember, 56 löveg és 18 lovás század.	Palz és Bujinovic lovás dandárok; Krebsberg dandár a 9. hadtestből; Welsersheimb dár a 7. hadtestből. Töply dár } Lövésztartalék } Összeg: 19,000 ember, 56 löveg és 18 lovás század.	Sendler dandár a 7. hadtestből; Bock dandár } Weckhofer dár } a 9. hadtestből. Lövésztartalék } Összeg: 18,000 ember, 48 löveg.	Sendler dandár a 7. hadtestből; Bock dandár } Weckhofer dár } a 9. hadtestből. Lövésztartalék } Összeg: 18,000 ember, 48 löveg.	42,700 ember; 42 lovás század; 58 löveg.	42,700 ember; 42 lovás század; 58 löveg.	42,700 ember; 42 lovás század; 58 löveg.

## 2-ik mozzanat déli 12 órától délután 3 óráig.

		Osztrák jobb } szárnny	Középen	Osztrák bal } szárnny	Összeg
Osztrákok	Harczolt Tartalék-kivonva	Osztrák jobb } szárnny Feschlerai különítmény 36. vadász zászlóalj } a Weimari Egy zdi a Pannszarten ezredtől } dtréből Egy * 17. ezredtől } Összeg: 5300 ember, 4 löveg.	A Bauer dandár fele mintegy 3600 ember.	W eckbecker és Bock dtrók a 9. hadtesttől; Scudler dandár a 7. hadtesttől. Összeg: 17,100 ember, 8 löveg.	24,000 ember, 12 löveg.
	Tartalék-kivonva	Egy zászlóalj a 7. gyalogezredtől. Összeg: 900 ember és 2 lovas század.	.	W elserheimi és Töply dtrók a 7. hadtesttől; A Kirchsberg dár fele a 9. hadtesttől; Pulz és Eujanovics lovas dandárjai. Összeg: 16,300 ember, 24 löveg, 18 lovas század.	17,100 ember, 32 löveg, 30 lov. század.
	Harczolt Tartalék-kivonva	Előst dandár az 5. hadtesttől; Benko dandár; Weimar dandár fele; Két tartalékos utteg. Összeg: 14,400 ember, 40 löveg.	Möring dandár; 1/2 Bauer dandár; Egy tartalék utteg. Összeg: 9600 ember, 24 löveg.	1/2 Kirchsberg dandár (29. gyalog ezr.) 5. gyalogezred egy zászlóalja; A 7. és 9. hadtest lovagartaléka; Tandártegek Bock és W eckbecker-től. Összeg: 3930 ember, 64 löveg.	27,000 ember, 128 löveg.
Olaszok	Harczolt Tartalék-kivonva	Az 1. hadtest tartaléka; A Cerade hadosztály; Aosta dandár a Pianell hadosztálytól. Összeg: 16,800 ember, 36 löveg, 9 lovas század.	Valtolina dandár a Sirtori hadosztálytól. Összeg: 3600 ember, 12 löveg.	A Giovone hadosztály; A Brignone hadosztály maradványa; A Cugia hadosztály fele; Egy lovagló utteg. Összeg: 10,600 ember, 56 löveg, 6 lovas század.	33,000 ember, 104. löveg, 15 lov. század.
	Tartalék-kivonva	Egy berszegieri zászlóalj Valleggiótan; Siona dandár Monzambanóban. Összeg: 5300 ember, 6 löveg, 3 lovas század.	.	Cugia hadosztály fele; Umberto és Bixio hadosztályok; Lovas hadosztály és hadtest-lovaság. Összeg: 31,800 ember, 44 löveg, 36 lovas szd.	37,100 ember, 50 löveg, 38 lov. század.
	Harczolt Tartalék-kivonva	Egy lovas ezred 6 század.	A Brescia dandár 5600 ember.	A Brignone-hadosztály legnagyobb-része 10,600 ember.	16,300 ember, 6 lovas század.

3-ik mozzanat délután 3 órától körülbelül esti 6 óráig.

Olaszok		Osztrákok		Osztrák bal   szárny		Osztrák bal   szárny		Osztrák jobb   szárny	
Harczából kivonva	Tartalékban	Harczban állva	Tartalékban	Harczából kivonva	Középen	Harczából kivonva	Középen	Harczából kivonva	Osszeg
	A Pianelli hadosztály: Egy lovas ezred. Osszeg: 10,000 ember, 12 löveg, 6 lov. század.	A h a r c z v e g e t é r t	Pipet Benko és 1/2 Weimar dandár; Két tartalékos tveg. Osszeg: 15,300 ember, 40 löveg és 2 lov. század.	Pechlerist kidöntvény: 36. vadász zászlóalj; Egy-egy zászlóalj a 76. és 17. ezredtől. Osszeg: 3800 ember, 4 löveg.	1/2 Bauer dandár. 3800 ember és 8 löveg.	Weschecker, Boek és 1/2 Kirchsbereg dandár a 9. hadtesttől; Seuchter dandár a 7. hadtesttől. Osszeg: 30,700 ember, 8 löveg.		27,600 ember, 20 löveg.	
	Cornale hadosztály: I. hadtest tartalékai: Egy lovas ezred. Osszeg: 11,300 ember, 70 löveg, 12 lov. század.			Két zászlóalj és egy tartalékos tveg. S. Luchtnal. 1800 ember, 8 löveg.		Egy zászlóalj a Toply dandártól; Egy zászlóalj Sonnenompariban; Egy tveg a Kirchsbereg dandártól; Pulz és Brigantines lovas dandárok. Osszeg: 1800 ember, 10 lov. század.		18,000 ember, 64 löveg, 20 lov. század.	
	Sirteri hadosztály: 10,000 ember, 12 löveg.			Welaerpariban és Toply dörög a 7. hadtesttől; 1/2 Kirchsbereg dandár a 9. hadtesttől; Möring dörög és 1/2 Bauer dörög az 5. hadtesttől; A 7. és 9. hadtest lövegparancsok. Osszeg: 21,600 ember, 88 löveg.		Goyone és Cugia hadosztályok. 21,200 ember, 59 löveg, 6 lovas század.		21,300 ember, 59 löveg, 6 lovas század.	
	Brigione hadosztály: 10,000 ember, 6 löveg.			Umberto és Bixio hadosztályok: Lovas hadosztály és hadtest-lovasparancsok. Osszeg: 21,200 ember, 44 löveg, 36 lov. század.				31,800 ember, 56 löveg, 42 lov. század.	
								32,700 ember, 48 löveg, 12 lov. század.	

E táblázatok összehasonlításából világosan kivehető, hogy az egész délelőtti folyamában a harcban álló csoportok a két ellenfél-nél körülbelül egyenlők. Tartalékban azonban az olaszok sokkal erősebbek.

A 2-dik mozzanatban, a harcban álló csoportoknál csak a középen bírnak az osztrákok túlerővel, míg a két szárnyon, különösen a keletinél, az olaszok sokkal erősebbek. — Tartalékban pedig az olasz túlerő általában a 2: 1 viszonynak felel meg.

Legérdekesebb a harmadik mozzanat, mely a döntés időszakát foglalja magában. Ekkor a harcban álló csoportok csaknem egyenlők; a tartalékban olasz részről még 21.000 ember áll 1800 osztrák ellen. 44 löveg 8 ellen és 36 lovas század 20 ellen. E mellett megjegyzendő, hogy a 2. hadtestbeli Longoni hadosztály teljesen figyelmen kívül hagyatott, holott tartalék viszonyban e hadosztály az olasz túlerőt még tetemesen növelné.

### *A lovasság.*

A Pulz és Bujanovics lovas-dandárok hős rohamait már ismételten említettük. E helyt csak arra akarunk utalni, hogy eme minden képzelmet felülmúló hevességgel végbevitt rohamoknak a csata kimenetére közvetve döntő hatásuk volt.

Hangsúlyozzuk e szót: közvetve. Mert a világhírű lovas-rohamoknak nem az volt az eredménye, hogy az ellenség tetemes részét megsemmisítették vagy harczképtelenné tették; nem is mondhatni, hogy e lovas rohamok az Umberto és Bixio hadosztályok harczműködését harczzőlő erőszakkal megakadályozták volna; ha e két ellenséges hadosztály és a mellé adott nagyszámú lovasság akart volna harczba lépni, ezt az osztrák lovasság meg nem akadályozhatta volna. E hős rohamoknak azonban kétféle eredménye volt: Először az olaszokat megfélemlítette és jó időre erkölcsileg megrendítette. Mikor azonban ez a rémület lecsillapult, érvényesült a másikk hatás: a tévútra vezetés. Az olaszok hihetetlennek tartották, hogy ily lovas tömegek ily makacs és heves rohamának más czólja ne legyen. Ily önfeláldozó rohamok bizonyára csak egy nagyszabású támadásnak előhírnökei, úgy hogy az olasz erők e képzelt nagyszabású támadást várták, várták reggel 9 órától d. u. 5 óráig. A Pulz-féle lovas-dandárok tehát nem közvetlen harczászati kényszerrel kötötték le Villafrancában és környékén az olasz sereg zömét; hanem közvetve, az által, hogy hős fellépésükkel az ellenség-nél azon hiedelmet keltették, miszerint ide fog irányulni az osztrák főttámadás.

Della Rocca hadtestparancsnoknál és La Marmora vezérkari főnök-nél, kik egymást kölcsönösen megszilárdították azon balvéle-

ményben, hogy Villafranca birtokában rejlik az olasz hadsereg üdve, nem nagy éleslátásra mutat e makacsról fentartott balvélemény. Az osztrák lovasságnak halálmegvető rohamait azonban, a hadseregünk legszebb babérlevelei közé sorolhatjuk, melyekre mi magyarok annyival inkább büszkéek lehetünk, mert e lovasság legnagyobb része magyar huszárokból állott.

Ha elképzeljük, a vakmerőségnek mondható huszárcsínyt, a mint Rigyiczky huszár alezredes egy pár fáradt huszár-századdal felszólítja Bixio tábornokot, hogy adja meg magát hadosztályával; ha visszaidézzük emlékezetünkbe Bechtolsheim kapitány hőstettét, ki egy maroknyi lovassággal szétugraszt egy egész dandárt: azon véleményre juthatunk, hogy ha lovassági hős fegyvertényekről van szó, épen nem szorulunk arra, hogy a példákat a külföldi seregekben keressük, a mint ilyenekkel bennünket, különösen újabb időben a német-porosz katonairodalom eláraszt; megtaláljuk a példákat a mi hadseregünkben is. Ha a poroszok írásban és képben glorificálják a Bredow-féle lovas dandár rohamát Rezonvillénél, mi hasonló büszkeséggel utalhatunk a Pulz és Bujanovics lovas dandárookra, valamint a Bechtolsheim páratlan ulánus századára.

### *Egybefoglalás.*

Ha ezek után az olaszok custozzai vereségének okait elemezzük, mely vereség, tekintettel a rengeteg számbeli túlerőre, rendkívül meglepőnek mondható, az okokat a következőkben jelölhetjük meg:

%" A hírszerző és földérítő szolgálat teljes elhanyagolása.

&" Ebből következett, hogy az olasz sereg 24-dikén nem csatára, hanem egyszerű menetre indult útnak.

' " Ebből következett a meglepetés, a készületlenség az összes parancsnokoknál.

(" Hiányzott a csatához az egységes vezetés és tervszerű parancsadás.

)" A csatatéren levő csapatok a döntéshez föl nem használtak.

\*" Mind ez elemek az osztrák hadseregnél a tökéletesség igen magas fokáig, csaknem mintaszerűleg ellenkező értelemben érvényesültek.

### *Olasz szépítgetések.*

A háború után, olasz katonai és nem katonai írók sokféle kísérletet tettek, hogy a custozzai vereség kudarczát megenyhítsék és szépítsék. Ezen senki sem csodálkozhatik, a ki belátja, hogy poli-



tikai érdekből szükséges volt a fiatal hadsereg erkölcsi állapotát mesterséges eszközökkel emelni.

Nehogy azonban e politikai okokból és hiúságból hangoztatott szépítgetések a beavatatlan előtt az igazságot elhomályosíthassák, e szépítgetések egynémelyikét itt igaz értékére leszállítjuk.

Hogy mennyi alappal bír az olaszok azon állítása, hogy az osztrákok mindenütt túlerőben voltak, már előbb az erőcsoportosítás czime alatt kimutattuk. Itt legfőljebb még azt tehetjük hozzá, hogy ha úgy volt volna is, ezzel ők maguk a legfényesebb bizonyítványt állítják ki az osztrák fővezényletnek, melynek sikerült — bár összes ereje csak az olaszok harmadával ért fel — ez erőket úgy csoportosítani, ott és akkor, és akkép latba vetni, hogy a döntés pillanatában, — a mint az olaszok mondják — az osztrákok mindenütt és mindenkor erősebbek, azaz számszerint többen voltak.

Nem ritkán olvashatni olasz íróknál, hogy az olasz hadsereg Custozánál — nem is szenvedett vereséget, hanem csak: visszavonult.

Mi készségesen elismerhetjük, hogy az egész olasz hadsereg nem volt megverve, mert az egész olasz hadsereg nem állt harcban. Hogy azonban a harcban álló rész megveretése, a harcban nem álló részeket annyira megrémítette, hogy ezek is akkép viselkedtek, mintha ők is meg volnának verve: az kétségbe nem vonható. Utóvégre pedig világszerte a legyőzetés fogalmához nem tartozik okvetlen az, hogy a legyőzött fél physikailag megsemmisíttessék; elég ha az egyik fél szóval vagy tettel legyőzöttnek vallja magát. Már pedig az olasz hadsereg «visszavonulásával» és azzal, hogy az egész csatatért az osztrákoknak engedte át, oly kétségbevonhatlanul legyőzöttnek vallotta magát, hogy azon kérdés, vajjon az olaszok le voltak-e győzve vagy nem? — meddő vitára vezetne.

Hogy azonban, mily mérvben tekinthető e «visszavonulás» valódi vereségnek, arról eléggé tanúskodik azon tény, hogy e «visszavonulás»-ból a napig nem bírtak kilábolni; hogy bár időközben az osztrák ellenfélnek politikai és hadászati helyzete (az éjszaki hadsereg vereségei folytán) a képzelhető legrosszabbra fordult; — bár időközben a porosz szövetséges szakadatlaní sürgette az olasz támadás új hadműveletét; — bár az olasz király és nemzet maga is égett a vágytól, hogy a Custozai csorbát kiköszörülje és a fegyverbecsületen ejtett föltért bosszút álljanak: mégis 14 nap kellett ahhoz, míg az olasz hadsereg támadó hadműveletre újra képessé válhatott.

Egy más mentségül azt lehetne felhozni, hogy az olasz hadsereg, bár megveretett, mégis győzött, mert hadműveleti célját elérte. E naiv sophismát így akarja bebizonyítani egy olasz író: Az olasz hadseregnek nem volt célja, hogy az osztrákokat legyőzze; hanem az, hogy az osztrák sereget az alsó Pótól elvonja és ezáltal

Cialdini hadműveletét könnyítse. És íme, június 23. és 24-én a Mincio hadseregnek sikerült az osztrák sereget az Ecs jobb partjára és magára vonni; — a kitűzött ez él el volt érve; — a hadsereg tehát, mint a ki jól elvégezte dolgát, nyugodtan visszavonulhatott. E sophistikus okoskodásnak volna némi alapja, ha ugyanazon idő alatt, míg a Mincio-sereg Custozzánál verekedett, Cialdini valóban átkelt volna a Pón. Tényleg azonban úgy áll a dolog, hogy a Mincio-sereg magára vonta ugyan az osztrák sereget, de arról sem Cialdini sem a király nem tudott semmit. Az eredmény pedig az volt, hogy Cialdini nem kelt át a Pón, a Mincio hadsereg pedig megveretve visszavonult. Hogy ily megvilágításban még mindig hadászati győzelemnek lehet-e a harcászati vereséget tekinteni, azt bátran az olaszokra bízhatjuk. Ha ők ily győzelemmel megvannak elégedve, — ha ellenfelünk lesznek, még sok hasonló győzelmet kívánunk nekik.

Végre vannak hangok, melyek azzal akarják elűtni a dolgot, hogy az olaszok nem is akartak csatát vívni. Hisz az egész 24-iki előnyomulásnak csak az volt a célja megtudni, vajjon az osztrák sereg a Mincio és Ecs között van-e, vagy pedig még mindig az Ecs balpartján és az alsó Pónál áll? — Ha az egész Custozzai csata olasz részről valóban csak amolyan erőszakos kémszemle volt, melynek célja csak az, hogy az osztrák sereg hollétéről tudomást szerezzenek: megint el kell ismerni, hogy ezen céljukat tökéletesen elérték. Arról, hogy az osztrák sereg 24-én a Mincio és Ecs között volt, arról alaposan meggyőződtek. Ha nem volt-e e meggyőződés egy kissé drágán megfizetve, azt döntsék el az olaszok. Ha nekik nem volt drága az ár — nekünk nem!

### *Veszteségek.*

Hogy végre a csata physikai hatásáról is világos képet nyújtsunk, a következő táblázatokban közöljük a csatáról szóló veszteségkimutatást.

## Veszteségkimutatás a custozai esatából.

Osztrák sereg	Meghalt			Megsebesült			Elfogatott			Eltűnt			Összesen		
	tiszt	legénység		tiszt	legénység		tiszt	legénység		tiszt	legénység		tiszt	legénység	
		lő	lő		lő	lő		lő	lő		lő	lő			
<b>5. hadtest.</b>															
Pírot dandár	14	109	2	21	389	—	—	2	—	1	105	—	36	599	2
Bauer *	5	96	—	14	366	2	—	4	—	—	132	—	19	598	2
Möring *	—	7	1	2	51	—	—	—	—	—	18	—	2	76	1
Hadtest-lövegteralék 4. és 6. Sicilia ulánus század	—	—	1	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	4	2
Összeg	21	221	15	37	812	8	—	6	—	2	330	72	60	1369	95
<b>7. hadtest.</b>															
Hadtest-parancsnok- ság	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Scudier dandár	4	133	2	22	386	4	—	—	—	1	317	—	27	836	6
Töply *	3	67	1	7	170	4	—	4	—	—	154	—	10	395	5
Welsersheimb dandár	6	75	4	26	327	1	—	—	—	—	110	35	32	512	40
Lövegteralék	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	2	1
Összeg	13	275	8	55	885	10	—	4	—	1	581	35	69	1745	53
<b>9. hadtest.</b>															
Hadtest-parancsnok- ság	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Kirehsberg dandár	1	37	—	12	192	1	—	4	—	—	134	—	13	367	1
Weekbecker *	11	174	2	31	592	1	—	—	—	—	378	1	42	1144	4
Böck dandár	7	123	—	26	365	2	1	10	—	2	263	1	36	761	3
Lövegteralék	—	1	3	—	5	3	—	—	—	—	—	—	—	6	6
Összeg	19	335	5	70	1154	7	1	14	—	2	775	2	92	2278	14
<b>Tartalék gyaloghadosztály.</b>															
Weimar dandár	5	99	1	23	245	1	2	78	—	7	493	—	37	915	2
Denkó *	11	119	9	21	575	1	—	—	—	—	241	8	32	935	18
Összeg	16	218	10	44	820	2	2	78	—	7	734	8	69	1850	20
Peschierai különit- mény	—	3	—	4	14	—	—	6	—	1	18	1	5	41	1
<b>Lovas-tartalék.</b>															
Bujanovics dandár	—	2	27	7	21	16	—	—	—	1	67	89	8	90	132
Pulz dandár	2	45	28	6	55	25	1	8	1	2	161	301	11	269	355
Összeg	2	47	55	13	76	41	1	8	1	3	228	390	19	359	487
<b>Összesen</b>	<b>71</b>	<b>1099</b>	<b>93</b>	<b>223</b>	<b>3761</b>	<b>68</b>	<b>4</b>	<b>116</b>	<b>1</b>	<b>16</b>	<b>3666</b>	<b>508</b>	<b>314</b>	<b>7642</b>	<b>670</b>
														<b>7956</b>	

## Veszteségkimutatás a custozzai esatából.

Olasz hadsereg	Tisztek						Legénység					Összesen
	Meghalt	Megbeszült	Elfogott		Eltűnt	Összeg	Meghalt	Megbeszült	Elfogott	Eltűnt	Összeg	
			Megbesz. beállve	Egész. ségesen								
1. hadtest												
1. hadosztály ...	12	26	10	26	6	80	53	352	6	972	1383	1463
2. " ...	6	9	1	—	—	16	22	148	—	129	299	315
3. " ...	14	33	20	17	2	86	124	513	—	913	1550	1636
5. " ...	9	32	12	2	—	55	120	530	1	802	1453	1508
hadtest-tartalék	6	10	1	—	—	17	50	222	—	50	322	339
2. hadtest ...	—	—	—	—	—	—	—	2	—	5	7	7
3. hadtest												
7. hadosztály ...	—	—	—	1	—	1	4	10	—	206	220	221
8. " ...	4	8	7	2	2	23	45	239	2	708	994	1017
9. " ...	9	40	6	—	—	55	220	831	24	289	1364	1419
16. " ...	—	1	3	—	—	4	8	43	5	106	162	166
hadtest-lovaság	1	5	1	—	—	7	4	12	—	12	28	35
Tart. lov. hadosztály	—	1	—	2	—	3	1	13	1	37	52	55
<b>Összesen ...</b>	<b>61</b>	<b>165</b>	<b>61</b>	<b>50</b>	<b>10</b>	<b>347</b>	<b>651</b>	<b>2915</b>	<b>39</b>	<b>4229</b>	<b>7834</b>	<b>8181</b>
<b>Megjegyzés:</b> E kimutatás az olasz hivatalos jelentés szerint készült. Az eltűnt gyanánt kimutatottak csakély kivétellel szintén fog- ságra kerültek.												
Osztrákok ...	71	223	4	—	16	314	1099	3761	116	2666	7642	7956
Olaszok ...	61	165	61	50	10	347	651	2915	39	4229	7834	8181

Ha e kimutatások nyers számaint végösszegeik szerint hasonlítjuk össze, azt találjuk, hogy a személyekben szenvedett veszteség a győzőnél és legyőzöttnél csaknem egyenlő (8181 olasz és 7956 osztrák).

Ha azonban o számokat elemezzük, azt találjuk, hogy halotlakban és sebesültekben a győző nagyobb veszteséget szenvedett, mint a legyőzött. E tünemény a támadó és védelmi harcz természetes következménye.

Ellenben elfogotlakban és eltűntekben a legyőzött sokkal többet veszített; különösen, ha még megfontoljuk, hogy a győzőnél, ki a csatatéren marad, az eleinte eltűntek többnyire előkerülnek és a többi rovatok számadatait növelik. A legyőzöttnél azonban az eltűntek is többnyire fogságba kerülnek.

A veszteségek százalékos aránya az osztrákoknál 10.7%, az olaszoknál 6.7%.

A mi pedig egy hadsereg katonai hírnevét leginkább csorbítja, az hogy tagjai ép egészségben kerülnek fogságba,, az az osztrák hadsereg tisztjei közül egyetlen egygyel se történt; míg az olaszok között e csoport meglepő számot mutat (50—60 tiszt).

Ehhez járul, hogy a győző osztrák sereg 14 ágyút, 16 lövegmozdonyt, 4 félig megrakott lőszerkocsit, 1 hadmérnöki és 4 egészségügyi kocsit, 2 táborig kohót és vagy 5000 puskát zsákmányul ejtett; míg magánál az osztrák hadseregnél az anyagveszteség csak abban állott, hogy három lövegcső és négy lövegtalp hasznavehetlenné vált.

## 10. FEJEZET

### CUSTOZZA UTÁN.

A győzelmes osztrák sereg a csata küzdelme után maga sem volt oly állapotban, hogy a rögtöni üldözésre és a győzelem kizsákmányolására gondolhatott volna. Ebben nem csak a csapatok fizikai kimerültsége, nem csak a friss csapat teljes hiánya gátolta a fővezért, hanem fontos hadászati és harcászati megfontolások is.

Mindenek előtt a csata estéjén az osztrák főhadiszálláson a győzelem terjedelmét és mértékét nem lehetett teljesen áttekinteni. Az Albrecht főherczeg által Ő Felségéhez intézett távirat is azt igazolja, hogy a fővezér a győzelem döntő voltáról maga sem táplált túlságosan vérmes reményeket. Legalább e távirat sokkal szerényebb hangon szól, mint a minőre a győzelmes hadvezér jogosítva volt, ha az olasz hadsereg erkölcsi megrendülését teljes nagyságában ismerte volna.

Így azonban tudta, hogy az olasz haderőnek tetemes része a csata napján a csatatér közelében volt ugyan, a csatában azonban részt nem vett. Tudta, hogy magáról a csatatérről az olasz jobb szárny zöme (3. hadtest) csaknem harc nélkül vonult vissza. Mind e seregrészeket az osztrák fővezérnek teljesen épeknek, harczra készeknek kellett föltennie; és ismerve az olasz sereg támadó szándékát, teljesen indokolt volt az osztrák főparancsnok azon várakozása, hogy a csata holnap megújul, hogy az olasz sereg ép részei a következő napon a támadást újra fölveszik.

E föltevés nem valósult; de jellemző, hogy az osztrák fővezér az ellenségről mindig a lehető legjobbat és leghelyesebbet tette föl és ez ellen tett ellenrendszabályokat. Ez eljárásban a kivívott győzelemnek szintén nem csekély forrása keresendő.

Mivel a csata megújulására az osztrák sereg harcászatiilag alig kívánhatott magának jobb állásokat, mint a custozzai szélső dombvidék magaslatait, melyeket a csata hatalmába adott; mivel

hadászati szempontok azt követelték, hogy a helyzet tisztulásáig a sereg Veronától, mint az egész hadművelet főalapjától messzire el ne távozzék: a csapatok fizikai állapota, a harcászati és hadászati helyzet egyaránt azt követelte, hogy a sereg egyelőre a csatával kivívott állásokban maradjon.

A győző sereg az éjt a csatatéren töltötte. Csak 25-én reggel felé történtek némi helyváltoztatások.

### *Június 25 és 26.*

A Piret dandár 25-én korán reggel az a. tiroli vadászszázaljat, 2 löveget és egy főlszakasz Sicilia ulánust rendelt előre Valeggioba. E csapat közeledtére az ellenség utolsó maradéka a helységről kivonult és a Borghettoi hidat felgyújtotta.

A vadászszázalj reggel 6 órakor megszállotta Valeggiot, hol még mindig vagy 120 sebesült és 30 maradozót foglyul ejtett.

Begyel 8 és 9 óra között a Piret dandár zöme is bevonult Valeggioba. A Mincion lefelé Pozzolóra küldött lovasság az ellenségnek már nyomát sem találta, csak hírül vette, hogy az olaszok hadi hidjaikat Molini della Volta, Bonati és Ferri mellett 6, 9 és 11 órakor lebontották. Valeggiot az 5. hadtest műszakilag is védelmi-, a hidat pedig legalább gyalogosok számára használható állapotba helyeztette.

Az 5. hadtest többi részei a nap folyamában következőleg helyezkedtek el: A Bauer dandár — Kipa; a Möring dandár — S. Lucia; tüzérség — Pernisa; löszertelep — S. Bocco di Palaz-zolo; a hadtest főhadiszállása — Monteselle; oszlopraktár — Castelnovo.

A tartalék gyalog hadosztályból a Benkó dandár a Monte Ventón, — a Weimár dandár Salionze mellett, — a hadosztályparancsnokság Salionze-ban táborozott. Monzambano felé földérintve, a helységet az ellenségtől kiürítve, a hidat lebontva találta.

A 7. hadtest Custozza és Monte Gödi között maradt; a Scudier dandár jókor reggel La Zinából Casazzeba vonatott. A hadtesttől egy huszárszakasz Quaderniba ment földérintés végett és e kiküldetésén még vagy 30 foglyot szedett össze.

A 9. hadtest egy különítménye jókor reggel megszállta Villafrancát, hol sok olasz sebesült találtatott. Előretolt gyalogság Quaderni és Mozzecane-ig ment; a földérintő lovasság egész Goitóig jutott és észrevette a Mincio jobb partján levő nagy olasz tábor. A 9. hadtest többi részei közül a Kirchsberg dandár a Monte Croce-n, a Weckbecker dandár és a hadtest egyéb részei Sommacampagna körül táboroztak.

A Pulz lovas hadosztálya az itató helyek miatt Verona

közelében maradt; csak két század Bajor huszár táborozott Sommacampagna mellett.

A hadsereg főhadiszállása 95-én Zerbare-ban maradt.

Az olasz hadsereg 25-én az egész nap folyamán felbomlott hadrendjének helyreállításával foglalkozott és az 1. hadtesttel, melynek parancsnokságát a megsebesült Durandó helyett Pianell tábornok vette át Voltánál, a 3. hadtesttel Cerlungo és Goito között gyülekezett; a 2. hadtest 10. és 19. hadosztálya Goito biztosításával volt megbízva, míg e hadtest másik hadosztálya (4. és 6.) a nap folyamán még Mantua és Borgoforte előtt állott.

25-én még oly nagy volt a rémület az olasz főhadiszálláson, hogy még e napon az egész Mincio hadsereg visszavonulása az Oglio vonal mögé lön elrendelve. Irányítva lön:

Az 1. hadtest Medole, Gambara, Ossolengo, Cremona, itt a Po jobb partjára Monticelli-be.

A 2. hadtest Angioletti és Longoni hadosztálya Castellucchio, Solarolo és Sopiron át Cremonába; a Mantua előtti dandárok a legrövidebb úton Cremonába; a Borgoforte előtti Regina dandár Guastallába.

A 3. hadtest Gazzoldo, Acquanegra, Monticello, Gudesco és Cremonán át Piacenzába.

A lovas hadosztály Ceresara, Asola, Pontevicon át Monticelloba.

Mind e mozdulatok június 26-án kezdődtek és a hadsereg intézkedése szerint július 2-ig azoknak befejezve kellett lenniök.

Az osztrák hadseregnek 25-re szóló rendelkezését már ismerjük. Ki is fejtettük, hogy az a csapatok physikai állapota és a pillanatnyi helyzet által úgyszólván önmagától fejlődött.

Sokkal nehezebb elhatározás előtt állott az osztrák főparancsnok, midőn június 25-én a várt olasz támadás megújulása be nem következett és arról volt szó, hogy mit tegyen? És pedig, nem csak 25-án és a közvetlen rákövetkező napokon, hanem egyáltalában: mi legyen a déli hadseregnek új hadműveleti terve és célja?

Válságos kérdés; — nem csak a déli hadsereg, hanem esetleg az egész birodalomra.

Ha a déli hadsereg oly független lett volna, mely maga dönt a hadjárat végcéljai fölött, mely tisztán katonai szempontok által vezéreltetheti magát; ha a custozzai győzelem az egész olasz hadsereget sújtotta volna: utána a vert hadseregnek; nem tágítani sárkából; üldözni az utolsó lehelletig; nem engedni neki időt, hogy megrendült sorait újra rendbe szedje; előzőnleni az ellenséges államterületet; rémületet terjeszteni országszerte; a vert hadsereget harczzal, menettel és zaklatással a felbomlás legszélsőbb fokára juttatni és — a békét diktálni.



Oh a katonaszív sebesebben dobog, ha ily hadművelet csak képzelme előtt feltűnik.

Csakhogy az osztrák győzelmes hadsereg nem vala ily szerencsés helyzetben.

A győzelmes hadvezér jól tudta, hogy a háború sorsa nem olasz földön fog eldőlni; tudta, hogy ellenséges területet marandóan hódítani még a legnagyobb győzelem árán sem lehet; tudta, hogy egy kíméletlen üldöző hadművelettel a Mincion túl, az osztrák hadsereg nem nyerhet semmit, de sokat, tán mindent veszíthet; mindent, még a custozzai győzelem dicsőségét is kockára teheti.

Még komolyabb volt a hadászati megfontolás.

Custozzánál csak a Mincio-sereg, az olasz hadseregnek csak egy része veretett meg. A másik rész, a Pó-sereg a Cialdini-féle hadtest, mely maga fölért az osztrák egész hadsereggel, érintetlen maradt az alsó Po mentén és talán ma vagy holnap átkelve a védelmezetlen Po és Ecsen, előzőnli egész Velenczét, hátába tör az osztrák hadseregnek, mely így visszavonulási útjától elvágva, könnyen két tűz közé szorúl.

E fenyegető veszély annyira előtérbe lépett, hogy a főherczeg egyelőre lemondott az üldözés csábító előnyeiről és azt határozta, hogy győzelmes hadseregével immár a Cialdini hadteste ellen az alsó Ecs felé fordul.

Valóban a belső vonal legtermészetesebb és legügyesebb felhasználása. Egy osztrák hadsereg két olasz sereg közt áll. Először egész erejével a főseregre veti magát és összezúzza, mialatt a másik seregrészt megfigyelteti; azután a megvert fősereget figyeltetvén, egységes seregével az ellenség másik csoportja ellen fordul, hogy ezt is hasonló sorsra juttassa.

Azon föltevésből kiindulva, hogy a Cialdini hadtest még mindig az alsó Po mentén áll, illetőleg időközben átkelési hadműveletével van elfoglalva, Albrecht főherczeg 25-én miután meggyőződött, hogy a Mincio hadsereg teljes visszavonulóban van és ezen hadsereg részéről a harcz megújítását rövid idő múlva várni nem lehet, csakugyan oly intézkedéseket dolgoztatott ki, melyek az egész hadsereget a custozzai győzelmi térről az Ecs bal partjára helj ezék át. E szerint a hadsereg a mozdulatot 26-án megkezdve, már 28-án Trecenta mellett a Canale bianco mellett harezra készen állott volna, míg a Mincio vonal megfigyelésére egy különítmény az Ecs és Mincio közt maradt volna.

Ez intézkedések már a kiadáshoz közel állottak, midőn június 25-én d. u. és folytatólag a következő éjjelen gróf Szapárvtól, kinek csapatai az Ecs megfigyelésére 24-dike óta Cavarzere és Castelbaldo között állottak, azon meglepő jelentés érkezett, hogy az

olasz különítmények, melyek 23-án és 24-ön a Po balpartjára átkeltek ma (25-én) a jobb partra visszatértek és még több jelből azt lehet következtetni, hogy az alsó Po mentén álló seregrészek (Cialdini) a Ponak fölfelé elvonulnak és elvonulásra készülnek.

Ez nagyon fontos hír volt és könnyen beláthatólag nagy gondtól szabadította meg az osztrák főhadiszállást.

Azon tervnek, hogy a hadsereg győzelme színhelyéről az alsó Ecshez irányíttassék, csak addig van értelme, míg a le nem győzött Pó-sereg ott van. Ha azonban ez, a mint minden hír és jel megerősítette, onnan elvonul, akkor új helyzet előtt állunk, mert az ellenségről a legjobbat föltételezve, azt kell hinni, hogy a Cialdini hadsereg — ha egyszer a Po-hadműveletről lemondott — bizonyára a vert Mincio-hadsereggel akar egyesülni.

Ez ellen, az osztrák hadsereg a következő alternatíva előtt állott: Vagy elébe menni az új ellenségnek és vele megütközni még mielőtt az egyesülés létrejő; vagy nem akadályozni az egyesülési mozdulatokat, hanem az ellenség támadását egy hadászati-ig védelmi állásban bevégni.

Az elsőben rejlik a támadó szellem merészsége, tán vakmerősége; az utóbbiban az óvatos és biztosító számítás.

Ha t. i. az osztrák hadsereg Cialdininak elébe vonul, a mihez a még osztrák kézben levő Borgofortei hídfő nyílt kaput nyújtott, a déli hadsereg eltávozik legbiztosabb alapjától Veronától, önként elhagyja legbiztosabb harczterületét, a várnégyszöget, és kiteszi magát egy bizonytalan harcz válságos kimenetének, melynek kedvezőtlen fordulata esetén, hátában a Po folyam akadályával, a legnagyobb válság vár reá. Albrecht főherczeg átlátta, hogy az ő hadseregével mindent egy kockára tenni nem szabad; annival inkább, mivel a Cialdini hadseregéről egyelőre csak annyit lehetett tudni, hogy a Po mögé visszavonult, de hová fordult? arról 25-én még biztos híreket szerezni nem lehetett.

Ily körülmények között czélszerűbbnek mutatkozott egyelőre nagyban az elfoglalt állásokat megtartani és itt az újabb harcz elfogadására készülni. Pia t. i. Cialdini az alsó Pótól valóban a Mincio felé vonul, akkor tulajdonképen az osztrák hadsereg ugyanazon helyzet előtt áll, mint a custozzai csata előtt; sőt annival kedvezőbb előtt, hogy most hátát nem fenyegeti senki, himem a támadás csak a Mincio felől várható.

Ha tehát most Cialdini akár maga. akár a Mincio-sereg részeivel egyesülve, a Mincio felől ugyanazon hadműveletre indul, melylyel a király Custozzánál kudarcot vallott, az osztrák fővezérre még több ok lehetett, hogy ő is ugyanazon eljárást ismétlje Cialdini ellen, mely az olasz király ellen egyszer már oly fényesen sikerült. Az osztrák hadsereg számára sehol kedvezőbb harczterep nem

lehetett, mint a custozzai dombvidék. Ha ezen oly fényes győzelmet lehetett kivívni, mikor még e dombvidék csak felerészben volt osztrák hatalomban, míg a másik felét véres harc árán az ellenségtől kellett elhódítani, mennyivel alaposabban lehet a győzelmet remélni most, mikor ez egész dombvidék korlátlanul az osztrák csapatok hatalmában van, mikor a fontosabb állásokat, útvonalakat stb. pontokat még műszaki előkészületekkel is meg lehet erősíteni.

E megfontolások 25-én arra indították az osztrák főparancsnokságot, hogy miután a tervezett arcváltás az Ecs felé tárgyatlanná vált, a hadsereg még  $\frac{1}{2}$  6-án is a győzelmi csatatéren táborozzék.

&! én este a főherczeg személyesen bejárta a csatatért, meglátogatta a pihenő hősöket és mindenütt az igazi lelkesedés kitörésével fogadták. Gondoskodott is a csapatok bőséges ételmezéséről, azonfelül a megrongált ruházat, hadianyag, lőszer stb. pótló kiegészítéséről és helyreállításáról.

&\*! én tehát az eddig előadottak szerint, az osztrák hadsereg még mindig a csatatéren táborozott. Az olasz király vert Mincioserege megkezdte visszavonulását az Oglio mögé. Immár ideje, hogy utána nézzünk, mit tett azóta a Cialdini hadtest, melynek magatartása oly döntő befolyást gyakorolt az osztrák főparancsnok elhatározására.

#### *Cialdini működése.*

Cialdini hadtestét 23-dikán ott hagytuk el, midőn táviratilag értesíti La Marmorát, hogy 24-on tüntetést fog rendezni a Po ellen, és miután időközben a Mincio-hadsereg az osztrák hadsereget magára vonja, 25-én este fogja végrehajtani átkelését a Pón.

Cialdini úgy is tett.

Még 23-án este egy olasz különítmény megszállotta az Ariano szigetet és több csoport Polesellától lefelé a folyó balpartjára kelt át. Mesolánál hidveréshez tettek előkészületeket. De mindez csak tüntetés volt.

&(! én — mialatt a custozzai csatát vívták — Cialdini néhány előkészítő mozdulatot tett az átkelés komoly végrehajtására. A 15. hadosztály és a 2. lovas dandár Mirandolából Magnacavalloba vonót; a 20. hadosztály Mesolánál, a hadtest többi része Ferraránál összpontosított. 24-én a custozzai csatáról és kimenetéről Cialdini még nem tudott semmit.

&! én reggel a hadtest még Magnacavallo (Revere mellett) és Mezzona (Ferrara mellett) között állott, hogy este a tervezett átkelést megkezdje.

Az átkelés pontjául a Rava sziget volt kijelölve. Először a Medici hadosztálynak kell átkelnie és Legnago ellen állást foglalni;

utána a Ricotti hadosztály Badiára volt irányítva, mert e hely volt átkelési pontul az Ecsen kiszemelve. Hat hadosztály azután Vicenza ellen nyomult volna, míg két hadosztály Rovigo támadására volt kijelölve.

Az átkelési intézkedés már ki volt adva a csapatoknak, mikor Cialdini 95 ón sürgőnyt kap a custozzai csata kimenetéről: nyomban rá egy másikat, mely a Mincio hadsereg vereségét a legélénkebb színekben festi; nyomban rá egy harmadikat, mely sürgetve kéri, hogy jöjjön rögtön segítségre és a Mincio hadsereg megmentésére.

E hírekre Cialdini rögtön haditanácsot tartott, melyben határozatba ment, hogy a hadtest abban hagyva a Po átkelési tervzetét, haladéktalanul Modenába vonuljon vissza. E határozat indokolása abban állott, hogy a Po-féle hadműveletnek csak addig van jogsultsága, míg a Mincio hadsereg is kelet felé előnyomulóban van. Ha azonban a Mincio hadsereg, a mint a vett sürgönyhírek mondják, nyakra före Cremona és Piacenza felé hátrál, akkor a Cialdini hadtest elszigetelve, nem bocsátkozhatik oly nehéz vállalatba, mint a Po és Eos átkelése, hanem első kötelessége, hogy a vert hadsereghez közeledjék és annak sorján lendítsen.

*«Azonfelül e visszavonuló mozdulattal lehet egybekapcsolni Bologna biztosítását és azon utakat, melyek az Apenninen át Florenzbe az ország fővárosába vezetnek.»*

Így hangzott szósz szerint a haditanács visszavonuló határozatának egyik indokolása.

A sürgönyök szósz szerinti szövege, melyeket Cialdini kapott, eddigelé nem közöltetett. De a haditanács határozatából és indoklásából, mely szerint már Bologna és Elorez biztosításáról kellett gondoskodni, lehet következtetni, mily sötét képet nyújthattak a custozzai vereségről és a Mincio hadsereg siralmas állapotáról.

Cialdini hadtestével a hátráló mozdulatot azonnal megkezdte. A Po balpartjára átkelt különítmények még 25-dikén a jobbpartra visszavonattak. A Franzini hadosztály a Po torkolati vidékéről Ferrarába rendeltetett, míg a többi hadosztályok Finálé, Cento és Ferrarán át Modena felé útba indultak. Cialdini főhadiszállása 25-én Porporana, 26-án Ferrara, 27-én Cento, 28-án Modena volt és jutius 3-ig itt is maradt.

Ezek voltak azon mozgadozások, melyekről Szapáry ezredes Albrecht főherczegnek 25-én este jelentést tett, és melyek a főherczeg, tervezett új hadműveletének abbanhagyására indították.

Az olasz Mincio hadseregnél, mikor a várt osztrák támadás sem 25-én sem 26-án nem mutatkozott, — mikor a megrendült seregrészek nagyjában urra rendezkedtek, — mikor Cialdini közeledésének híret vették: az első rémület lecsillapult és lassanként bátorságosabb felfogásnak csinált helyet. Mihelyt e biztonsági érzet

kiesé megszilárdult és a higgadtabb ítélet tért nyert, indokolatlannak találták, a hadsereget oly messze — Cremona és Piacenzaig — (a mint eredetileg rendeltetett), hátra vezetni, hanem a hadsereg erkölcsi állapotának emelésére, a hadsereg nyugodt rendezésére, gyülekezésére és új hadműveletének tervezésére egy közelebbi állást szemeltek ki. Ez értelemben június 26. és 27. a Cremona és Piacenza irányított aeregrészek az Oglio mögött, megállásra rendeltettek, mire a Mincio hadsereg július hó 4-ig a következő összpontosított állást foglalta el:

I. hadtest (balszárny), Pontevico mellett;

' " hadtest (jobbszárny), Gazzuolo és Bozzoló között;

' " hadtest (közepe), Calvatone és Isola Dovarese között;

a lovasság Casalromano, Montechiaro, Ghedi, Leno közt;  
a király főhadiszállása Oranona mellett, Törre Malambertiben.

\*

Az osztrák főhadiszállás, daczára a fényes győzelemnek, a hadjáratra nézve nem ringatta magát hiú reményekben. Jól tudta, hogy az olasz hadsereg ép részei is, melyek a eustozzai csatában részt nem vettek, még mindig kétszer akkora haderőt tesznek, mint az osztrák egész déli hadsereg, melynek tehát újabb válságos mérkőzésre kell készülnie. Azonkívül az olasz hadsereg a Custozzánál szenvedett veszteségeit könnyen helyrepótolhatja és rövid idő múlva ép oly erővel léphet fel, mint a hadjárat kezdetén. Ellenben az osztrák hadsereg, mely — a mint láttuk — Custozzánál ép annyival gyengült, mint az olasz, számottevő pótló erősítésekre nem számíthatott.

Ily körülmények között a főherczeg első gondja volt, hogy hős seregét önmagában erősítse, a jobb elhelyezés, szervezés, pihenés és a keletkezett hiányok alkalmas pótlása által.

A főherczeg főhadiszállása 26-án visszament Veronába, a hadsereg pedig, mely a csata óta még mindig a csatatéren táborozott, a következő csoportosítással laktáborba szállt:

5. hadtest Castelnovo körül;

+" hadtest Sona és S. Giustina körül;

9. hadtest Sommacampagna körül;

a tartalék gyalog-hadosztály S. Massimo és Chievo körül;

a lovas-tartalék Villafranca körül.

Valamennyi seregrész, tábori távirda útján összeköttetésben állott a veronai főhadiszállással.

A Mincio-vonal megfigyelésére és a lombárd határ elzárásával

a német bántási határőrezred volt megbízva. E határzár a következő megszállások által tartatott fenn: Salionze két század, Vallegio négy század, Pozzolo egy század, Goito két század, Roverbella két zászlóalj.

Cialdini mozdulatainak megfigyelésére, Legnago várparancsnoka, egy-egy századot Ostiglia és Mássá felé rendelt, melyek, mivel 26-án Eevere és Sermide ellenségtől még erősen meg volt szállva, Maccacari (Carezzo mellett) és Toretta (a Tartaro mellett) körül állottak fel.

A főherceg azon törekvése, hogy seregét némi új csapattal is erősítse, figyelmét a Zastavnikovic portyázó dandárára és a gróf Szapáry különítményére terelte.

Mivel tudniillik a custozzai győzelem híre a velencei lakosság nemzeti és fölkelő hajlamát kissé lehűtötte, — másrésről Cialdini elvonulása az alsó Pótól e vonal további megfigyelését szükségtelessé tette: a két elkülönített csoport eddigi feladata megszűnt.

Albrecht főherceg még 25-én értesítette e különítményeket a custozzai csatáról; ekkor azonban még az ellenség további magatartását nem ismervén, őket a megfigyelés folytatására utasította.

Szapáry gróf 26-án elő is nyomult a Po felé, de a Canale bianco, melynek átjárói el voltak rombolva, e napon feltartóztatta, úgy, hogy csak 27-én délután kelhetett át a Canale biancon 'és győzhető meg, hogy az olaszok a Pó balpartját teljesen kiürítették.

Zastavnikovic ezredes pedig az ő dandárával 26-dikán este Paduából Rovigóba érkezett.

28-án e különítmények parancsot kaptak a főhercegtől, hogy azonnal vonuljanak be Veronába. Zastavnikovic Rovigóból gyalog Paduára, Paduából vasúton Veronába jutott; csak egy zászlóalj és egy ulánus század maradt az alsó Pónál. Szapáry gróf a legrövidebb úton gyalog menettel irányított Veronába.

E csapatok beérkezésével a terv az volt, hogy az eddigi tartalék gyalog-hadosztály egy hadtestté alakíttassák át. E hadrendi változás azonban csak július 3-án lépett életbe, mely naptól kezdve az eddigi tartalék gyalog-hadosztály «tartalék-hadtest» nevet vett föl és következő hadrenddel alakult:

## A tervezett tartalék-hadtest hadrendje július 3-tól.

Dandár	Csapat test	Zászlóalj	Üteg	Megjegyzés
Benkó dandár	37. vadászzászlóalj	1	—	} a veronai várórségből
	17. gyalogezred 1., 2., 4. zászlóalj	3	—	
	9. " " 4. zászlóalj	1	—	
	30. " " 4. " "	1	—	
	8 fontos üteg az 5. tüzérezredtől	—	1	
A dandár összege		6	1	
Zastavnikovié dandár	22. gyalogezred	3	—	} a veronai várórségből
	Varasdi határőrök	1	—	
	48. gyalogezred	1	—	
	4 fontos üteg	—	1	
A dandár összege		5	1	
Weimar- (Bienerth) dandár	megtartotta régi hadrendjét	6	1	A Weimar dandárt ideiglenesen Bienerth ezredes vezényelte.
A hadtest összege		17	3	

Megjegyzés: Az előbb a Benkó dandárhoz tartozó német bánsági határőrezred a veronai várórséghez osztatott be és ennek helyébe a veronai várórségből a 9., 30. és 18. gyalogezred egy-egy zászlóalja a tartalék-hadtesthez jutott.

A Zastavnikovié dandárhoz tartozó rakétás üteg a tiroli hadosztályhoz, — helyébe pedig innen egy 4 fontos üteg Zastavnikoviéhoz osztatott.

További hadrendi változás az által keletkezett, hogy Bujano-<sup>VHCS</sup> lovas dandára, miután parancsnoka súlyosan megsebesült, felosztatott és a Pulz dandáréba beolvasztatott. Ez által a Pulz lovas dandára -következőleg alakúit:

1. Császár huszár-ezred	.....	3 század	
3. Bajor	«	.....	3 «
%%" Württemberg	«	.....	3 «
13. Lichtenstein	«	.....	4 «
%&" Sicilia ulánus ezred...	.....	.....	3 «
% " Trani	«	.....	4 «

összesen 20 lovas-század

és egy lovas-üteg (8 löveg).

Ezen kívül a hadsereg főhadiszállásához és minden egyes hadtesthez egy-egy lovas-század osztatott be.

*Átkelés ellenséges földre.*

*A várakozás és készülődés e napjaiban az érintkezés a győző és legyőzött sereg között észrevétlenül elveszett.*

Az olasz hadsereg napról napra várta a győzőnek üldöző elönyomulását, eleinte mennél nagyobb távolsággal akarta önmagát a győzőtől elválasztani és az újabb harcot kerülte. Csak midőn az üldözésnek semmi jelét nem látta, állott meg egy készülségi állásban az Oglio mögött.

Az osztrák hadsereg a legyőzött Mincio hadseregről az utolsó híreket 25-én vette, mikor Goito és Voltánál állott a Mincio-sereg két tömege. Ez állás még közel a Mincióhoz; azonkívül egyes részek Mantua előtt még mindig harczállásban voltak; így indokoltnak látszott azon föltevés, hogy a Mincio hadsereg egy-két nap múlva a harcot támadólag újra fölveendi. Ezen föltevés alapján maradt az osztrák hadsereg 26-án harczkészülségben a csatatéren.

Midőn 26-án az olasz támadásnak semmi jele nem mutatkozott, a csapatok kímélése végett a sereg a már említett laktáborba szállt; a csatatér főbb pontjait pedig műszaki erődítésekkel készítették elő a várt új harczra. Mikor a várt olasz támadás sem 27-én, sem 28-án, sem 29-én nem mutatkozott, Albrecht főherczeg a bizonytalan helyzetnek véget vetendő, kirendelte a lovasság egy részét, annak földérintése végett, hogy hol van és mit csinál tulajdonképen az ellenség?

Albrecht főherczeg 28-án főhadiszállását Veronából Sommacampagnába tette át. 30-án meghagyta Pulz ezredesnek, hogy négy, esetleg nyolcz lovasszázaddal lépje át a Minciót Goitónál és derítse föl a Marcaria, Asola, Bagnolo, Donato és Volta közti területet. E kémszemle támpontjául a Dom Miguel 39. ezred két százada és a lovas üteg fele még 29-én megszállotta Goitót, míg más négy gyalog század ugyanazon ezredtől Marengo mellett a Fossa di Pozzolo hídjánál állott.

Pulz ezredes két Bajor huszárszázadot Montechiarinak, két Württemberg századot Gazzoldon át Canneto és Marcaria felé irányított; a Császár huszárezred Ceresara felé követte az előbbieket.

A Bajor huszárok, néhány lovas járőr elkergetése után Castiglione déllé Stiviere-hoz jutottak. Itt egy nagyobb ellenséges lovas osztág állott, mely azonban a huszárok közeledtére Donato-felé elvonult. A huszárok egy tisztet és 28 legényt foglyul ejtettek; ezektől valamint a lakosságtól megtudták, hogy Lonato garibaldisták által meg van szállva, a rendes hadsereg azonban az Oglio mögött, előretolt lovassága a Chiese mögött áll.

A Württemberg huszárok kevesebb szerencsével jártak. Már Gazzoldonál hirtelen ellenséges lovasságra bukkantak, mely az elő-



véd-szakaszt meg is rohanta. A huszárok parancsnoka, ki azon parancsot kapta, hogy komolyabb harciba ne bocsátkozzék, e parancs helytelen értelmezése folytán visszafordult és még a szorult helyzetbe jutott elővéd-szakaszának sem ment segítségére. Ez által, nem csak hogy azon terület, melynek földérite a Wurtemberg huszárokra bízott, földérite maradt, hanem az elszigetelt elővéd-szakasz az aránytalan túlerővel szemben halottakban, sebesültekben és foglyokban 18 embert vesztett.

A Császár huszárok Castel-Goffredo-ban rajta ütöttek egy lovapárjóra és elfogták; Acqua Preddából egy nagyobb lovas osztagot kiűztek és itt is foglyokat ejtettek. A kémszemlének itt is az volt az eredménye, hogy az ellenség az Oglio és Chiese mögött áll.

Éjjel 11 órakor mind a három kémszemle-csoport újra Goitoba gyülekezett és a kémszemle eredményéről jelentést tett.

Mihelyt a főherceg az ellenség Oglio mögötti állásáról értesült, azonnal megszűnt az ok, hogy a déli hadsereg tovább is a Mincio bal partján maradjon. A főherceg elhatározta, hogy a hadsereget július 1-én a Mincio jobb partjára, ellenséges földre, Lombard területre, helyezi át.

Még 30-án ki is adatott az intézkedés július 1-ére, mely kivonatosan így rendelkezett:

5. hadtest; Peschierán átvonul és az erődítvényeken belül táborozik.

7. hadtest; Salionze-nál hadihidon átkel a Mincion és Pozzolongonál foglal állást.

9. hadtest; Valegion át Volta megszállására indul. Két zászlóalj Valegionnál marad.

*A tartalék gyalog hadosztály Cavalcaselle-be.*

A Pidz lovas dandára Goitoba.

A hadsereg főhadiszállása Peschierába tétetik át.

E mozdulatok július 1-én pontosan végrehajtottak.

Július 2-án a hadsereg az előnyomulást ellenséges földön folytatta és a következő felállításba jutott:

5. hadtest; S. Giacomo.

7. hadtest; Pozzolongo.

9. hadtest; Monzambano.

*Tartalék hadosztály; Cavalli.*

Pulz lovasság; Quidizzolo.

Az előretolt csapatok jobbról Rivoltellától, Solferino, Cavriánán át Monzambanoig állottak. A lovasság Medole-ig portyázott.

A hadsereg főhadiszállása Pozzolengo volt.

Habár azon hadműveletnek, hogy az osztrák hadsereg július

1. és 2-ára a Mincio bal partjáról a jobb partra tétetett át, elég fontos hadászati indokai is voltak, mindazáltal téves volna e mozdulatot kizárólag katonai megfontolások kifolyása gyanánt feltüntetni, melyek az osztrák hadsereget tagadhatlauh a várnégyszög közötti liarczterepre utalták. Azon titkos vezéreszme, mely a hadászati követeléseken kívül a főparancsnokot az enjlített hadin ozdulatra indította, legjobban azon bizalmas utasításból érthető meg, melyet a főherczeg még június 30-án, mielőtt a hadsereg ellenséges földre lépett, a hadtestparancsnokokhoz intézett.

Ez utasításban egyebek között a következők foglaltatnak:

«Könnyen belátható, hogy nem lehet szándékom, a lak-táborozásra kijelölt terepen komolyabb természetű harcokat előidézni, melyekhez a hadsereg számbeli ereje különben sem volna elégséges. Az ellenséges terület megszállásának csak az a célja, hogy az ellenfél talán folyamatban levő hadműveleteit más irányba tereljük vagy azokban hátrányos halasztást okozzunk, további ezéloom az, hogy a hadsereg egy időre egy véres csatatér ragályos légköréből eltávolíttassák és e célzt oly előre irányított mozdulattal akarom elérni, mely bennünket az előkészített csatatérünkötől nem messzire távoztak

Ez okból az előre tolt osztagok parancsnokainak nyomatékosan lelkükre kötöm, hogy mihelyt állásaikban túlnyomó erők által veszélyeztetve látják magukat, heves vagy makacs harcokban bocsátkozzanak; mert ezeknek következményei, ha másért nem is, már azért okvetlenül károsak volnának, mert veszteséggel járnának. Nekünk erőinket kímélni és egyiit-tartani kell a legközelebbi csatára, mely— ha előnyünkre fordul — valószínűleg e hadjárat sorsát fogná eldönteni. Ezen csatát, ha csak lehet, ismét a mi dicsőségünk mezején, Custozánál akarjuk vívni.

Ha a viszonyok mégis arra kényszerítenének bennünket, a harcot a Mincio jobb partján elfogadni, akkor azt úgy akarom vívni, hogy bal szárnyunk támpontja Yaliggio legyen, a csata pedig az Ofino, Castellaro, Eondotto és S. Martino mentén vonuló magaslatok vonalába essék, a mely vonalba tehát, miután a hadtestek zömei már is ebben állanak, az előretolt osztagok is visszavonulván, az utánuk nyomuló ellenséggel könnyű érintkezést tartsanak fenn.

Fentartom magamnak, hogy erre nézve még részletesebb utasításokat adjak; azonban már most megjegyzem, hogy minden ily osztagparancsnok, a főállásba induló visszavonulásának megkezdése előtt a szomszéd parancsnokokat a lehető leggyorsabban értesítse.

A Mincio bal partjára való visszatérésre a hidak Valeggio és Salionze mellett helyre vannak állítva, azonkívül Peschiera mint oldal- és hátvéd valamint átkelési pont közel van. A moutanbanói átjáró is helyre fog állíttatni.»

Egy más utasításban a főherczeg arról értesítette a magasabb parancsnokokat, hogy

«a határ átlépésének ezéjja nem az, hogy az ellenséges tartomány birtokba vétessék vagy tartósan megszállassék. A csapatparancsnokok tehát oly irányban figyelmeztetendők, hogy a hatóságok és lakosság iránti magatartásukat ehhez képest szabályozzák, különösen pedig erélyesen akadályozzanak meg oly tüntetéseket, melyek azon föltevésre szolgáltathatnának alkalmat, hogy Austria a tartományt uralma alá akarná hajtani».

Ez utasítások minden kétséget eloszlatnak arra nézve, hogy mi volt a főrugó, midőn a hadsereg, miután 6 napig a véres csatátért új csatára előkészítette, elég számbavehető hadműveleti cél nélkül ez előkészített csatátért elhagyta és ellenséges földre lépett. Látjuk az utasításból, mit nem akart a főherczeg:

Nem volt ez a vert seregek üldözése. Késő is lett volna; nem is volt hozzá elég erő; nem is lehetett messze távozni.

Nem volt ez egy jobb állás, egy előnyösebb csatátér fölkérésése. A főherczeg maga mondja, hogy a várható új csatát megint csak a vérrel szentelt custozzai téren akarja vívni.

Nem volt ez hódítás, nem foglalás. A főherczeg jól tudta, hogy a politikai helyzet ez esetet még a legnagyobb győzelem árán sem engedné meg. Ily föltevésnek még látszatát is kerülni kívánta. Hát akkor mi volt?

Mindenek előtt tüntetés volt. Az ellenség figyelmét ide kellett vonni a lombard területre; az ellenséget föl kellett zavarni nyugalomból. A főherczeg nem akarta engedni, hogy az ellenfél teljes nyugodtsággal, zavartalanul és kényelmesen szője terveit és készítse elő újabb csapásait, melyeket az osztrák seregére mérni akart. Katonai szempontból e feltűnő mozdulatnak az előadottakon kívül más ezéjja nem volt. Látszik, hogy ugyanakkor, mikor az előnyomulást elrendelte, már akkor a visszavonulásra is gondolt és a jobb parton csak kényszerítve akar komolyabb harczot elfogadni.

Méltánylást érdemel azon egészségügyi szempont is, hogy a csapatokat a véres csatátér egészségtelen légköréből ki kellett vonni; a mit célszerűbb volt előre mozdulat által mint hátrálás által elérni.

Végül nem lehetetlen, hogy a szóban forgó rendszabálynak még egy titkos ezéjja és oka volt, melyet legjobban katonai érzékel lehet méltányolni:

Az osztrák hadsereg 24-én Custozzánál győzött; de 25. és 26-án a csatatéren maradt. Az ellenség visszavonult; de a győző nem nyomult utána. 27-én az osztrák sereg hátrábbi állásokban szállt laktáborba; a csapatok azt hihették: visszavonulnak. A csapatok azt kérdezhették: — hát csakugyan győztünk? — Hát akkor mért megyünk vissza? mért nem utána a vert ellenségnek? — Ha az osztrák hadsereg át nem lépi a határt, talán az olaszok még kétségbe vonták volna győzelmünket; talán az utókor el se hitte volna diadalunkat.

Tény az, hogy az osztrák hadsereg tartózkodó magatartása Custozza után a be nem avatottak előtt, kik sem a politikai, sem a katonai egész helyzetet át nem tekinthették, nem felelt meg azon fenyves diadalnak, melyet 24-én Custozzánál kivívott. A Mincio átlépése által talán urbi et orbi, ellenségnek és barátak kétségtelenül be lehetett bizonyítani, hogy csakugyan győztünk; hogy ha nem árasztjuk el az ellenséges földet tűzzel vassal, ez nem azért történik, mert nem tehetjük, hanem mert nem akarjuk.

A mi hős katonáinknak pedig nem kis erkölcsi elégtétel volt, hogy legalább két napig ellenséges földön táboroztak. Lehetett volna tovább is: de nem akarták. A mi hadseregünk, a mint látni fogjuk, nem sokára visszatért; de nem kényszerítve, hanem saját elhatározásából; nem visszاسzorítva, mint az olaszok Custozzától, hanem önként, politikai és katonai megfontolások alapján és oly befolyások hatása alatt, melyek kívül állottak a déli hadsereg és kívül az olasz hadsereg körletén.

Július 2-án t. i. apróbb csatározások az olasz és osztrák földeirő lovaság között előfordultak, de komolyabb összeütközés sehol sem fordult elő.

Bár e lovasági kicsinyes harcokból azt lehetett volna következtetni, hogy tán az olasz hadsereg is előnyomulóban van (a mi ugyan nem történt), mégis nem e harcok, nem is ezek lehető következményei, hanem sokkal fontosabb események voltak azok, melyek a győző főherceget arra bírták, hogy legyőzetlenül, victor invictus, visszavonuljon a Mincio bal partjára.

#### *A csehországi porosz hadiesemények híre.*

Mialatt t. i. a déli hadsereg Velence síkjain győzelmi babérokat szedett és nyakra-főre készült, a kettős háború másik színnyelén az éjszaki hadseregnél Benedek alatt Csehországban egész más természetű események történtek.

Ez események tüzetes leírása egy más munkában foglaltatik. E helyt csak arra utalunk, hogy június 27-én 28-án 29-én és 30-án vívták az éjszaki hadseregnél a szerencsétlen kimenetű ütközeteket

Nachod, Skalitz, Gicin stb. mellett, melyek híre az egész monarchiában igen nyomott hangulatot keltett.

Természetes, hogy Albrecht főherczeg e gyász hírekről napról napra értesüli Július 1-én, már mikor a hadsereg a Mincio jobb partján volt, Ő Felségétől azon utasítás érkezett, hogy a főherczeg hadműveleteit óvatosan intézze és messzemenő bizonytalan vállalatokba ne bocsátkozzék.

Es ezzel kezdetét vette az osztrák déli hadseregnek legkínosabb hadművelete: a győző hadseregnek, legyőzetlenül, ellenséges kényszer nélkül, messziről érvényesülő befolyások következtében — vissza kellett vonulnia.

Már július 3-án — a végzetteljes Köriig gr dtzi csata napján, mintha a diadalmas déli hadsereg parancsnoka sejtette volna e nap gyászos jelentőségét, az osztrák hadsereg — a déli hadsereg visszatért a Mincio bal partjára, hol az 5. hadtest Cavalcaselle, a 7. hadtest Castelnovo, a 9. hadtest Valeggio, a Pulz lovas dandára Quaderni mellett táborba szállt. A hadihidak, melyeken a hadsereg átkelt, fölszedettek; az állandó híd Monzambano mellett leromboltatott; a Valeggio melletti hidat még egy 9. hadtestbeli különítmény őrizte.

Július 4-én a visszavonulást részint folytatták, részint keresztülvitelére további előkészületeket tettek.

Az 5. hadtest Piret dandára, Valeggioba rendeltetett és reá bízottat a Mincio vonal megfigyelése fölfelé egész Salionzeig. A 7. hadtest állásában maradt. A 9. hadtest Villafranca, Custozza és Somnacampagna közé vonult vissza. A Mincio hídjá Groito mellett is felrobbantatott. A Pulz lovas dandára is hátrább vonult a 9. hadtest táborkörletének közelébe.

E napon a déli hadseregnél még mitsem tudtak a königgrázi katasztrófáról. E napon a főherczeg még csataintézkedést is tett, hogy a hadsereg mily állásokat foglaljon el, ha 4-én vagy 5-kén az olasz sereg megtámadná.

De alig hogy ez intézkedés kiadatott, a főparancsnok 0 Felségétől július 4-én délelőtt 10 óra 35 perczkor a következő táviratot kapta:

*«Az éjszaki hadsereg tegnap teljesen megveretett. Parancsolom, hogy a déli hadsereget a Mincio bal partjára vonjad és ott oly összpontosított állást foglaljál, melyből ellenséges támadásokat visszaverhessél, vagy ha ily támadás be nem következne, további parancsaimat bevárhassad.»*

Mint fentebb láttuk, a hadvezér a hadúr eme rendelkezését már megelőzte. E távirat érkeztekor a császár parancsa már teljesítve volt.

Hogy mily hatással volt a főherczegre császári rokonának távirata, könnyen elképzelhető. Mégis jellemző a távirati válasz, melyet Albrecht főherczeg visszaküldött Bécsbe:

«A déli hadsereget már tegnap a Mincio hal partjára vontam. Az éjszakai hadsereg veresége nagy szerencsétlenség, de azért még semmi sincs elveszve. 1809-ben is a Regensburgi vereség után a legszebb győzelem következett Aspem mellett. Most is hasonlóképen remélhető, ha sem a hadseregnél, sem a népnél a csiiggedést lábra kapni nem engedik.» A főherceg eme nyugalomával éles ellentétben lehetett a hangulat, mely ez időben Bécsben uralkodott, és mely kapkodó rendelkezéseivel a déli hadsereg magatartását is lényegesen befolyásolta.

Még július 4-én este új távirati parancs érkezett Bécsből, hogy a déli hadseregből egy 4 gyalog dandárból és 2 lovas ezredből álló hadtest küldessék vasúton Bécsbe.

E parancs nem kis zavarba hozta a főherceget. Belátta, hogy ha a különben is megfogyott déli hadseregből annak jókora harmadát elküldi, a visszamaradó rész elégtelen arra, hogy az új csapásra készülő olasz hadsereggel nyílt csatában szembeszállhasson; arra azonban kellenél több, hogy a várakban lekötvén reménytelen passzív harcokat vívjon. Másrészt lehetetlen, hogy egy ilyen hadtest megérkezése az éjszakai hadsereg helyzetén lényeges fordulatot idézhessen elő. Míg tehát a Bécsből elrendelt kiküldetés az éjszakai hadsereg sorsán nem segít, addig a déli hadsereg helyzetét tarthatatlanná teszi.

A főherceg ilyen értelmű előterjesztésére utóbb egyelőre el is álltak Bécsben a kívánt rendszabály végrehajtásától, de csak azért hogy később a déli hadsereget még jobban megcsonkítsák.

Általában ettől kezdve a déli hadsereg sorsát többé nem a főparancsnok, nem is a szemben álló ellenség magatartása, hanem a bécsi kormány és diplomáciai tekintetek irányították.

Július 5-én minden előkészületet megtettek, a sereg visszavonására; július 6-án a 7. hadtest Croce bianca és S. Massimoba, a 9. hadtest S. Michelebe, a tartalék-hadtest Chievóba vonult vissza. Csak az 5. hadtest maradt még Vaeggio és Sommacampagna közötti állásában az előbb említett visszavonulás fedezésére; a Pulz lovas dandára állásában megmaradt.

Július 7-én a sereg ez állását nagyban megtartotta; szervezeten azonban több rendelkezés történt a megváltozott helyzet kényserhatása alatt.

A tartalék-hadtest alig három napi fennállása után feloszlatott; a Benkó és Zastavnikovics dandárok Ruprecht altábornagy parancsnoksága alatt egy portyázó oszlopot alakítottak a veronai várórság erősítésére; a várparancsnokságok rendeletet kaptak, hogy még egy (4-ik) hónapra lássák el magukat élelmezéssel; megkezdődött a várakban felhalmozott szükségtelen hadi anyagnak elszállí-

tása a monarchia belsejébe; a vasút biztosítására a Bienert dandára (előbb Weimar) Paduába küldetett, hogy a Verona és a Tagliamento közötti fontos pontokat megszállja; a hadtestek nagy vonata és az élelmezési készletek hátrafelé útba indítottak.

Július 8-án a sereg visszavonuló mozdulatát folytatta. A 7. hadtest Bonifacio és Monteforte közé, a 9. hadtest Lonigóba, a Pulz dandára Bevilacqua, a hadsereg löszertelepe Vicenzába, a hadsereg főhadiszállása Caldieróba jutott. Az 5. hadtest még a Mincio és Ecs között maradt, de parancsot kapott, hogy minden komolyabb ütközetet kerüljön és ellenséges támadás esetén Pastrengóba az Ecs hal partjára vonuljon. Ez állásban várta a főherceg a további parancsot Bécsből.

Ez alatt már július 5-ike óta folyamatban voltak a diplomatai tárgyalások, melyeket Ausztria felhívására III. Napóleon francia császár közvetített a hadviselő felek között. E diplomatai tárgyalásokat egy külön fejezetben fogjuk előadni; itt, hogy a katonai események láncolatát meg ne kelljen szakítani, csak annyit említünk, hogy eddigjositiv vagy katonailag számba vehető eredményre nem vezettek. És minthogy véletlenül az olasz hadsereg is július 5-én indult ki hosszú tétlenségéből és Borgoforte ostromával jelét adta annak, hogy a hadműveleteket, tekintet nélkül a francia közvetítésre, folytatni akarja, Albrecht főherceg többé egy embert sem akart feláldozni a politikailag már úgy is elveszett tartomány megszállására, hanem a hadsereget a Piave mögé vezette vissza.

E menetek július 9-től 13-ig, a nélkül, hogy az ellenségtől zavartattak volna, folyamatban voltak; csak az 5. hadtest indult Pastrengon és Tirolon át Becsbe.

*E közben azonban július 11-én a diplomatai alkudozások kedvezőtlen fordulata folytán ő Felsege a déli hadseregnek még rendelkezésre álló összes csapatait Becsbe rendelte és egyúttal Albrecht főherceget a működő összes seregek főparancsnokává nevezte ki.*

### **Velence kiürítése.**

E parancs folytán a seregnek a Piave mögötti időzése is czélalanná vált. A főherceg az 5. és 9. hadtesteket, valamint a Pulz lovasdandárt szemelte ki a bécsi kiküldetésre. Előbb azonban a 7. hadtestből a Welsersheimb dandárt a 9. hadtestbe osztotta be, mi által e hadtest 4 dandárra emelkedett; a Böck dandár parancsnokságát Kleudgen ezredes vette át. E szerint a 9. hadtest a következő 4 dandárból állott: Kirchsberg, Weckbecker, Welsersheimb és Kleudgen.

A tartalék-hadtest feloszlattatván, ennek Benkó és Zastavni-

kovics dandára a veronai várparancsnokság rendelkezésére bocsátatott; a Weimar dandár pedig, melynek parancsnokságát Bienerth ezredes vette át, az 5. hadtestbe osztatott. Ez által az 5. hadtest is 4 dandárból állott, ú. m. Bauer, Piret, Möring és Bienerth.

Ezek közül a 3 első már 8-án Pastrengónál átkelt az Ecs bal partjára és Tirol, Innsbruckon át elindult Bécsbe.

A Bienerth dandár egyelőre követte a hadsereget és csak később Bécsben vonult be az 5. hadtesthez.

E hadrendi változásokon kívül még említést érdemel, hogy a 7. hadtestbeli Scudier dandár parancsnokságát Dahlen ezredes vette át; az egész 7. hadtestet, mely most még a Töply és Dahlen dandárokból állott Henrik főherczeg, a déli hadszínhelyén működő özszes osztrák hadak főparancsnokságát pedig Maroicic altábornagy vette át. Neki jutott a hálátlan feladat, hogy a sereget a Piavetől az Isonzóiig visszavezesse és az istriai valamint a karinthiai dandárokkal együtt az ellenség előnyomulását késleltesse.

Maga Albrecht főherczeg nehéz szívvel vált meg legszebb diadalának színhelyétől és vitéz fegyvertársaitól. Július 12-én John vezérkari főnökével együtt Coneglianóból Bécsbe utazott, miután a hadseregtől következő parancscsal búcsúzott:

*«A déli hadsereg katonáihoz!*

Éjszakon a mi fegyvereinknek az első harcokban a szerencse nem kedvezett; de a szerencsétlenség, mely őket érte, a mi felséges urunknak bizodalját az istenben, a mi szent jogunkban és erőnkben meg nem rendíthette. És a mint 0, ép úgy rendületlenül el van szánva az egész hadsereg, egész Ausztria a legvégső küzdelemre, míg csak egy becsületes, és Ausztria hatalmi állását biztosító béke el nem éretik.

A július 10-én kelt legfelsőbb elhatározás szerint mi ránk új feladat vár. Míg a legszükségesebb erők visszamaradnak, hogy az itteni várakat megtartsák és a hőséges bátor lakossággal egyetértve Tirol, Belső-Ausztria és a tenger mellék határait oltalmazzák, addig én a hadsereg többi részével haderőnk erősítésére éjszakra vonulok, hol a döntés be fog következni.

Fegyvertársak! Tudom, hogy csak nehéz szívvel hagyjátok el utóbbi diadaltok színhelyét; e helyett a remény újabb győzelmekre adjon új életet a ti bátorságtoknak, a ti erőtöknek. Ti arra vagytok hivatva, hogy éjszakon befejezzétek, a mit délen oly fényesen kezdettetek.

Velencei várőrségek, Tirol és a tenger mellék katonái! Titeket a Custozzai győzelem örököseivé teszek; titeket hátra hagyjak mint a megkezdett műnek hű és vitéz őreit. Bármí



történjék is, lobogtassátok fennen őseitek kitartásával drága Ausztriánk zászlóit! A ti feladatotok ép oly szükséges délen, mint a mienk éjszakon; mindnyájan hasonló dicsőségben, hasonló elismerésben fognak részesülni. Nyugodt bizalommal intézem hozzátok a magam nevében és a távozókéban szívélyes Isten hozzádomat, de egyszersmind: Viszontlátásra!

Ti pedig, kik velem éjszakra vonultok, mutassuk meg ottani vitéz fegyvertársainkkal együtt a világnak, hogy Ausztria ereje még nincs megtörve; menjünk a döntő küzdelemre, bízva az istenben és saját erőnkben. E bizalom már megtanított bennünket a legnagyobb nehézségek legyőzésére.»

Július 13-tól kezdve Maroicié vezette a hadsereg visszavonulását, mely főbb vonásaiban következőleg folyt le.

#### *Július 14.*

A 9. hadtest főhadiszállása és Kirchsberg dandára Coneglianóban vasútra szállt. A többi csapatok pihentek.

Mivel a kocsibaszállás a kocsik elégtelensége miatt lassan haladt, Treviso táján pedig már ellenséges lovas járőrök mutatkoztak, Maroicié a Piave hiuját felrobbantotta, Ponté della Priulát felgyújtotta és holnapra a sereg további visszavonulására intézkedett.

E szerint

#### *július 15.*

a Töply és Welsersheimb dandárok, valamint a 7. és 9. hadtest tartalékintézetei Sacilebe, a Pulz lovas dandára Pordenoneba, a Weckbecker dandár Codogne, Gajarinen át Brugnerába a Livenza bal partjára ment.

A Dahlen dandár mindaddig a Piave mellett maradt, míg a Conegliano pályaudvar kiürítették; azután ez is Sacilebe rendeltetett. A Bienerth dandár (5. hadtest) Mottába ért.

A Dahlen és Bienerth dandárok felsőbb parancs folytán a nagyobb folyók mentén a hidakat elrombolták.

Maroicié maga és a Pulz lovas dandára Pordenoneig jutott.

A 9. hadtestbeli Kleudgen dandár Pordenoneba ért, itt még ez nap vasútra szállt Bécs felé.

E vasútraszállás 16-án estig tartott.

#### *Július 16.*

E napon a hadsereg a Tagliamentoig ért; és pedig:

A 9. hadtest Weckbecker és Welsersheimb dandára Casarsa.

Itt megkezdődött az utóbbi dandár vasútra szállása.

A 7. hadtestbeli Töply dandár szintén Casarsába ment; a Bienerth dandár Portogruaróba; a Pulz dandár S. Odoricóba; Maroicic főhadiszállása Codroipóba ért. A JDahlen utóvéd-dandára a Noncello patakánál Pordenonetól keletre előőrsöket állított fel.

#### *Július 17.*

A 9. hadtestbeli Welserslieimb dandár Casarsában vasútra szállt; a Weckbecker dandár a Codroipói vasút mellett táborozott..

A tűzértelep és a 9. hadtest vonata Udineig jutott.

A 7. hadtest főhadiszállása és a Töply dandár Passariano mellett táborozott.

Az utóvéd-dandár Casarsában és S. Vitonán foglalt állást.

A Bienerth dandár Latisanáig jutott.

A Pulz dandára e napon elvált a déli hadseregtől és elindult önállóan Karinthiába; 22-én Villachba ért, itt vasútra szállt és Bécsbe vitetett. .

#### *Július 18.*

A Bienerth dandár Codroipo, a Dahlen dandár Goricizza; a Töply dandár Udine.

Érdekes, hogy Udine város hatósága már azon felfogásból indulva ki, hogy a város — Ausztria lemondása folytán, melyről később lesz szó — már nem osztrák város, az őrizetére bízott sőt és dohányt a csapatoknak kiszolgáltatni nem akarta. Erre Maroicic a Töply dandárt és még más csapatokat összesen mintegy 8000 embert és 600 lovat a városba rendelt és a várost arra kényszerítette, hogy a csapatokat mindaddig hadtáp szerint élelmezze, míg Udineből az utolsó osztrák vasúti vonat elindul.

A város engedett. A só és dohánykészletek városi fuvarokon elszállítottak; azon készletért, mely fuvarok hiánya miatt el nem volt szállítható, a város 12,000 forintot fizetett, a csapatokat pedig négy napig élelmezte.

#### *Július 19, 20.*

A Bécsbe rendelt csapatok közfii még csak a 9. hadtestbeli Weckbecker és az 5. hadtestbeli Bienerth dandár és a hadtestek tartalékintézetei voltak itt. Ezek 18. és 19-én Codroipóban és 20-án Udineban vasútra szálltak.

A 7. hadtestbeli csapatok még állásaikban maradtak. Maroicic 18-án Codroipóban, 19-én Palmanovában volt.

*Július 21, 22.*

A déli hadseregből immár csak a 7. hadtestbeli Dahlen és Töply dandár maradt olasz földön. A Töply dandár Udineban maradt még, de itt parancs érkezett, hogy utólag még ez is Bécsbe induljon. Erre a dandár Udineből Görzbe ment, hová 22-én érkezett.

A Dahlen dandár 20-án Levegliaóba, Maroicié Görzbe ment.

Július 23-án.

E napon a Töply dandár Görzben vasútra szállt Bécsbe és a győzelmes déli hadseregből nem maradt más, mint a Dahlen dandár, mely 23-án szintén Görzbe ért és egy zászlóaljat Cormonsban hagyott.

A Benkó és Zastavnikovics dandárok Veronában maradtak, honnan az utóbbi később a Tiroli csapatok erősítésére Trientbe rendeltetett.

E napon a velencei tartomány osztrák csapatoktól ki lón ürítve és a déli hadsere;) formaszzerűen is feloszlott; az osztrák tengermellék védelmére rendelt csapatok Maroicié főparancsnoksága alatt az Isonzomellett ez elnevezést kapták: «7. hadtest és csapatparancsnokság Istria, Karinthia, Krajna, a tengerpart, Görz és Triest számára».

E címre nevű parancsnokságnak alá voltak rendelve:

a Dahlen dandár (az eddigi 7. hadtestből);

a Hayduk dandár (Istriából);

a Wagner dandár (Triestben);

a Rudolf dandár (Polában);

a Pasic dandár (Fiúmében);

a Böck dandár (Karinthiában);

azonfelül a tartományokban szétszórt helyőrségek, összesen mintegy 42,000 ember és 2300 ló. Ezek közül azonban az Isonzónál közvetlenül csak a Wagner és Hayduk két dandár állott rendelkezésre, melyek ereje 12—13,000 ember, 300 ló cs 40 löveg lehetett.

A Hayduk dandár, mely 23-án Gradiskában, Sagradóban és Monfalconeban laktározott, egy zászlóaljat Romám és Ver sóban tartott előre tolva. Ezenkívül a Császárhuszárok egy különítménye Aquileja felé, egy fél század Würtemberg huszár Versából Viseon át Palmanovával tartotta fenn az összeköttetést.

## AZ OSZTRÁK DÉLI HADSEREG ELVONULÁSA UTÁN.

### Diplomatiai közbelépés.

Az olasz hadsereget a custozzai csata óta ott hagytuk el, midőn a vereség után első zavarából felocsúdva, hátráló mozdulatát az Oglio mögött beszüntette és itt a hadjárat folytatására, illetőleg új kezdetére rendezkedett. E rendezkedések és tervezgetések oly lassan folytak, hogy még július 4-én sem értek véget. Ekkor azonban az olasz sereg tevékenysége hatalmas ösztönzést nyert egyfelől a porosz szövetséges csehországi diadalai (Königgrätz) — másfelől a porosz főhadiszállás szemrehányó sürgetései — leginkább pedig azon hírek által, melyek a megköthető béke módozatairól szárnyra keltek.

Mivel e békehírek ettől kezdve az olasz hadműveleteket is befolyásolták, szükséges e helyt figyelmünket ama diplomatiai eseményekre fordítani, melyek a königgrázi csatát nyomban követték.

A történeti bevezetésből tudva van, hogy az egész olasz háború oka és célja: Velence volt. Még mikor a háború kitörése előtt a semleges hatalmak a «velencei kérdés» és a politikai meghasonlás egyéb okainak békés kiegyenlítésére európai kongressust javasoltak, Ausztria a Velence önkéntes átengedésére célzó tanácsokat egyebek közt akkép utasította vissza, hogy a tartományról, sem fenyegetés folytán, sem erkölcsi pressio hatása alatt, sem pénzbeli kárpótlásért le nem mond: «ha azonban a kitörendő háborúban a szerencse kedvezne az osztrák fegyvereknek, nem lehetetlen, hogy a császár az általános béke érdekében önként lemondana egyik régi tartományáról).

E föltétel ugyan be nem állt teljesen; a szerencse csak olasz földön kedvezett az osztrák fegyvereknek; Ausztria a königgrázi csata után szorult helyzetében határozta el magát azon lépésre, melyet a győzelem esetére tervezett.

Hogy t. i. az olasz hadszínhelyen lekötött déli hadseregét felszabadítsa és éjszakai alkalmazzassa, a Velence tartományt átengedte III. Napoléon francia császárnak és előre beleegyezett, hogy ez a tartomány belátása szerint az olasz királynak engedje át.

A párisi *Moniteur* július 5-én reggeli számában a következő hivatalos közleménnyel lepte meg a világot: \*

«Pontos esemény történt. Miután az osztrák császár fegyvereinek becsületét Olaszországban megőrizte, hozzájárult azon eszmékhez, melyeket Napoléon császár június 11-én külügyministeréhez intézett levelében kifejtett: Velenczét átengedte a francia császárnak és elfogadta ennek közvetítését a hadviselő felek közötti béke létesítésére.

Napoléon császár sietett e felhívásnak megfelelni és közvetlenül a porosz és olasz királyokhoz fordult egy fegyverszünet kieszközlése végett».

Hogy mily befolyása volt a közvetítő francia lépésnek a porosz főhadiszálláson, ez a porosz-osztrák háború történetében részletesen elő van adva.

Victor Emanuel olasz király azonban július 5-én d. e. III. Napoléon császártól a következő táviratot kapta: \*\*

«Sire, az osztrák császár, hozzájárulva azon eszmékhez, melyeket Drouyn de Lhuys úrhoz intézett levelemben kifejtettem, nekem átengedte Velenczét és késznek nyilatkozott közbenjárásomat elfogadni a béke létrehozatalára a hadviselő felek között.

Az olasz hadseregnek alkalmá volt vitézségének megmu-

\* Un fait important vient de se produire. Après avoir sauvegardé l'honneur de ses armes en Italie, l'empereur d'Autriche, accédant aux idées émises par l'empereur Napoléon dans sa lettre adressée le 11 juin à son ministre des affaires étrangères, cède la Venétie à l'empereur des Français et accepte sa médiation pour amener la paix entre les belligérants.

L'empereur Napoléon s'est empressé de répondre à cet appel, et s'est immédiatement adressé aux rois de Prusse et d'Italie pour amener un armistice.

A Sa Majesté le roi d'Italie.

Paris 5.  
juillet.

Sire, l'empereur d'Autriche, accédant aux idées émises dans ma lettre à M. Drouyn de Lhuys, me cède la Venétie en se déclarant prêt à accepter une médiation pour amener la paix entre les belligérants.

L'armée italienne a eu occasion de montrer sa valeur. Une plus grande effusion de sang devient donc inutile, et l'Italie peut atteindre honorablement le but de ses aspirations par un arrangement avec moi sur lequel il sera facile de nous entendre. J'écris au roi de Prusse afin de lui faire connaître cette situation et de lui proposer pour l'Allemagne ainsi que je le fais à V. M. pour l'Italie, la conclusion d'un armistice comme préliminaire des négociations de paix.

*Napoléon.*

tására. Így hát a nagyobb vérontás szükségtelessé vált és Olaszország tisztességgel elérheti vágyainak célját a velem való egyezkedés útján, mire nézve könnyű lesz egymást megértenünk. Már írtam a porosz királynak, tudatva vele ezen helyzetet és neki Németországra, ép úgy mint Felségednek Olaszországra nézve egy fegyverszünet kötését javasoltam, mely a béketárgyalások előkészítőjévé válnék.»

Nem tagadható, hogy Ausztriának e lépése, hogy Velenczét a franezia császárnak ajánlotta fel, pillanatnyilag ügyes diplomatai sakkhúzásuak látszott.

E lépés megítélésére szem előtt kell tartani, hogy ez időben a franezia császár nemzetközi tekintélye még oly nagy volt, hogy széliében európai békebirónak tekintették. Ausztria jól ismerte a porosz-olasz egyezmény azon pontját, mely szerint egyik fél a másik nélkül békét nem köthet. Ha tehát Ausztria Velenczét közvetlenül Victor Emanuelnek engedi át, evvel azon célját, hogy Olaszországban szabad kezét nyerjen, el nem érheti, mert az olasz király az ellenségeskedéseket mégis csak Poroszország beleegyezésével szüntetheti be. De az által, hogy Ausztria III. Napóleont belevonja a hadviselő felek közé, először hizeleg a hatalmas franezia császárnak, ki már várva várta az alkalmat, hogy a háborúba beavatkozzék; másodsor az olasz hadszínhelyen Ausztriának diplomatai sakkhúzása oly helyzetet teremtett, hogy Velencze az átengedés pillanatától kezdve a francia fenhatóság oltalma alatt állott és föltehető volt, hogy az olasz hadsereg a franezia fenhatóság alatt álló Velenczét újra megtámadni nem merészli; ha pedig még is tenné, ezt Franciaország magára nézve easus bellinek tekinthetné és fegyveres erővel is közbeléphetne a hadviselő felek között. Ausztriára bármelyik ez eshetőségek közül csak kívánatos lehetett; az első esetben Olaszországban szabadkezet nyer, az egész déli hadsereg felszabadul és mehet a Dunához, a nélkül, hogy a monarchia déli határait félteni kellene; — a másik esetben Ausztria a franezia császárban egy hatalmas szövetségesre tett volna szeit, ki bármely hadszínhelyen még új fordulatot adhatott a háborúnak.

A következmények azonban azt mutatták, hogy Ausztriának e számítása nem valósult. Poroszországot ugyan a franezia föllépés megállította diadalútjában. Olaszországban azonban végtelen lealázónak találták, hogy a custozzai vereség után Velenczét, miután meghódítani nem bírták, ajándékba fogadják a franezia császártól.

Azonkívül az olaszokat sértette Napoleon levelének azon kétértelmű kifejezése, mely szerint az olasz hadseregnek «alkalma volt» vitézségét és értékét bebizonyítani. Sokan e kitételben a francia császár kicsinylő czélzását vélték látni oly értelemben, hogy az

olasz hadsereg ez alkalmat föl nem használta. Ez okból az olasz király kitéró udvarias választ küldött a francia császár táviratára, azt adván elő, hogy addig nem határozhat, míg a porosz szövetséges magatartását meg nem ismeri; az ellenségeskedéseket azonban egyelőre be nem szüntetheti.

Az olasz főhadiszálláson mindazáltal nagyon aggódtak, hogy a porosz király — ki a königgrätzi diadal után, miután az eddigi háborúban úgy fegyveres dicsőségét, mint a francia ajánlat folytán politikai célját is elérte — rögtön elfogadja a francia ajánlatot és rögtön fegyverszünetet köt, a nélkül hogy az olasz hadseregnek alkalma volna a custozzai csorbát kiköszörölni.

Viszont a porosz főhadiszálláson attól tartottak, hogy Olaszország Velence elnyerésével elérvén háborúja célját, elfogadja Velenczét és a francia pressio ürügye alatt beszünteti az ellenségeskedést. Innen van, hogy porosz részről bizalmatlankodva sürgették az olasz főhadiszállást az ellenségeskedések sürgős folytatására; és így történt, hogy az olasz hadsereg július 5-én lázas sietséggel kezdte újra hadműveleteit.

Midőn e napon Cialdini a francia közvetítés híre újra ingadozott és kérdést intézett a királyhoz, innen azt a feleletet kapta, hogy ne törődjön semmivel, hanem nyomuljon előre; mert «ami ránk nézve a legrosszabb volna az, ha Velenczét megkapjuk, a nélkül, hogy lábunkat rátettük volna».

*Ugyané napon a tengerész-miniszter azt sürgönyözte Persano tengernagynak: «A császár ajánlata az ellenségeskedéseket be nem szünteti. Sőt egy csata biztos sikerrel nagyon hasznos volna».*

*Másnap újra: «Nézetem szerint Olaszország nem fogadhatja el Velenczét a császár kezeiből; Olaszország elég erős, hogy azt Ausztriától erőszakosan elvegye».*

Ugyane napon, mikor a király türelmetlenül várt hírt az olasz hajóhadtól, La Marmora azt sürgönyzi Persano tengernagynak: «A király tudni akarja, hogy a hajóhad, mit tett, mit, tesz és mit szándékozik tenni».

E levelezések eléggé bizonyítják, hogy mennyire szerettek volna az olaszok egy diadalt mutatni Európának, még mielőtt a háború véget ér.

Csakhogy tehát valami történt legyen, július 5-én ostrom alá fogták Bor go für te erődített hídfőt, mely a Po jobb partján Mantuának előretolt erődje volt.

Ez alatt pedig az olasz hadsereg többi része megkezdte előnyomulását az alsó Po felé.

A terv az volt, hogy most az egész egyesült hadsereg keljen át a Pón és nyomuljon előre Rovigo és Padua felé. A hadműveletet és az átkelést Cialdini kezdje meg, ki most a főparancsnokságot

átvette és ki La Marmorát értesíteni fogja, hogy mikor induljon az Ogliotól az alsó Po felé a sereg többi részével.

Július 6. és 7-én a terv szerint megindultak az olasz hadosztályok és július 7-én este a Franzini hadosztályon kívül, mely Ferrarában maradt, és a Mignano hadosztályon kívül, mely Borgoforte előtt maradt, a többi hadosztályok az alsó Secchia és a középső Panaro között, a következő pontokat foglalták el: Fittanza, Bordelona, Boversella, S. Croce, Virginia, C;isa Kossá; a tüzér- és liidtelep Roversella, S. Martino, Spino és Pilastrri mellett állott, a főhadiszállás Roversellában volt.

A július 7. és 8. közötti éjjelen az olaszok három hadi hidat vertek a Pón át, az első Carbonerola, a másikat Sermide, a harmadikat Felonica mellett. A hidverés előtt néhány bersaglieri zászlóalj és hadmérnök csapat ceolnakon kelt át; az osztrák figyelő őrsök harc nélkül Legnago és Rovigo felé vonultak vissza.

Július 8 án megkezdődött az átkelés cs pedig: a 13. és 14. hadosztály Carbonerola mellett, a 15. és 12. hadosztály Sermide mellett, a 18., 11. és 17. hadosztály Felonica mellett, úgy, hogy július 8-án délben a tüzérteleppel együtt már mintegy 80,ÜLŐ olasz állott a Po bal partján.

Miután az osztrák hadsereg már előbb a Bécsből vett parancs szerint elvonult, könnyű volt Cialdininak Rovigo ellen indulni; miután a Boara erődöt lerontotta, július 11-én az olasz hadsereg bevonult Rovigóba, melyet az osztrákok az erődítvények felrobbantása után idejekorán kiürítettek.

Július 12-én folytatták az olaszok a hidverést az Ecsen; július 13-án az olasz hadsereg éle már Fáduában, 15-én már Vincenzában volt. Harczra sehol sem került a sor; az osztrák hadseregnek mindenütt csak nyomát találták.

E közben július 10-én kiindult a király hadserege is az Oglio mögül és többnyire vasúton Ferrarába szállíttatott; az 1. hadtest július 12-én Pontelagoscuro mellett kelt át a Pón; a király főhadiszállása 12-én Ferrarába tétetett át.

Mióta azonban a háború sorsát a diplomaták kezdték intézni, az olasz kormány az olasz sereg mozdulatait és tevékenységét túlságos lassúnak találta; mert a francia közvetítés és a porosz kormány magatartása sürgősen követelte, hogy még a háború vége előtt valamely hadi esemény történjék, mely az olasz fegyverek halvány dicsőségét új fényben ragyogtassa.

*Még július 12-én Ricasoli olasz miniszterelnök azt sürgönyözte Cialdininek Rovigoba: «Ha minden áron és pedig rögtön meg nem akadályozzuk, hogy az osztrákok éjszaki seregeiket a poroszok ellen erősítsék, Olaszország szószegő hűtlenséggel lesz vádolva és meg lesz becstelenítve. Azonkívül a békefeltételek arány-*



*talánul rosszabbak lesznek. Kérem, hasson be az eszmébe és kövessen el mindent a mű csak lehet, hogy az osztrákokat a visszavonulástól elvágja».*

*Persano tengernagynak pedig 13-án ily sürgönyt küldtek: «Múlhatlanul szükséges, hogy egy hét alatt az osztrák hajóhad meg legyen semmisítve és Istria el legyen foglalva».*

Ferrarában július 14-én nagy haditanácsot tartottak, melyben a királyon, La Marmorán, Cialdinin stb. kívül a külügyminiszter és a hadügyminiszter is részt vett. A háború erélyes folytatását határozták el. A hadsereget újra 7 hadtestbe osztották. Ezek közül 5 hadtest Cialdini vezérlete alatt az Isonzo ellen induljon és innen az Alpeseiken át éjszaka a Dunához, hogy a körülményekhez képest a poroszokkal egyesüljön. A másik két hadtest a király (és La Marmora) közvetlen vezénylete alatt a velencei várakat ostromolja és Cialdini hadműveleti vonalát biztosítsa. Garibaldi is újabb parancsot kapott, hogy siessen Tirol elfoglalásával, mert azután Magyarországra kell mennie. A legnagyobb elégedetlenség mutatkozott Persano olasz tengernagy tétlen magatartásával. Felszólították, hogy rögtön vívjon csatát az ellenséges hajóhaddal; mert ha ezt nem teszi, azonnal előmozdítják. Hogy mily eredménye volt e sürgetésnek az Adrián, később elő fogjuk adni.

E helyt csak a Velencében működő szárazföldi hadsereg fordítjuk figyelmünket, mely mától kezdve a következő szervezettel áraszotta el a velencei tartományt.

A király közvetlen parancsnoksága alatt maradt:

A 2. hadtest (Cucchiari), 6., 9. és 19. hadosztály;  
a 3. hadtest (Della Kocca), 4., 10., 16. hadosztály, egy lovas hadosztály és egy lovas dandár;  
összesen 84,000 ember.

Ehhez járult később a szervezkedő új 8. hadtest.

Cialdini parancsnoksága alatt kiindult:

az 1. hadtest (Pianell) 1., 2., 5. hadosztály;  
a 4. hadtest (Petitti) 7., 8. és 18. hadosztály;  
az 5. hadtest (Cadorna) 11., 12., 13. hadosztály;  
a 6. hadtest (Brignone) 14., 15., 20. hadosztály;  
a 1. hadtest (Sonnaz) 3., 17. hadosztály.

Minden hadtestnek 1 — 1 lovas dandára, csak a 7. hadtestnek két lovas dandára volt.

Ez új szervezés azonnal életbe lépett ugyan, azonban csak fokozatosan az előnyomulás közben volt tényleg megvalósítható. Az olasz kormány hiába sürgette Cialdinit, Persanot, Garibaldit, hogy hadműveleteiket siettesék; a hadműveletek, bár sehol számbavehető ellenállás nem mutatkozott, mégis lassan haladtak.

## Borgoforte ostroma.

(6. vázlat.)

Ily körülmények között olasz részen már nagy vívmánynak tekintették, hogy a Mignano hadosztály Borgoforte ostromát végre július 17-én tényleg megkezdte.

Borgoforte négy erődből állott és a szükséges tüzer- és hadmérnök-legénységen kívül egy zászlóalj gyalogsággal (Lipót főherczeg (" zászlóalj) volt megszállva. A parancsnok Drasenovics őrnagy volt.

Már előbb láttuk, hogy Borgoforte kierőszakolása még a custozzai csata előtt az olasz haditerv nevezetes pontját képezte. Ugyanott előadtuk, hogy Mignano tábornok a Regina dandárral meg jún. 22-én Borgoforte ellen indult és a döntő támadást június 25-dikére tervezte. A június 24-én vívott custozzai csata azon]tan ezen vállalatot is félbeszakította.

Miután a custozzai csata után Cialdini érintkezésbe lépett a Mincio hadsereggel, az új hadműveleti tervben Borgoforténak újra szerepe jutott.

Július 5-én Cialdini Borgoforte erődjait 11 ütegből lövette. A lövés korán reggeltől d. e. 10 óráig tartott, de hatása nem volt; sőt az osztrák várlovegek oly eredménnyel árasztották el tüzzel az olasz fedetlen ütegeket, hogy Cialdini a bombázást beszüntette és a szabványos ostrom megindítására határozta el magát. E végből Riaccenza, Cremona és Pávia városokból nehéz ostromlövegeket hoztak és az ostrom végrehajtására az egész 4. (Mignano) hadosztály visszahagyott.

A mint a magára hagyott hídfő július 6-ika óta napról napra épülni látta maga ellen a nehéz ostromlövegekkel fölszerelt ütegeket, Sztankovics altábornagy, Mantua várparancsnoka, már július 14-én kérdést intézett Albrecht főherczeghez, hogy a tarthatatlan hídfő még tovább védelmezendő-e. Albrecht főherczeg táviratilag azt felelte: «Borgoforte még tartsa magát».

Július 17-én a nyolcz ostromló üteg elkezdte az erődök bombázását. Az erődök eleinte hevesen viszonzták a tüzelést, sőt apró kirohanásokat is intéztek. A tüzelés reggel 4 órától esti 8 óráig, majd két órai szünet után éjjeli 10 órától egész éjen át szakadatlanul tartott; az ostromló vegek iszonyú pusztítást vittek végbe. A falakon rések törve, a zárt épületek romhalmazban, a védőlövegek leszerelve; Sztankovics altábornagy Mantua várparancsnoka, esti 8 órakor kérdést intézett a hídfő parancsnokánál, hogy a hídfő tartható-e még? Drasenovics őrnagy azt felelte: a Az erődítvények jelen állapotukban, lőszerhiány hozzájárulása mellett, tovább nem tarthatók».

Erre Mautuábau haditanácsot tartottak, melynek az volt az

eredménye, hogy éjjel 10 óra 45 perczkor a hídfő parancsnokának parancsot küldtek, hogy a hídfő mind a négy erődjét robbantsa fel, ő pedig a várórséggel legkésőbb éjfél után 2 óraker kezdje meg a visszavonulást Mantuába. Erre a lövegeket beszögezték és a felrobbantást előkészítették; éjféلكor pedig az erődöket kiürítették. A robbantás csak két erődben sikerült teljesen, egynél csak részben, egynél pedig épen nem sikerült; állítólag mivel egy polgári egyén a gyújtó vezetéket megszakította.

Az olaszoknak sejtelmük sem volt, hogy lövöldözésüknek mily pusztító hatása volt; mert különben a hídfőt már 17-én elfoglalhatták volna.

Így azonban, csak 18-án reggel, mikor a hídfő erődítvényeiben a szokatlan csendet észrevették, vonultak be a romhalmazzá változott erődítvényekbe, hol az osztrákoktól elhagyott tüzérségi anyag hatalmukba került.

Az olasz ostromütegek, melyek szintén sok sérülést szenvedtek, Borgoforte ellen az egy napon (17-én) 6533 lövést tettek. Az ostrom alatt a védők halottakban és sebesültekben 21 embert, a támadók 29 embert vesztek.

A mint az egész ostrom lefolyásából és a következő eseményekből kitűnik, az egész eseménynek, tekintettel arra, hogy a hadműveletek a várnegyszöveget megkerülték és a sereg a Po más pontjain már átkelt, hadászati jelentősége nem volt és az egész nem tekinthető egyébnek, mint egy kisszerű epizódnak. Ha mégis az olaszok Borgoforte elestének hírért nagy örömmel fogadták és nagy diadalnak híresztelték, ennek a leírt helyzet mellett inkább politikai, mint katonai háttere volt. Ha már t. i. Cialdini az elvonuló osztrák sereget sehol utóí nem érhetete, legalább Borgoforte esetével lehetett emelni a hadsereg erkölcsi állapotát és tekintélyét.

### **Olasz hadmozdulatok a fegyverszünetig.**

Ez alatt Cialdini az Isonzo felé akadálytalanul folytatta előnyomulását. A hadsereg elővédjét az 5. (Cadorna) hadtest képezte; ez a La Forest lovas dandárát tolta előre, mely 17-én Miranoig, 18-án Trevisóig, 20-án a Piave folyóig (Ponté di Piave) ért. Ez elővéd-dandár mögött csoportosultak a hadtestek, melyek a következő napokon ekképen állottak:

#### *Július 21-én*

) " hadtest Treviso; 6. hadtest Assegiano (Mestra és Mirano közt);  
1. hadtest Mirano és Salzano közt; 7. hadtest S. Maria di Sala;  
( " hadtest Camposampiero.

A 6. hadtestbeli 15. hadosztály (Medici), mely 20-án Padua-tól éjszakra Limenánál állott, e napon a hadseregtől kiküldönitve azon feladatot kapta, hogy Bassanon és a Valsuganán át Tirolba törjön, Trientet foglalja el és könnyítsen némileg a Garibaldi sorsán, ki, — mint később látni fogjuk — Tirol ellen épen nem boldogult.

Cialdini 22-én főhadiszállását Paduából Trevisóba tette át. E nap azonban az olasz hadseregnek újra szomorú hírt hozott. 18-án Napóleon herczeg III. Napóleon császár megbízásából Ferrarába érkezett, hogy az ellenségeskedések beszüntetését szorgalmazza. — Az olasz miniszterek a francia herczeget napról napra szóval tartották, mert minden nap várták az örömhírt, mely vagy az Isonzo, vagy az Adria, vagy Tirol felől valamely döntő esemény hírét hozza, melyet aztán a diplomatiai tárgyalásoknál értékesíteni lehessen. 22-én végre érkezett egy hír, de nem olyan a minőt vártak; e napon tudták meg az olasz főhadiszálláson a 20-án vívott lissai tengeri csatának hírét, mely mindinkább lelohasztotta az olaszok reményét.

Cialdini serege még mindig folytatta előnyomulását.

### *Július 23.*

Az elővéd-dandár 23-án átkelt Latisana mellett a Tagliamento és Muzzanóba ért. A többi hadtestek közül az 5. Latisanánál a Tagliamento mellett; a 6. Ponté di Piave mellett; az 1. S. Biagio di Callalta mellett; a 7. Trevisónál, a 4. Noale mellett táborozott.

### *Július 24.*

Elővéd-dandár Castions di Strada; 5. hadtest S. Giorgio d Nogaro; 6. hadtest Pramaggiore; 1. hadtest Motta; 7. hadtest Roncadella; 4. hadtest S. Giuseppe és 8. Lazaro, Treviso mellett. Ez utóbbi hadtestből szintén kiküldönített a 8. (Cugia) hadosztály és Carpenedó-ra Yelenceze város (vár) megfigyelésére rendeltetett.

A mint az olasz hadsereg az osztrák utóvédhez közeledett, Cialdini az eddig szétszórvá menetelő hadtesteket közelebbre vonta, minélfogva július 26-án az 5. hadtest Biccinicco és Lavarianóba, a 6. hadtest Udineba, az 1. Talmassonsba, a 4. Pramaggioreba, a 7. S. Vitóba érkezett. A hadtestekhez tartozó lovas-dandárok még messze hátrább maradtak cs július 6-án Paderno, Orsago, Pordenone, Pozzo és Goricziza pontokig értek.

Cialdini főhadiszállása 26-án Pradamanóba (Udinétől délkeletre) tétetett át.

E napon — július 26-án — habár a fegyvernyugvási tárgyalások már folyamatban voltak, ment végbe olasz földön e hadjárat

nak utolsó fegyveres összecsapása, mely harcászati érdekén kívül még azért érdemel külön említést, mert benne leginkább magyar csapatok vitézkedtek.

### A versai ütközet.

(7. melléklet.)

Maroicic altábornagy mindent elkövetett, hogy gyenge seregét erősítse és az elkülönített részeket magához vonja. Ez különösen 20-dika, a lissai csata óta vált lehetségessé, mert ettől kezdve az olasz partraszállás veszélye el volt hártva, úgy, hogy az osztrák tengerpart védelmére alkalmazott csapatok felszabadulva, most Maroicic rendelkezésére állottak. Maroicic ily értelmű rendelkezése folytán, július 25-én a Hayduk dandár (Istriából) Sagradóba, a Wagner dandár (Triesztből) Monfalconéba, a fiesic dandár (Fiüméből) Triestbe érkezett; Dalmatiából elővonatott négy zászlóalj és az egyes dandárok erősítésére szétosztattott; a Hayduk dandárnak egyik zászlóalja (Thun 29. ezredbeli), mely nem volt egészen hadszerűen felszerelve, Palmanóva várba rendeltetett és helyébe egy másik zászlóalj a várból a Hayduk dandárba osztattott. — E zászlóalj a Lajos Viktor 65. ezred 4. zászlóalja volt, melyet itt azért említünk fel, mivel ezen munkácsi magyar zászlóaljnak jutott a versai ütközetben a dicsőséges szerep.

Maroicic t. i. hírül vette, hogy az ellenség 25-én a Viscóban előretolt huszárörskönkén rajtaütött. Ez ellenség a La Forest dandár elővédjéhez tartozó dsidás lovasság volt. E dandárnak azon feladata volt, hogy 26-án Trivignanóba vonúljon, és onnan hat Bersaglieri zászlóaljjal és három üteggel egyesülve, a versai hidat kerítse hatalmába.

Ez ellenséges rajtaütéssel egyidejűleg híre érkezett, hogy nagyobb ellenséges csapat S. Giorgio di Nogarót megszállotta, hogy egy más tömeg nagy ostromteleppel Palmanóva ellen közeledik. Erre Maroicic jónak látta az Isonzo, Törre és Judrio hídjait a felrobbantáshoz előkészíteni, a Roraansban álló előőrscsoportot annyira megerősíteni, hogy az két zászlóaljból (a Lajos Viktor 65. és Nagy 70. ezredek egy-egy zászlóalja), 2½ Würtemberg huszárszázadból és két lövegből állott. — E különítmény parancsnoka Török huszár-ezredes volt, ki azon feladatot kapta, hogy Versát megszállja, hogy a Natisona, Judrio és Törre gázlóit álló örsökkel megfigyeltesse, Romans és Versa helységeket védelmi állapotba helyezze és az összeköttetést Palmanovával portyázó csapatok útján tartsa fenn.

Török ezredes különítményéből három gyalog századot (Lajos Viktor ezredtől) és egy huszárszakaszt Versában helyezett el, a többi Romansban együtt tartotta.

25-én este, Török ezredes megbízható kémektől megtudta, hogy 26-án Topogliano, Ajello, Crauglio helységekbe olasz csapatokat várnak, sőt Crauglióba már a szállás-szabályozó tisztek is megérkeztek, míg nagyobb ellenséges tömegek Strassoldo és Cervignanóban állottak.

Ha e hírek valóséinak, akkor holnap (26.) az összeköttetés Palmanova és Romans között meg lesz szakítva; pedig éppen 25-én este érkezett hozzá egy pótcapat-szállítmány, melyet a Palmanovái várórség kiegészítésére még be kellett juttatni.

Török ezredes tehát elhatározta, hogy 26-án reggel Palmanovával erőszakosan érintkezésbe lép, a kiegészítő csapatszállítmányt beadja, az összeköttetést a várral, a meddig csak lehet fentartja és ha ez alatt alkalom nyílik, valamely ellenséges különítményen — különösen a Crauglióba érkezett szállásszabályozó tiszteken — rajtaüt.

Török ezredes egész különítményével 26-án reggel 2 óraker két oszlopban kiindult; az egyik a műúton Yisco felé haladt, és a versai híd őrizetére egy Nagy 70. ezredbeli századot hagyott hátra; a másik oszlop Crauglióra kapott irányt. Várakozásuk ellenére sehol ellenségre nem akadtak. Crauglio üres volt; sem az országúton Palmanova felé, sem az országúttól éjszakra az ellenségnek semmi nyoma. Csak Strassoldo felé czirkált néhány olasz dsídás; ezek azonban a mi huszárjaink közeledtére visszavonxiltak és eltűntek.

Török ezredes már 7 óra 30 perczkor reggel Palmanova elé érkezett, míg oldalkülönítményei és járőrei fokozatosan 874 és 872 óra között érkeztek. Az eltorlaszolt várkaput kinyitották, Török ezredes különítményével bevonúlt, a pótcapat-szállítmányt átadta és rövid pihenő úton visszaindulni készült.

Azonban a várban hírül vette, hogy tetemes olasz csapatok, állítólag 30—40,000 ember San Giorgio di Nogaro és Castella di Porpettóból, hasonlóan S. Marialongából és Cervignanón át az Isonzo felé mozognak, úgy, hogy a visszamenet ugyanazon úton, a melyen a különítmény jött, nagyon veszedelmessé vált. Török ezredes ez okból visszafelé nem a viscói műútat választotta, mely a legrövidebb vonalon a versai hídhoz vezet, hanem azon útra indult, mely Jalmicon át Nogaredo felé vezet, hol a Torre patakon gázlón lehet átkelni, és mely útról szükség esetére még tovább éjszakra ki lehet térni.

Török ezredes tehát 9 óra 45 perczkor Palmanovából visszaindult. Jalmicóig az oszlop még baj nélkül elérkezett. Innen még egy gyalog századot (a Lajos Viktor 65. ezredtől) és egy huszárszázadot Thyр vezérkari százados vezénylete alatt, balra Viscone felé, hol szintén gázló volt, kikülönített, míg ő az oszlop zömével egyenest Nogaredo felé tartott. így azt remélte, hogy a két gázló egyikén még átkelhet.

Midőn azonban a főoszlop Nogaredóhoz közeledett, az elővéd 11 óra 15 perczkor észrevette, hogy a helységben ellenséges Bersaglierik vannak, kik épen az osztrák elővéd közeledtére a helységbe visszavonultak.

Az osztrák gyalogság azonnal harcra fejlődött Nogaredo ellen, melyben csak egy gyenge olasz különítmény volt; Lajos Viktorék és egy Nagy ezredbeli osztály ezt lekaszabolták és egy-két bersaglierit elfogtak.

A Thyr százados különítménye már Viscone irányában a Torréhez közeledett, midőn a huszár járőrök az udinei útról alig 7—800 lépésre a menetvonaltól éjszakra szintén ellenségre bukkantak. Itt azonban két bersaglieri zászlóalj és egy egész lancieri (dzsidás) ezred közeledett, és ez utóbbinak elővédje rögtön elő is tört a gyenge különítményre. A Lajos Viktor ezredbeli század az árkokban tűzharcra fejlődött és néhány összűzzel az olasz lovasságot távol tartotta, míg a huszár század rohamra indult és az olasz lovasságot visszaverte.

Midőn Török ezredes e helyzetről értesült, átlátta, hogy Nogaredo mellett a Törre patakon át nem kelhet. Ez okból arra határozta el magát, hogy a versai hídhöz tart, mely látszólag még szabad volt; Thyr századosnak parancsot küldött, hogy Nogaredón át ugyancsak a versai hídhöz vonuljon. Thyr rögtön el is indult, de nyomában az olasz lovasság Nogaredo mellett újra megtámadta; a magyar huszárok azonban ismételt rohamokkal mindannyiszor visszaűzték az olasz lovasokat.

Alig hogy a főoszlop éle a Versai hídhöz közeledett, észrevette, hogy ez is meg van szállva az ellenségtől. A Nagy 70. ezredbeli gyalog 6zázad, melyet Török ezredes reggel a Versai hid őrizetére hátrahagyott, délelőtt 10 órakor megtámadtatott és visszaveretett. Hogy pedig a veszedelem teljes legyen, egy huszár járőr azt a hírt hozta, hogy a palmanovai műton Visco felől erős ellenséges oszlop közeledik.

Török ezredes különítménye most három oldalról körüi volt fogva; előtte a versai hid ellenségtől meg van szállva, utána nyomában Visco felől, egy erős oszlop, bal oldalában Nogaredo felől, az olasz lovasság.

Török ezredes rendkívüli elszántsággal arra határozta el magát, hogy rohammal útát tör magának a Versai hid felé.

Huszárjait a S. Vitói útelágazásnál felállította oly feladattal, hogy a palmanovai és udinei úton közeledő ellenséget addig távol tartsák, míg a hid elleni roham sikerül; a gyalogság pedig támadó harcra fejlődött, a hidat megszállva tartó bersaglierik elleD. Szerencsére a bersaglieri csapat  $\frac{1}{2}$  zászlóaljnál nem lehetett erősebb; de mellette állott két-három olasz lovas század, mely támadó

gyalogságunkat előnyomulásában ismételt rohamokkal meg-megálította, és a két löveget is veszélyeztette. Azonban a Lajos Viktor zászlóalj bámulatos nyugalommal folytatta előnyomulását a hid ellen és puszító tüzrel fogadta az olasz lovas rohamokat, melyek egyike a két löveg ellen intéztetett és ezeket már el is érte.

Ekkor azonban a lövegkezelő tüzér legénység a lövegszerelekkel védekezett egyes be-betörő lovasok ellen, míg a lövegfedezetül kirendelt 30 huszár, önfeláldozó rohammal vetette magát a tízszer oly erős ellenségre.

Ez alatt a St. Vitonál álló huszárok is csodálatos vitézséggel visszavetették az olasz támadásokat, míg végre egyidőben három oldal felé harczolva, a Lajos Viktor és Nagy zászlóaljok átkaroló támadása a hid ellen sikerült. Az olasz lovasság a szűk szorosban immár nem fejlődhetett és a mieink tüzelése alatt sokat szenvedett. Ekkor Török ezredes még egy huszár századot is rohamra rendelt, mire az olasz különítmény a hidtól elszorítva, az osztrák különítmény egy fél huszárszázad fedezete alatt átkelt a hídon, ezt még egy Nagy ezredbeli osztálylyal meg is szállta, azután visszavonulását Versáig folytatta, hol ép akkor érkezett be a Toscana 66. gyalog ezred 4-ik zászlóalja. A fél huszárszázad a visszavonulás pillanatában újra megtámadtatott, de egy erélyes ellenlökemmel üldözőit visszaüzte.

A különítmény még a Judrion túl is megtámadtatott egy nagyobb lovas tömeg által, mely a Törre patakon Ruda mellett kelhetett át. Midőn azonban Török ezredes Romans felől ellene indult, az ellenség Villese felé visszavonult.

A versai ütközet híre eleinte nagy mozgalmat idézett elő a Maróicic többi csapatai között; midőn azonban a fegyvernyugvás megkötéséről biztos hírek érkeztek, a fegyverbe lépett csapatok újra táborhelyükre vonultak.

A versai ütközetben osztrák részről 30 ember elesett, 51 ember megsebesült és 83 eltűnt; ez utóbbiak többnyire Palmanovába vetődtek.

Az osztrákok a harc közben már 2 olasz törzstisztet és mintegy 300—400 embert foglyul ejtettek; mivel azonban őrizetükre a harcból embereket elvonni nem lehetett, szabadon kellett eresztetni, így a liarcz végén csak 3 főtiszt és 60 ember került osztrák fogságba, míg a harc közben zsákmányul esett 40 lón kívül még 20 ló gazdátlanul Romans felé vágatott és itt huszárjaink által befogott.

### A fegyverszünet.

E közben az ellenségeskedések beszüntetésére vonatkozó francia, porosz, olasz tárgyalások lassan bár, de még is annyira ha-



ladtak, hogy Nikolsburg-ban már júl. 22-én este megjelenhettek az osztrák meghatalmazottak a porosz főhadiszálláson.

Az olasz kormány még szeretett volna egy pár napot nyerni, míg a folyamatban levő hadműveletek az Isonzo mellett és Tirolban némi befejezést nyernek. Az olasz kormány nevezetesen a következő ellenvetést tette az 5 napi fegyvernyugvás ellen, melyet Poroszország francia közvetítésre Ausztriának engedett.

Poroszország az 5 napi fegyvernyugvást Ausztriának oly özeiből engedte, hogy a francia és porosz kabinetek által megállapított előfeltételeket Ausztria elfogadhassa vagy elutasíthassa. Ha Ausztria elfogadja, a fegyvernyugvás fegyverszünetté válik; ha visszautasítja, az ellenségeskedések folytatódnak. Az béke-előfeltételekben, melyeket Poroszország Ausztria elé terjesztett, Olaszországról szó sem volt; azok csak az osztrák-porosz-német viszonyok rendezésével foglalkoztak. — Midőn tehát Napóleon herceg azt követelte az olasz királytól, hogy ő is kössön 5 napi fegyvernyugvást az egész déli hadszíntere, az olasz külügyi hivatal azt követelte, hogy Ausztria a köteendő béke tekintetében Olaszországgal szemben is — Velenczén kívül vállaljon hasonló kötelezettségeket, mint Poroszországgal szemben tette. Ez értelemben nem egyezhet bele, hogy Ausztria az olasz kérdést csak a francia kabinettel tárgyalja és az olasz kormánnyal szóba sem áll, a mint tényleg eddigelé Ausztria részéről Olaszországgal szemben semmiféle diplomaiati közeledés nem történt; mint tudjuk, még a hadizenetre sem felelt. E magatartás arra enged következtetni, hogy Ausztria még most sem ismeri el az olasz királyságot és az olasz királyt, mint nemzetközi hadviselő félt és tartani lehet attól, hogy Ausztria, átengedve Velenozét Franciaországnak, a békét is nem közvetlenül az olasz királylyal, hanem a francia császárral fogja kötni.

Könnyen belátható, hogy ez ellenvetéssel az olasz kormány csak időt akart nyerni, míg a liarczterén megfelelő eredményeket vív ki. Midőn azonban a lissai csata híre érkezett és Cialdinitől, valamint Medicitől döntő események hírére hiába várták, a francia sürgetésekre július 23-án d. u. Ferrarában a király elnöklete alatt miniszter-tanácsot tartottak, melyre La Marmorát Rovigoból szintén meghívták. Itt határozatba ment, hogy a francia sürgetésnek, tekintettel arra, hogy az előfeltételeket már a porosz kormány mindenben elfogadta, tovább ellenállni nem lehet.

Az olaszok még legalább szerették volna, hogy a fegyvernyugvás létesítésére Ausztria részéről történjék a kezdeményező első lépés; erre azonban hiába vártak, mert az osztrákok a Nikolsburgi fegyvernyugvást csak a cseh-német hadszíntere kötétek és Olaszországot szándékosan ignorálták. Ekkor La Marmora július 23-án Rovigoból a Legnagói várparancsnokságboz, mint a Rovigo-

hoz legközelebb eső osztrák katonai hatósághoz, a következő levelet küldte:

«A hadviselő seregek között létrejött egyezmény folytán Ő Felsége az ellenségeskedések beszüntetését parancsolta azon esetre, ha az osztrák hatóságok hasonlóképen rendelkeznek, hogy egy fegyverszünet föltételeiről tárgyalni lehessen. Mindkét félnek oszlopélei ott fognak megállani, a hol épen lesznek, míg az utánuk haladó csapatok szabadon mozoghatnak, a nélkül azonban, hogy az állva maradó osztályokon túl előnyomúlhatnának.

Ha osztrák részről ellenvetések nem tétetnek, akkor a 8 napi fegyvernyugvás 12 órával azon pillanat után kezdődnek, melyben a beleegyező feleletet megkapnám, mivel ennyi idő a megfelelő parancsok kiosztására szükségesnek mutatkozik».

Ez olasz javaslat július 24-én reggel 7 óra 30 perczkor érkezett Bécsbe a hadsereg főparancsnoksághoz, mire a Legnagoi várparancsnok meghatalmaztatott, hogy az olasz javaslatot a hadseregparancsnokság nevében fogadja el és igyekezzék, hogy a fegyvernyugvás lehetőleg 25-én reggel kezdődjék.

Július 24-én esti 6 óra 30 perczkor már Bécsben Albrecht főherczeg megkapta Woinovich tábornok Legnagoi várparancsnok jelentését, hogy a fegyvernyugvás elfogadtatott és július 25-én reggel 4 órától kezdődvén, nyolcz nap múlva, tehát augusztus 2-án reggel 4 órakor véget ér.

Az erre vonatkozó rendelkezések azonban mindkét félnél csak későn juthattak az előretolt esapatrészek tudomására, úgy hogy még július 26-án d. e. Versa mellett egy aránylag véres összeütközés folyt le az előretolt osztrák és olasz csapatok között, melynek lefolyását az imént előadtuk.

Maroicic altábornagy a versai ütközet után még július 26-án tudtúl adta az olasz előőrsparancsnoknak a fegyvernyugvás megkötését. Olasz részről azonban csak július 29-én érkezett válasz, mely szerint az olasz vezérkari főnök a demarkationális vonal megállapítása végett a Brazzano melletti Judrio-hídnál lesz.

Osztrák részről báró Kueber alezredes vezérkari főnök jelent meg a kitűzött ponton, mire július 29-én a demarkationális vonal következőkép állapítatott meg:

A Judrio patak eredetétől kezdve 1000 méterrel a Versai hídon alulig; innen egyfelől egy egyenes vonal Topoglianoba, aztán az árok, mely Perleole, Saciletto, Cervignano, Pradiziolo pontokat érinti, ez ároknak az Ausa folyóba való omláséig; végre ezen folyó a tengerig. Másfelől a Törre patak, továbbá az Isonzo ennek torkolatáig. A közbeeső terület semleges. A Judrio forrásán felül az

osztrák örökös tartományok és Velence közötti politikai határ a demarkationalis vonal.

A hadsereg-parancsnokságok között Legnagoban létrejött egyezmény szerint Cialdininak csapatait oda kellett volna visszarendelni, a hol 25-én reggel 4 órakor, illetőleg 24-én este állottak; azonban Cialdini vonakodott ezt elrendelni, úgy hogy hallgatólag osztrák beleegyezés mellett az olasz hadsereg a fegyvernyugvás alatt ekkép helyezkedett el:

- )" hadtest Trivignano és Manzano;
- \*" « Buttrio, Pavia és Cividale;
- (" « Cussignacco;
- 1. « Lavariano, Biccinicco és S. Stefano;
- +" « Pozznolo, Mortegliano és Talmassons.

Mialatt Cialdini az Isonzo felé előnyomult, a király közvetlen parancsnoksága alatt maradó seregből a 3. hadtest Vicenzába, a 2. hadtest Badiába érkezett és itt is maradt.

A király főhadiszállása július 17-én Ferrarából Bovigóba, innen pedig a fegyvernyugvás alatt Páduába tétetett át.

A déli hadszínhelyen levő osztrák csapatok közül a Dahlen dandár Görzben, a Hayduk dandár Sagradoban, a Wagner dandár Monfalcone-ban, a Böck dandár Tarvisban állott.

Török ezredes az ő előretolt különítményével Romansban maradt.

\* \*  
\*

Itt elhagyjuk egyelőre a velencei síkságon egymással szemben álló ellenséges seregeket, melyek között különben e háború alatt több harczoló összeütközés nem volt; és mielőtt a dráma utolsó felvonásával, a békekötéssel foglalkoznánk, figyelmünket azon hadi eseményekre fordítjuk, melyek az épen előadott eseményekkel idő szerint párhuzamosan, de hely szerint egész különálló hadszínhelyen — Tirolban — és egészen különböző hadieszközökkel — hajóhaddal az Adrián — folytak le.

## HARMADIK RÉSZ.

# TIROL VÉDELME.

### XII. FEJEZET.

#### BEVEZETÉS.

Habár Tirol a lombard-velencei síkság határos tőszomszédságában fekszik, a tiroli harczok harczászatilag annyira függetlenek voltak a velencei síkságban lefolyt hadieseményektől, hogy azok akár hadászati, akár harczászati szempontból magukban véve egy önálló hadtörténelmi epizódot képeznek.

Hogy az egymás tőszomszédságában ugyanazon egy ügyben folyó ellenségeskedések Tirolban ily önálló jelleget öltöttek, annak oka első sorban Tirolnak földrajzi jellege; ehhez számítható még a Tirolban fellépő csapatok száma és szervezete, a parancsnokló vezérek önállósága és az ottani események alárendelt, politikai jelentősége.

A földrajzi elemet tekintve szembetűnő az éles küiömség, mely a tiroli magas hegyvidék és a Pó-síkság vidéke közt fennáll.

A magas hegyvidéken az utak és egyéb közlekedési vonalak csaknem kizárólag a folyóvölgyek irányára szorítkoznak; a völgyek között elterülő magas hegyvidék harczászatilag nehezen járható; a harczászati fejlődést korlátozza, a meneteket lassítja, a táborozást és a működő seregek ellátását nagyon megnehezíti. Ez okok a nagyobb seregtettek alkalmazását lehetetlenné teszik; és ez volt egyik főoka, hogy Ausztria Tirol védelmére aránylag csekély haderőt rendelt ki; sokkal nagyobb sereg a szűk hareztéren különben sem volt volna használható.

E földrajzi momentumhoz járult még azon politikai megfontolás, hogy a háború végsorsára a tiroli események döntők úgy sem lehetnek. Ausztria az ő válságos helyzetében átlátta, hogy a háború sorsa éjszakon fog eldőlni. Már e körülmény arra indította, hogy a déli hadszínhelyre a déli hadsereget aránylag gyengének szabta; magán a déli hadszínhelyen pedig előrelátható volt, hogy

a döntés a velencei síkságon fog bekövetkezni. Indokolt volt tehát, hogy a déli hadszínhely e két területe közül: Velence és Tirol, — az előbbi érdemel nagyobb fontosságot; és ha már Ausztria hadi helyzetére nézve az egész déli hadszínhely a mellék-hadszínhely jellegével bírt, akkor Tirol c mellék-hadszínhelynek mellék-hadszínhely e, vagyis csak egy alárendelt fontosságú hadműveleti területe volt.

Teljesen figyelmen kívül még sem lehetett hagyni, mert tudva volt, hogy Dél-tirol az olasz politikai aspirációk lényeges tárgya — és előrelátható volt, hogy Olaszország Tirol ellen egy hódító hadműveletet fog indítani. — Figyelmen kívül még hadászati szempontból sem lehetett hagyni, mivel Tirol a Velenczében működő osztrák déli hadseregnek jobb oldalában fekszik. Tirolt védtelenül hagyva, az olaszok Tirolon át a velencei déli hadseregnek jobb oldalába vagy hátába kerülhetnek, sőt Tirolon át a déli hadsereget teljesen megkerülve az olaszok a monarchia belsejébe törhetnek és a déli hadsereget egyik főösszeköttetési vonalától elvághatják.

Ausztriának tehát Tirolt két okból kellett védelmi állapotba helyezni: 1. Politikai okokból, magáért a tartományért; mivel a tartomány birtokára súlyt fektetett. 2. Hadászati okokból, mivel Tirol a velencei osztrák sereg jobb oldalát biztosította.

Olaszországnál ily kényszerítő okok nem álltak fenn arra, hogy hadműveleteit Tirolra is kiterjessze. Tirol ugyan a lombardi olasz sereg baloldalát is fenyegethette; de tekintettel az osztrák sereg védelmi kényszerhelyzetére, az olasz seregnek ily veszélytől nem kelle tartani. Olaszországot csak politikai aspirációi hajtották Tirolba. Dél-tirolnak — a Trentino (Trient) vidéknek — olaszajkú lakossága, szintén azon elnyomott «testvérekhez» tartozott, kiket az «idegen zsarnokság igája» alól föl kellett szabadítani.

Annyira azonban Olaszország is érezte a helyzet követelését, hogy Tirol kedvéért a Po mentén működő hadsereget gyöngíteni nem szabad; ha azonban a szárazföldi hadsereg tetemes gyöngítése nélkül Tirolt hatalmába keríthetné, bizonyos, hogy ez a békekötésnél Olaszország előnyére súlyosan latba esnék.

Ez okból Olaszország Tirol meghódítására egy önkéntes hadsereget szervezett.

A politikai izgatások által feltüzelt lakosság lelkesedése oly nagy volt, hogy bizvást lehetett számítani az önkéntesek tömeges jelentkezésére, különösen ha ez önkéntes sereg élére oly népszerű vezért állítanak mint Garibaldi volt.

Az olasz kormány e számításában nem is csalódott. Máj. 6-án rendelte el a király az önkéntes sereg alakítását, melynek terv szerint legfőljebb 20 zászlóaljból vagy 10 ezredből kelle állnia.

Azonban alig hogy május 21-én megkezdődött a toborzás, a

jelentkezők oly nagy számban tódultak, hogy a zászlóaljok számát meg kellett kettőzni és 20 helyett 40 zászlóaljat szerveztek 10 ezredben; és midőn még ezen keretek is elégteleneknek mutatkoztak az összeseregltő önkéntesek fölvetelére, zászlóaljanként még egy 5. és 6. századot, azután még két önkéntes bersaglieri zászlóaljat, végre még egy önkéntes lovas (guide) századot alakítottak. E sereg parancsnoka Garibaldi, az olasz nemzeti hős volt és a főbb tiszti helyeket is az ő javaslatára töltötték be.

Ez önkéntes csapatok két tömegben gyülekeztek május végén és június elején: Éjszakolaszországból Comóban, Délolaszországból Bariban.

Garibaldi maga június 14-én Comóba érkezett, miután a fő-

- %" YnfYX 8 YqYbnUbcž
2. « Salo,
  3. Ā Varese,
  4. « Bergamo,
  5. Ā Gallarate,
  6. Ā Bari,
  7. Ā Bari,
  8. Ā Molfetta,
  9. Ā Terlizzi,
  10. « Molfetta,

hadiszállástól némi utasításokat kapott. Kérésére az olasz kormány két hegyi úteget és egy műszaki századot bocsátott Garibaldi rendelkezésére. Egyébként Garibaldi teljes szabadságot kapott önkéntes seregének alkalmazására, élelmezésére; czélul csak az tüzetet ki neki, hogy igyekezzék minél előbb az Ecs völgyébe jutni és Tirolnak összeköttetését a várnégyszöggel megszakítani.

Garibaldi 17-én Bresciába, 18-án Salóba tette át főhadiszállását. Csapatái azonban még nagyon szétszórva és a gyülekezés, szervezés, fölfegyverzés befejezetlen stádiumában voltak. Még június 22-én, közvetlenül az ellenségeskedések kezdete előtt, az önkéntesek elhelyezése a következő volt:

- %" bersaglieri zászlóalj Bergamo,  
 &" « « Salo,  
 lovas század Monza.

E mozgó önkénteseken kívül június 15-én még két zászlóalj nemzetőrség alakult; az egyik a felső Adda, a másik a felső Oglio völgyében. E két zászlóalj a Valtelina és Val-Camonica területi védelmére Guiccardi képviselő parancsnoksága alatt alakult és a Garibaldi önkénteseitől független volt.

Az olasz önkéntesek számát olasz írók 40,000-re teszik. Ezek közül azonban 15—10,000 Délolaszországból maradt, az

Adriára tervezett hadivállalatokhoz; éjszaki Olaszországban az önkéntesek 43—24,000 számban voltak.

Ezek hadi használhatóságáról azonban az által szerezhetünk némi fogalmat, hogy mikor a király főhadiszállása június 20-dikán kérdést intézett Garibaldihoz, hogy június 23-ára mennyi önkéntes csapatja áll készen a hadműveletek megkezdésére, Garibaldi azt felelte, hogy június 23-án még csak 6000-re számíthat. Garibaldi maga annyira elégedetlen volt az ő önkéntes seregszervezésének folyamatával, hogy még július 20-án — a királyi főparancsnokság ellenzése daczára — parancsot adott ki, hogy a déli önkéntesek is vonúljanak éjszaki Olaszországba.

Ausztria Tirolnak védelmi állapotba helyezéséhez már április havában hozzáfogott; ez azonban csak annyiból állott, hogy az ott létező állandó erődítvényeket jókarba hozta és fölvegyerezte. Mivel ez erődítések a később előadandó harcoknál nem kis szerepet játszottak, azokat itt felsoroljuk:

Lardaro, völgyzáró a Judicaria völgyben; 3 erőd, 20 löveg.

Ampola, útzáró erőd Storo és Val-Ledro között; 2 órház két löveggel.

Ponal, nyílt üteg a Val-Ledroból Rivába.

Nicolo, nyílt üteg Torbole és Riva között; a két utóbbi ütegben és Riva városában magában 23 löveg volt.

Nago, útzáró erőd Riva és Móri között; 2 üteg, 15 löveg.

Malcesine, nyílt üteg a Garda tó keleti partján, 6 löveg.

Buco di Vela, Cadine mellett, útzáró erőd a Sarca völgyből Trientbe; két üteg, 7 löveg.

Val Strino, útzáró a Tonale szoros ellen 6 löveggel.

Rocchetta, út- és völgyzáró erőd a Nons-völgy torkolatánál az Ecsvölgybe; 2 üteg 8 löveggel.

Gomagoi, útzáró erőd a trafói völgyben a stilfsi hegyhágó ellen.

E már meglevő erődítéseken kívül a Noce völgyében, a Mostizzolo hídnál, egy kettős hídfőt építettek, mely július 10-re elkészülve 7 löveggel lőn fölvegyerezve.

Végül Triód, mint Dél-tirolnak központja, tábori erődítésekkel egy kis táborvárrá alakítottát át. A régi várkastély 6 sánczczal, 13 üteggel, 9 lövegállással vétetott körül; azonfelül a városon kívül hét épületet és magát a várost a védelemre műszakilag berendezték. E trienti erődítésekben összesen 47 löveg állott.

Tirol védelme még a déli hadsereg hatáskörébe esett, de a már említett okoknál fogva a déli hadseregből a tivolói hadosztály már kezdettől ki volt különítve és Kulin báró vezérőrnagy vezénylete alá helyezve. E tivolói hadosztály a rábizott feladathoz képest gyenge volt; rendes csapatokban összesen 11 gyalog zászlóaljából,

% lovas századból és 32 lövegéből, összesen mintegy 12—13,000 harcosból állott.

E hadosztályt a hadsereg szervezett csapataiból erősíteni nem lehetett, mert ez csak az éjszakai vagy a velencei sereg rovására történhetett volna; az osztrák kormány tehát Tirolban a népfölkelés szervezéséhez és önkéntesek toborzásához fogott, mely rendszabálynak valamint a régebbi háborúkban, úgy most is jó fogantatja volt.

Mivel a háború kezdetén, a míg a várnégyszög és Velence a déli hadsereg hatalmában volt, Tirol keleti és délkeleti bejáratai az ellenségnek hozzáférhetlenek voltak, eleinte csak a nyugati és délnyugati részek voltak ellenséges betöréseknek kitéve.

Az útvonalak, melyek ez irányból az olaszoknak betörő kapuk és hadművelleti vonalakul szolgálhattak, a következők:

% A Valtelinóból (felső Addavölgy) a stilfsi hegyhágón át a Vintschgauba (felső Ecsvölgy).

& A Valcamonicából (Oglio völgye) a Tonale hegyszoroson át a Yal di Sole (Sulzberg = Noce völgye) völgybe.

' " Az Idro tó mellől a Judicaria (felső Chiese völgy) völgyvonal mentén Trient felé.

(" Az Idro tó mellől a Val Ampolán és Val di Ledron át Rivába.

Mivel e vonalak mindegyikének vannak némi előnyei és hátrányai és osztrák részről még nem lehetett tudni, hogy az ellenség melyik vonalon fog előnyomulni, Kuhn tábornok a védelmére bízott tartomány délnyugati részét négy védelmi szakaszra osztotta és ehhez képest hadosztályát is akként osztotta fel, hogy a felsorolt betörő vonalak illetőleg védelmi szakaszok mindegyikére egy-egy védelmi csoport jusson, azonkívül még egy megfelelő tartalék az ő rendelkezésére maradjon.

Ehhez képest a hadosztályt 6 csoportba: négy féldandárba és két tartalékdandárba osztotta. A féldandárok az előbb említett négy védelmi szakasz biztosítására, a dandárok pedig tartalékuul voltak rendelve. A hadosztály ily hadrendjét a fejezet végén levő táblázat tünteti fel, melyhez még azt jegyezzük meg, hogy az ott kimutatott önkéntesek és népfölkelő csapatok csak a háború kitörése után jöttek alkalmazásba.

A négy féldandár és két tartalék-dandár elhelyezése a háború kitörése előtt, vagy más szóval a líroli csapatok hadászati felvonulása, a következő volt:

1. A Thour földandárra bízott a Garda-tó szakasza. Ide tartozott az Ecs és Chiese közti vidék a Loppio, Ledro és Ampola völgyekkel. A féldandár állomáshelye Riva volt és erősített támpontjai voltak: a Ponal és Nicolo' úteg, a Nago erőd és a Malcesine Gardaparti úteg; hozzá számítható még az Ampola erőd.



&" A Höffem féldandár állomáshelye Tione; védelmi szakasza a Judicaria völgyvidéke a Lardaro erőddel.

' " Az Albertini féldandár állomáshelye Maié; védelmi szakasza az előbbtől éjszakra a Nos-patak és Ecs közti vidék; támpontja a Val-Strino erőd a Tonale ellenében és Eochetta.

(" A Metz féldandár állomáshelye Mais; védelmi szakasza a Vintschgau (felső Ecs); támpontjai a Gomagoi és Nauders erődök a stilfsi és wormsi hegyhágók ellen.

)" A Kaim dandára, valamint

\*" A Monlluisant dandár az ellenségeskedések megkezdése előtt tartaléku Trient körül és Trientben állomásoztak.

Az alakuló népfőlkelő és önkéntes csapatokat Kuhn századonként, részint az egyes féldandárokba osztotta, részint közvetlen parancsnoksága alatt apróbb biztosító, erősítő és helyi szolgálatokra alkalmazta, a mint ez a mellékelt hadrendből kivethető.

A tiroli védelem segédeszközei között még meg kell emlékeznünk a Garda tó-haj óraj áról is. Ez hat ágyúaszádból és két gőzösből állott, és a hadművelet kezdetén Monfroni kapitány vezénylete alatt, 8. szeptember 8. Vigilio mellett állott.

Olasz részről a Gardán szintén tartottak öt ágyúaszádot, melyek Saló kikötőjében állottak; azonfelül a Garda-tó nyugati partja több pontnál (Maderno, Gargnano) útegekkel volt megerősítve és garibaldista különítményekkel megszállva.

A tiroli harcokban két időszakot kell megkülönböztetni: Először az ellenségeskedések kezdetétől a velencei hadsereg elvonulásáig a Dunához. — Ez időszakban a tiroli hadosztály csak a velencei sereg jobb oldalvédét képezte és Tirol az egész déli hadszínhelynek egy külön hadműveleti területe gyanánt tekinthető. Ez időszakban a tiroli védelem csak a tartomány nyugati és délnyugati határára szorítkozott és a tiroli hadművelet összhangzatban voltak a velencei sereg működésével, valamint az irányadó rendelkezések is a déli hadsereg főhadiszállásából indultak ki. Szóval ezen időszakban a tiroli hadosztály a déli hadsereg kötelékében állva, csaknem mindenben a várnégyszög mentén működő főszeregtől függött.

Másodszor: Midőn a königrázi csata folytán a déli hadsereg feloszlott, Velenczét kiűritette és legnagyobb részével a Dunához vonult, a tiroli hadosztály függetlenné vált. Ettől kezdve Tirolnak egész déli és délkeleti határa is nyitva állt az ellenséges betöréseknek; ettől kezdve a tiroli hadosztály egy önálló Beregtest, és Tirol egy önálló hadszínhely lön.

A következő előadásunkban e két időszak hadi eseményeit elkülönítve tárgyaljuk.

## Hadrend Tirol védelméhez.

A védelmi csapatok paranesnöke: Kuhn báró tábornok.

Dandár vagy feldandár	Csapattest	Alakulás				Élelmező		Útközet		
		zászlóalj	lov. század	üteg	egyéb szakad.	létszám				
						ember	ló	gyalogos	lovas	lovag
Thour alvezetés feldandára	Dandártörzs 6. tiroli vadászzászlóalj 11. gyal. ezr. 1. zlja Szász hercegeg egy ulánus szakasz egy hegyi üteg egészségügyi és málhás különitm. népfelkelés és önkéntesek	. 1 . . . . . . . . . . . . . . .	. . . . . . . 1/4 . . . . . . . . .	. . . . . . . 1 . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 4	3 329 1019 23 88 21 452	3 6 24 21 64 16 .	3 310 795 21 .	. . . . . . . 21 . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 4 . . . . . .
	A feldandár összege	1 2/3	1/4	1	4	1935	134	1551	11	4
Höferr alvezetés feldandára	Dandártörzs 1. tiroli vadászzászlóalj 11. gyal. ezr. 2. zászlóalja egy ulánus szakasz egy hegyi üteg egészségügyi és málhás különitm. népfelkelés és önkéntesek	. 2/4 1 . . . . . . . . . . . .	. . . . . . . 1/4 . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 1 . . . . . . 3	. . . . . . . . . . . . . . . . 4	3 359 1044 28 86 27 321	3 13 27 26 62 23 .	3 336 866 .	. . . . . . . 26 . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 4 . . . . . .
	A feldandár összege	1 2/3	1/4	1	3	1868	154	1519	26	4
Albertini őrnagy feldandára	Dandártörzs 2. tiroli vadászzászlóalj 59. gyal. ezr. 2. zászlóalja egy szakasz ulánus egy hegyi üteg egészségügyi és málhás különitm. népfelkelés és önkéntesek	. 2/6 1 . . . . . . . . . . . .	. . . . . . . 1/4 . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 1 . . . . . . 4	. . . . . . . . . . . . . . . . 4	3 347 1030 33 84 24 486	3 6 29 30 62 22 .	3 338 950 .	. . . . . . . 30 . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 4 . . . . . .
	A feldandár összege	1 2/3	1/4	1	4	2007	152	1759	30	4
Metz őrnagy feldandára	Dandártörzs 2. tiroli vadászzászlóalj 1/2 rakétás üteg népfelkelés és önkéntesek	. 4/6 . . . . . .	. . . . . . . 1/2	. . . . . . . . . .	. . . . 10	2 629 46 1103	2 27 27 1090	2 521 .	. . . . . . . 4	. . . . . . . 4
	A feldandár összege	4/3	1/2	10	1780	56	1613	.	4	
Kain tábornok dandára	Dandártörzs 1. tiroli vadászzászlóalj 59. gyal. ezr. 1., 2. és 4. zlja 2. hadmérnök ezr. 13. százada egy ulánus szakasz egy gyalog üteg 1/2 rakétás üteg vartüzérség különczoeszttag, egészségügyi, élelmezési, ló-zer, pénztár stb. különítmények a tiroli vadászrezd depótja	. 4/6 3 . 1	. . . . . . . 1/4 . . . . . . 1/2 . . . . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 1 . . . 3 2/3 . . . 1	. . . . . . . 1 . . . 3 492 . . . 881 1219	3 741 3158 203 80 160 77 492 881 1219	3 26 89 71 .	4 637 2895 196 63 .	. . . . . . . . . . 63 . . . . . . . . . . . . . . .	. . . . . . . . . . 8 4 . . . . . . . . .
	A dandár összege	4 4/6	1/4	1 1/2	4 2/3	7014	911	4407	63	12

Dandár vagy felhárító	Csapattest	Alakulás				Elemező		Utközvet		
		zászlóalj	lov. század	üteg	egyh. század	létszám				
						ember	ló	gyalo- gos	lovas	lőveg
Menthaisant ezredes dandára	Dandártörzs	.	.	.	.	3	3	3	.	.
	6. tiroli vadászzászlóalj	4/5	.	.	.	731	27	634	.	.
	11. gyal. ezr. 3. zászlóalja	1	.	.	.	1082	47	887	.	.
	14. gyal. ezr. 4. zászlóalja	1	.	.	.	1012	34	926	.	.
	a 11., 14., 59. és 76. gy. ezr. depótja	.	.	.	8	1331	3	1254	.	.
egy hegyi üteg	.	.	1	.	84	62	.	.	4	
	A dandár összege	24/5	.	1	8	4243	176	3704	.	4
Önkéntesek	Stoockart őrnagy különítménye	.	.	.	6	674	.	668	.	.
	A csapatparancsnokság rendelkezésére	.	.	.	8	884	.	872	.	.
	Bécsi és innsbrucki daákok	.	.	.	4	611	.	600	.	.
	<b>A tiroli csapatok összege</b>	<b>12</b>	<b>1</b>	<b>6</b>	<b>48</b>	<b>21016</b>	<b>1583</b>	<b>16693</b>	<b>141</b>	<b>32</b>
<p><b>Megjegyzés:</b> A népfölkelés és önkéntes csapatok csak fokozatosan június 23-tól július 9-ig érkeztek rendeltetésük helyére.</p> <p>Tirol első védelmi megszállása vagyis a hadászati felvonulás Tirolban a 8. melléklet vázlatán van ábrázolva.</p>										

Megjegyzés: A népfölkelés és önkéntes csapatok csak fokozatosan június 23-tól július 9-ig érkeztek rendeltetésük helyére.

Tirol első védelmi megszállása vagyis a hadászati felvonulás Tirolban a 8. melléklet vázlatán van ábrázolva.

## AZ ELLENSÉGESKEDÉSEK KEZDETÉTŐL A DÉLI HADSEREG ELVONULÁSÁIG.

Az olasz hadizenetig a tiroli csapatok a számukra kijelölt védelmi szakaszokban maradtak; csak a határok őrzése mindinkább szigorúbban kezeltetett azon arányban, a mint az ellenségeskedések kezdete mindinkább közeledett és bizonyosabbá vált.

*Jún. 20.*

Kuhn tábornok meg jún. 20-án értesült Albrecht főhercegtől, hogy az olasz hadizenet értelmében az ellenségeskedések jun. 23-án veendik kezdetüket. Osztrák részről még semmi újabb intézkedés nem történt, mint hogy a határok őrzésére előretolt apró különítmények megerősítettek, maguk a féldandárok közelebb vonultak a határhoz, a tartalékdandárok pedig a féldandárokhoz.

*Jún. 91.*

Így a Metz őrnagy féldandára Maisból a stilsfi úton átlépte a határt és miután egy nemzetőrből álló olasz különítményt visszaszorított, Spondalungánál olasz földön foglalt állást.

Az Albertini féldandára Male-ból a Tonale magaslatra vonult és egy századot szintén a határon túl olasz földre tolt előre.

E közben a Höflern féldandár Tione-ból Lardaroba, a Thour féldandár Rivából Pievebe vonatott előre, míg Roveredo, Móri, a Monte Baldo és Brentonico megszállására apró különítmények hagyattak hátra.

A tartalékdandárok közül Kaim dandára Spor-ba, a Montluisant dandára Stenicoba vonult. Sporból t. i. akár Tonalehez, akár a Judicariába vezet egy használható út; onnan tehát akár az Alber-

tini, akár a Höffern, akár a Thour féldandáraihoz lehetett előnyömulni. Hasonlóan Stenicoból akár a Judicariába, akár a Val di Ledroba lehetett előnyömulni.

Jún. 22.

Kuhn tábornok főhadiszállását Trientből Comano (fürdőbe) tette át (Judicaria).

Jún. 24.

A Garibaldista önkéntesek a Tirol elleni hadműveleteiket a jun. 24. és 25. közti éjjelen kezdték meg. Ez éjjelen egy ellenséges különítmény a Tonale előtt jelent meg és az osztrák őrs csapatot felriasztotta. Alig azonban hogy az osztrákok felkészültek, az olaszok visszavonultak; úgy látszik, az egész csak egy hírszerző vállalat volt.

Jún. 25.

Komolyabb harcz keletkezett 25-én reggel — midőn még a Garibaldisták a custozzai csata kimenetét nem tudták — az Idro tótól éjszakra a Caffaro patakánál, mely az utat keresztezve, e ponton a határt is képviseli.

Itt előretolt őrségül a 11. gyal.-ezr. 11. százada állott, midőn ellene 25-én reggel az 1. önkéntes bersaglieri zászlóalj és a 2. önkéntes gyal.-ezr. néhány osztaga támadólag előnyömulott és az osztrák századot egész Darzoig visszanyomta. Itt azonban az osztrák századhoz még az ugyanazon ezredbeli 12. század, és még egy népfölkelő század csatlakozott, mi által az osztrákok támadóra fordultak és az olaszokat ismét olasz földre visszaűzték. Az üldözést beszüntették, mivel a Val di Daone felől ellenséges támadás híre érkezett; az osztrákok Lardaroba, az olaszok a M. Suellora vonultak vissza.

Ezen Caffaro melletti egyetlen ütközettel a Garibaldi első támadó hadművelete, meg jóformán kezdete előtt véget is ért.

Jún. 26.

Másnap, jún. 26-án, t. i. Garibaldi megtudta a custozzai csata szerencsétlen kimenetét és az olasz királytól a rémület első hatása alatt parancsot kapott, hogy minden támadást beszüntetve, csak védelemre szorítkozzék és a visszavonulóban levő olasz Mineio-sereg bal oldalát Tirol felől biztosítsa. Ehhez képest Garibaldi a határpontok mellett csak apró különítményeket hagyott, és önkénteseit Lonato, Gavardo és Saló között gyülekeztette.

*Jún 27. 28. 20.*

Valamint a déli hadsereg a Mincio partján Custozza után 4 napon át folyvást az olasz támadás megújulását várta, azon képen Kuhn tábornok is jún. 26. 27. 28-án azt hitte, hogy Garibaldi folytatni fogja támadó hadműveletét, melynek a caffaroi ütközet csak gyenge kezdetje volt. Kuhn Garibaldinak e támadására ép úgy hiába várt, mint Albrecht főherczeg a Mincio és Pó partján a király támadására.

Midőn végre Albrecht főherczeg 29-én arra határozta magát, hogy seregével átkel a Mincion, egyúttal parancsot küldött Kulinnak, hogy a Stilfsi és Tonale szorosok megszállása után nyomuljon előre a Val Camonicában (Oglio völgy) lefelé; azonfelül a Chiese és a Garda között nyomuljon elő Salo ellen és igyekezzék Kocca d'Anfonak hátába kerülni.

Ezzel új fordulat áll be a tivoli harcztéren: a tivoli védők támadóra fordítak; a nagy garral támadó Garibaldisták pedig védelemre szorultak.

A főherczeg főntebbi utasítása alapján Kuhn tábornok következőleg rendelkezett.

A támadó előnyomulásra a Val Camonica mentén az Albertiul féldandár és a kél tartalékdandár jelöltetett ki; ezen oszlop jobb oldalvéde gyanánt a Metz féldandár az Adda völgyébe irányított. Mivel a főoszlop alkatrészei szétszórva állottak, az Albertini féldandár utasított Ponté di Legno megszállására és a tartalékdandárok bevárására, melyek Stenicoból a Madonna di Campiglio szorosán át oda vonulnak. Az Albertini féldandár és a két tartalékdandár Ponté di Legnoban egyesülve jul. 3-án Edoloba és onnan a Val Camonicában lefelé Brenoba vonulnak. Ugyanaz napon a Metz féldandárnak a Valtelinában Bormion át Boladore-ba kellett érkezni.

A Kocca d'Anfo elleni művelet a Höffern és Thour féldandárokra bízott és pedig következő terv szerint:

Höffern alezredes, miután jun. 30-án Kiccomassimot, a Monte Macaot, és a Passo Bruffioiet népfölkelő csapatokkal megszállja, többi csapataival jul. 1-én Condinoból a Monte Vacile és Monte Coronán át Bagolinoba és jul. 2-án a Val Levrazzon át a Rocca d'Anfo erőd hátába törekedjék.

Ezzel összefüggésben a Thour féldandár jun. 30-án Ampolába, jul. 1-én Turanoba és jul. 2-án a Monte Menonon át Kocca d'Anfo hátába jusson és a Höffern féldandárral egyesülni igyekezzék. Míg a Höffern féldandár Kocca d'Anfot nyugotfelől és a Thur féldandár kelet felől kerüli meg, azalatt egy különítmény a Montluisant dandárból, t. i. 4 vadászszázad Gredler százados vezénylete alatt Storoba



lopra bukkant és megállítatott; mikor még más ellenséges csapatok már-már hátába kerültek, még az nap visszafordult- Moernába, innen pedig júl. 3-án Ampolába. 4-én reggel e féldandár Gredler szdos támogatására Lodrone-ba érkezett; itt érte a Kuhn parancsa, hogy a támadó vállalat beszüntetendő, a féldandár pedig még ugyané napon Pieve di Ledroba menjen.

Ekkép láttuk, hogy a Rocca d'Anfo ellen irányított osztrák vállalat nem sikerült. Az e célra rendelt 3 oszlop közül kettő (Höf-fern és Thour) még útközben harcz nélkül, csupán visszavonulásának veszélyeztetése folytán, a 3-dik (Gredler) vitéz és kitartó ellenálló harcz után visszavonult.

A Val Camonicába irányított vállalat is eredménytelen maradt. A jobb oldaloszlop (Metz féldandára) a Stilfsi ütön átkelve júl. 2-án a Valtelinában Morignoneba és 3-án rendeltetése helyére Boladore-ba érkezett, a nélkül, hogy ellenségre bukkant volna. Az e völgyben álló Guiccardi ezredes t. i. még a custozzai csata hírére azonnal Mazzo és Tresenáig vonult vissza.

A Tonale úton, hol az osztrák főerőknek kellett volna előnyomulnia, júl. 4-én mégis harczra került a dolog Vezzánál. Itt t. i. a 4. önkéntes olasz ezred egy zászlóalja állott Caldesi őrnagy parancsnoksága alatt. Albertini osztrák őrnagy a vett parancs szerint júl. 3-án Ponté di Legnoból Edolo felé nyomult; elővédje már Stadolinánál a Caldesi előcsapatjaira bukkant, melyek Vezzára vonultak vissza. Albertini erre elhatározta, hogy júl. 4-én Vezzát megtámadja.

Az osztrákok közeledtére az olaszok Davenára vonultak vissza, mire az osztrákok Vezzát azonnal megszállták. Ekkor azonban Caldesi hírül vevén, hogy Cadolini ezredes az egész 4. ezreddel segítségére jön, arra határozta magát, hogy Vezzát megtámadva, azt újra hatalmába keríti. Kétszer, háromszor indultak rohamra az olaszok, de mindannyiszor visszaverettek. Az osztrákok erre maguk támadóra indultak és midőn egy különítmény Grano felől az olaszok oldalába tört, ezek futásnak eredtek és Incudineig meg sem álltak. Cadolini ezredes váltig üzente Caldesi őrnagynak, hogy álljon meg Incudine mellett, hogy egy zászlóaljat már kocsikon küld segítségére. Caldesi azt sürgönyözte, hogy visszavonulását Brenora folytatja. Caldesi úgy is tett és már Edolon túl volt, mikor Cadolini ezredestől újabb parancsot kapott, hogy álljon meg Cedegolonál. Caldesi megállott Cedegolonál, hová még az nap a 4. ezs. 3. és 2. zászlóalja is megérkezett.

Cadolini most az egész ezreddel újra előnyomult Edoloba, hová júl. 5-én érkezett. Mivel azonban az Albertini osztrák féldandár még júl. 4-én a vett parancs folytán Ponte di Legnoba visszavonult, itt egyelőre újabb harcz be nem következett.

A mint láttuk az osztrák támadó hadművelet rövid véget ért



és lényegében eredménytelen maradt. Igaz, hogy a vállalatok a túlnyomó ellenséges ellenhatás folytán külföldön sem számíthattak sikerre; mindazáltal annak, hogy a vállalat befejezetlen és döntés nélkül maradt, a fővezénylet ellenparancsa az oka. A támadó hadművelet t. i. jun. 29-én tervezetett, mikor a déli hadsereg is támadóra indult a Mincionál. Időközben azonban az éjszakai hadseregnél beállt szerencsétlen harcok folytán, a déli hadsereg visszatért a Mincio bal partjára; ezzel megszűnt a tiroli támadó előnyomulásnak minden jogosultsága. Albrecht főherceg értesítette Kuhn tábornokot a megváltozott helyzetről; Kuhn maga is értesült, hogy Garibaldi teljes erővel támadásra indul. Ekkor Kuhn jul. 3-án parancsot küldött az oszlopparancsnokoknak, hogy a támadó harcot szüntessék be és térjenek vissza védelmi szakaszaikba.

E szerint jul. 4-én a Metz féldandár visszatért a Stilfsi határra, Albertini a Tonalera, Höffern a Judicariába, Thour a Val di Ledroba, a tartalékdandárok a Val di Sole-ban Cusiano és Mezzanába vonultak.

#### *Júl. 5. 6.*

Júl. 5. és 6-án azon hírre, hogy Garibaldi a Garda tón tervez egy vállalatot Riva ellen, az osztrák csapatok elhelyezése új változást szenvedett. Metz és Albertini marad helyén; a Montluisaut dandár a Sarca völgybe rendeltetett Stenico és Campomaggiore közé; Höffern Lardaro és Roncone között, Thour Tiarno és Nago között foglalt állást.

#### *Júl. 7.*

Garibaldinak Riva elleni terve vakhírnek bizonyult. Mivel pedig az osztrák visszavonulás óta az érintkezés az ellenséggel megszakadt, Thour alezredes jul. 7-én Gredler szdos vezénylete alatt egy portyázó különítményt rendelt ki Storon át Darzo és Lodrone felé. Az olaszok a Monte Suellot megszállva tartották és gyengébb különítményt Lodronebe toltak előre. Gredler portyázó oszlopa Lodroneból az ellenséget kiszorította és Lodronet megszállotta. Midőn azonban az olaszok a M. Suelloról tetemes erővel nyomultak előre a Caffaron át, Gredler százados Lodronet újra kiürítette és visszavonult. Az olaszok Lodronet újra megszállták, de az osztrákokat nem üldözték.

#### *Júl. 10.*

Egy hasonló ütközet fejlődött újra Lodrone mellett jul. 10-én midőn a Thour féldandára Bondone-ba érkezett olasz önkéntesek ellen

indult. Lodronet az osztrákok újra elfoglalták; de a Monte Suellon álló olasz őrségből újra tetemes erők nyomultak elő, mire az osztrákok visszavonultak. Thour alezredes megbetegedvén, féldandárát 10-én Grimm gróf Őrnagy vette át; a féldandár pedig 11 -én Kiva és Tiarno között, zömével Pieve di Ledroban foglalt állást.

*Júl. 7.*

Valamint a Lodrone melletti két ütközet nem a főparancsnokság rendelkezéséből eredt, hanem tisztán a két ellenfél közeli állásának kifolyása volt, azonképen júl. 11-én a Stilszi úton is harezra került a dolog a Metz féldandár és a Guiccardi különítménye között. E harcz Sponclalunga mellett azért érdemel említést, mivel ez alkalommal egy osztrák különítmény utóvédje mintegy 45 ember, az olasz önkéntesek túlereje által bekerítettett és elfogatott.

Ez eseményt az olaszok annak idején mint nagy diadalt kürtölték; tényleg azonban semmi további következménye nem volt. Sőt bátran azt lehet mondani, hogy valamennyi eddigi Tiroli harezok nagyobb fontosságot nem érdemelnek. Nem voltak azok egyebek mint a földérités, kémszemlélés határozatlan tapogatózó harczai.

## A DÉLI HADSEREG ELVONULÁSÁTÓL A FEGYVER- NYUGVÁS MEGKÖTÉSÉIG.

Midőn a déli hadsereg az éjszaki hadszínhelyen előfordult események következtében a Dunához hivatott és Velenczét kiűrtette, mint azt a X. és XI. fejezetben előadtuk, az olasz hadsereg Cialdini vezérlete alatt Velenczét elárasztotta. E körülmény a tiroli hadakozó felekre is nagy befolyással volt.

Kuhn tábornoknak, ki védelmi intézkedéseit eddig csak Tirol nyugoti és délnyugoti részére terjesztette, ettől kezdve Tirol egész déli és keleti határát he kellett vonni védelmi körébe, mert előrelátható volt, hogy az olasz hadsereg délkelet felől támadást fog intézni Tirol ellen. Tirol délkeleti határáról a Brenta völgye a Val-sugana képezi a legfontosabb hadművelleti vonalat, mely egyenesen Trientbe vezet. Kuhn e völgyet egy külön védelmi szakasz gyanánt eleinte Picliler őrnagy, később Kaim tábornok vezénylete alatt egy gyenge különítményre bízta.

Az olasz hadsereg velencei előnyomulása Garibaldira sem maradhatott hatás nélkül. Azon nagy reményekhez képest, melyeket az önkéntesek működéséhez kötöttek, eddigi tetteik eredménye csaknem semmi volt; és Olaszországban már-már ép oly zúgolódó hangok keletkeztek a Garibaldisták tehetetlensége ellen, mint a rendes hadsereg működése ellen. Ha most az olasz rendes hadsereg egy részének sikerülne Trientet délkelet felől előbb elfoglalni, mielőtt Garibaldi valami nagyobb eredményt mutathatna fel, az egész Garibaldi-féle vállalat saját nemzete és a világ előtt nevetségessé válik. Garibaldi tehát az olasz sereg velencei előnyomulása folytán arra volt ösztönözve, hogy most már egy erélyes lépést tegyen Dél-tirol elfoglalására, nehogy őt ebben a rendes olasz hadsereg megelőzze.

Garibaldi, ki időközben hadtestét 5 dandárba szervezte, azt határozta, hogy főerejével a Judicaria völgyben előtör Trient felé,

jobb oldalának biztosítására pedig egy erőcsoportot a Val Ampolán és Val di Ledron át Riva ellen irányít.

Ez időben Garibaldi önkéntes hadteste a következő beosztással és erővel bírt:

1. dandár Haugh; 2. dandár Pichi; 3. dandár Orsini; 4. dandár Corte; 5. dandár Nicotera; dandáronként 8—8 zszlj. Ezenkívül 3 bersaglieri zászlóalj, 2 lovas (guides) század és 24 lő vég. Összesen: 43 zszlj, 2 lovas század és 24 löveg.

#### *Júl. 11.*

Garibaldi líj hadműveletét július 11-én megkezdte és mint-hogy a határon számbavehető ellenállást nem talált, 13-án már három dandárral Condino és Caffaro között állott. Júl. 14-én Garibaldi maga főhadiszállásával Storoba érkezett; a Judicariában Con-dinot és Brionet erősen megszállotta, míg néhány század Storo felől Ampola ellen közeledett. Oldalainak biztosítására a Judicariának harántvölgyeiben különítmények állottak, míg Cadolini ezredest a Val Camonicából a Lardaro erőd hátába irányította.

#### *Júl. 14.*

Mihelyt Kuhn tábornok Garibaldi előnyomulásáról értesült és 14-én az ellenség tervét Lardaro ellen felismerte, arra határozta magát, hogy Garibaldi tervét ellentámadással megelőzi és meg-hiúsítja.

E célból, miután csapatainak hadrendjében némi változások-t tett, erőt. júl. 15-én a Val di Ledro és Judicariába vonta össze és 16-ára következő támadó intézkedést adott ki: A Ilöffern féldan-dár a völgy nyugoti magaslatain Frezzo és Gastellon át Brione ellen működik; a Moniliásául dandár a völgyben és a völgy keleti magas-latain nyomul elő; a Grünne féldandár (előbb Thour) a Judicaria keleti magaslatairól Condino ellen nyomuljon; a Kaim dandára tartalékul maradt.

#### *Júl. 10.*

16-án reggel az osztrák csapatok 3 oszlopban előnyomulá-sukat megkezdték. A Montluisant oszlopa a völgyben Cimegonál az ellenségre bukkant, megtámadta és visszavetette; de harc közben, midőn már Cimegot megszállotta, d. e. 10 óra után parancsot kapott Kuhntól a harc félbeszakítására, mire az ellenséges foglyokkal visszavonult Lardaro mögé egész Roncoueig.

A jobboszlop Höffern féldandára nehezen járható hegyvidé-ken akkor bukkant az ellenségre, mikor a középoszlop a harcot már beszüntette. Mindazáltal Höffern az ellenség balszárnyát Brione felé visszaszorította és 40 foglyot is ejtett. Höffern ekkor d. u. 2

órákor Condino felől ágyúdörgést hallott. Azon hiszemben, hogy ez a Montluisant oszlopától ered, előnyomulását folytatta; de 4 órákor vette észre, hogy a Montluisant oszlopának a völgyben semmi nyoma, ellenben nagy ellenséges tömegek fejlődnek Condino és Cimego között, az ágyúszó pedig a völgy túlsó partjáról a Grüne oszlopától eredt. Ekkor Höffern előnyomulását beszüntette és a Montluisant oszlopát kerestette. Mikor erről esti 6 óráig semmi hír sem érkezett, megkezdte visszavonulását; útközben hozzá érkezett Kuhn parancsa a harc beszüntetésére, mire a visszavonulást Koncone-ig folytatta.

A baloszlop, Grüne féldandára, mely a Judicaria keleti magaslatain működött, Storo és Condino ellen nyomult. Azonban délután Condino táján oly túlnyomó ellenerőre bukkant, hogy rövid hatástalan tűzharc után Pieve di Ledro-ba vonlót vissza.

A Kaim-féle tartalékdandár e napon harezba nem lépett.

Az ok, mely Kuhn tábornokot 16-án a Judicariában megkezdett hadművelet, félbeszakítására indította, az volt, hogy a veronai várparancsnoktól hírül vette, hogy Cialdini nagy haderővel a Val-sugana felől Trient ellen indul. Habár e hír még korai és túlzott volt, mégis Kuhn nem akarta különben is gyenge haderejét Garibaldi ellen emésztetni, mikor most már a nagyobb veszély az ellenkező oldalról közeledik.

Ugyané napon a Stilfsi és Tonale utakon is voltak apró harcok, melyek azonban az egésznek lefolyására befolyással nem bírván, e helyt mellőzhetők.

Habár a 16-iki osztrák támadó hadművelet a Judicariában sikertelen maradt, egy eredménye mégis volt, az: hogy Garibaldit Judicaria útjában megállította; sőt mivel az osztrák támadó kíséreltől azt következtette, hogy ezen irányban a Lardaro erőd majdan útját teljesen megakasztja, a Judicaria elleni hadműveletéről teljesen lemondott és főerejével a Val Ampola és Val di Ledro ellen fordult, hol csapatai még 16-án előhaladásokat tettek, nevezetesen sikerült Ampola (Gligenti) erődöt teljesen bekeríteni.

#### *Júl. 17.*

Júl. 17-én az egész Val Ampola az olaszok hatalmában volt és tetemes erők már a Val di Ledro déli magaslataira gyülekeztek.

#### *Júl. 18.*

A Val di Ledroban ekkor osztrák részről csak a Grüne féldandár állt Pieve di Ledroban. Grüne, hogy az ellenség szándékát kiderítse, 18-án Schramm századost egy különítménnyel a Szász

koronaherczeg 11-ik ezredtől a M. Kottára rendelte. A M. Kotta meg volt szállva. Schramm rövid harcz után, mely alatt az ellenség tetemes erejét kikémlelte, visszavonulásra indult féldandárához, Pieve felé.

Itt azonban, mialatt Schramm a M. Kottán harczolt, nagy változás történt. Grünne Pieve-ben d. e. a déli magaslatokról, Tiarno felől és az éjszaknyugoti magaslatok felől magtámadtatván, Pievet csak rövid ideig tarthatta és nála levő csapatjával Pranzo felé a M. Pichea-ra vonult vissza.

Ugyanez időben Eiva felől 2 század a Eainer főkerzeg 59. ezredtől a Ledro tó mellett szintén Grünnehez igyekezett; azonban mikor már a Ledro tóhoz érkeztek, egy ellenséges önkéntes zászlóalj a déli magaslatokról alászállt és a Val di Ledrot Brenól elfoglalta, úgy, hogy e két Rainer század, melyekhez még egy népfelkelő század is csatlakozott, most Rivától el volt vágva. Azon hiszemben, hogy Grünne, kihez rendelve voltak, még Pieveben áll, a Ledro tó keleti szélén megállották és arcczal keletre állást foglaltak, hogy az önkénteseket Breből Pieve felé, Grünne hátába jutni ne engedjék.

így most két különítmény kereste Grünnet Pieveben: Schramm százados a M. Kottáról és a Rainer ezredbeli különítmény a Ledro tó mellől.

Szerencsére Schramm százados útközben elfogott egy olasz küldönczöt, kinek egy leveléből megtudta, hogy Pieve már az ellenség kezében van. Schramm erre eltér a Pievei útvjáról és a Ledro tó keleti széléhez tart; itt találkozik a Eainerbeli másik különítménnyel, mire a helyzetről egymást kölcsönösen felvilágosítva, egyesülve elhagyják a Val di Ledrot és éjszak felé a hegyek közé vonulnak, hol késő éjjel a Grünne féldandárral összeköttetésben táborba szállnak.

Eme harczoknak a M. Nottán, Pieveben és a Ledro tónál jul. 18-án az volt az eredménye, hogy most már az egész Val Ampola és a Val di Ledro Garibaldi hatalmában volt. Csak még az Ampola erőd tartotta magát; de ez is ellenállásának végstadiumában volt.

Az Ampola erőd az út mindkét odalán két műből, egy örházból és egy tambourból állott, melyek lőréses fallal egybekötve egy négyszöget képeztek. Őrsége 33 ember és 2 ágyú, parancsnoka Preu főhadnagy volt.

Az erőd fölött a körbefekvő magaslatok uralkodtak; a művek nem épen szilárd állapotban és felülről fedetlenek voltak. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy egy vadász-század, mely még 12-én Schindl főhadnagy vezénylete alatt az Ampola erőd külső oltalmára a déli hegyekre rendeltetett, midőn 13-án és 14-én mindinkább több ellenség gyülekezett Ampola ellen, 15-én maga is

az Ampola erődbe vonult vissza. 16-án Schindl újra el akarta foglalni tegnapi állását; de már késő volt. Az ellenség túlerővel befészkelődött, az erődöt minden oldalról bekerítette, úgy, hogy az erőd őrségén kívül még a 150 főből álló vadász-század is Ampolába szorult.

Még 16-án az olaszok tábori lövegeket hoztak a magaslatokra és 17-én elkezdték a kis erőd lődözését.

A gyenge őrség, úgy a hogy lehetett, védekezett; de elhagyott helyzete kétségbeesítő volt. 17-én a túltömött erődöt 300 lövés érte és a holtak és sebesültek ott heverték az élőharczosok között a nyílt udvaron. Preu felgyújtatta a cserjét, mely közte és az ellenséges lövegállás között volt; ennek füstje az ellenséget egy ideig a tüzelesben akadályozta. De egy eső eloltotta a tüzet, mire a lődözés újra kezdődött.

Egy olasz tiszt azt hitte, hogy az erőd már képtelen az ellenállásra, egy ágyút az úton az erőd közvetlen közelébe huzatott és egy szerencsés lövéssel épen az erőd lobogórúdját lőtte le; vakmerőségéért halállal lakolt, mert az erődből ráirányzott lövés őt és kíséző altisztjét leterítette és ágyúját leszerelte.

%! án az olaszok ostromlövegekkel lődöztök az erődöt; a falak már romban heverték. Preu egy járőrrel meg akarta tudni, nem lehetne-e a Tiarno felé szabadulni; a járőr szétugrasztatott és vissza nem jött többé. A gyenge őrség a fölmentésre várt. Ez csak a Grünne féldandártól jöhetett volna. Csakhogy, a mint láttuk, e féldandár épen e napon maga is Pieveből kiszorított.

### *Júl. 10.*

%! én Ampola ellen a lövés folytatódott és észre lehetett venni, hogy Tiarno felől is közeledik egy ellenséges oszlop hegyi tűzérséggel. A parancsnok és a tisztek az erődöt tarthatatlannak ismerték fel.

D. u. 3 órakor Tiarno felől hadikövet érkezett. Preu elébe ment. A hadikövet Garibaldi megbízásából a parancsnokot elhalmozta dicsérettel a szívós ellenállásért, de tekintettel a helyzet reménytelenségére az erőd átadását kívánta.

Preu főhadnagy késznek nyilatkozott az alkudozásra és Storoba ment Haugh garibaldista dandárparancsnokhoz. Az egész útvonal tömve volt olasz csapatokkal és ágyukkal.

Preu főhadnagy az őrség számára szabad elvonulást kért; Haugh megtagadta. Az őrség hadi fogságba került. Csak a tiszteknek hagyták meg fegyvereiket.

*Az erőd 19-én este átadatott,, az őrség pedig 4 tiszt és 174 főnyi legénység hadifogságba Storoba vitetett.*

Kulin tábornok Ampola elestéről e napon mitsem tudott. Mivel a jelzett támadás a Valsugana felől még mindig nem mutat-

kozott, Garibaldi előhaladása pedig a Yal-di Ledroban napról-napra fenyegetőbb lett, Kuhn tábornok azt vélte, hogy mielőtt a Valsugana felől az ellenséges támadás veszélyessé válik, még elég ideje lesz, hogy a közelben levő Garibaldistákra egy csapat mérjen, mely őket előhaladásukban kissé meghökkentse.

Kuhn tehát a Metz és Albertini távol álló féldandárokra kívül rendelkezésre álló csapataiból 4 csoportot alakított, melyeknek 19-én következő támadó intézkedést adott:

A főoszlop a Montluisant dandarából áll, mely még 19-én Balinig, 20-án a Monte Picheara megy, itt egyesül fírienne féldandarával és 21-én támadást intéz a Ledro völgybe, különösen az Ampola erőd irányában. A Grünne féldandár megszállja a visszavonulási vonal hegyi átjáróit.

Egy külön oszlop alakíttatik a Kaim dandár IVa zászlóaljából, mely Lühe őrnagy vezénylete alatt 19-én Cenigába, 20-án Eiván át Biacesaba megy és 21-én — miután a Montluisant dandár működését észreveszi, támadólag nyomul elő Pieve di Ledro ellen.

A Höffern féldandár 21-én Lardaro felől tüntető harcot vív a Judicariában álló ellenséggel.

A Kaim dandár, a Lühe őrnagy különítményének kivételével, tartalékol Comano fürdőbe vonul.

#### *Júl. 20.*

Júl. 20-án a Höffern féldandártól jelentés érkezett, hogy a Judicariában az ellenség veszedelmes mozdulatokat tesz Lardaro ellen és Lardaro megkerülésére. E híre a Lühe oszlopa a Kaim dandárhoz visszarendeltetett, Kaim egész dandára pedig még e napon a Judicariába rendeltetett, hogy 21-én a Höffern féldandárral az ellenséget Lardaro közeléből visszaűzze.

#### *Júl. 21.*

Ennek folytán 21-én két vonalon keletkezett a harc: a Judicariában Kaim vezényelt és alája volt rendelve a Höffern féldandár; a Ledroban Montluisant vezényelt és alája volt rendelve a Grünne féldandár.

Így fejlődött 21-én a Narone melletti ütközet a Judicariában és a Bececca melletti ütközet a Ledroban.

A Judicariában Kaim a főszloppal a völgy mtútján Cimego felé nyomult; Höffern egy különítménnyel a völgy nyugoti magaslatain Brione felé, míg Baselli százados a völgy keleti magaslatain a főszloppal párhuzamosan vonult elő. Eredményt azonban csak a Höffern féldandára ért el, mely útjában az ellenséget mindenütt



visszaverve, a Narone hátát elfoglalta. Ez alatt azonban a főoszlop támadása Cimego hídjánál fennakadt; itt t. i. tetemes ellenséges erők léptek föl ellene támadólag, úgy, hogy meg kellett elégednie, ha ezek rohamait visszaverheti, a mi sikerült is. Hasonló sors érte Baselli századost, ki már Colognától éjszakteletrre túlerővel megtámadtatván, előbb védelemre szorítkozott, majd végkép visszavonult.

Ily körülmények között Kaim d. u. 5 óraker Höffernek is parancsot adott a visszavonulásra, mire az egész csoport Lardaro mögött Ronconenál gyülekezett.

Több szerencsével harcolt ugyanez napon, 21-én, Montluisant ezredes és Grünne őrnagy a Val di Ledroban. Montluisant ezredes itt 3 oszlopban nyomult elő, melyek közül kettő Grünne őrnagy és Krynicky őrnagy vezénylete alatt a M. Pichearól kiindulva az ellenséget Lensumoból Enguisoba, majd innen a tartalékoszloppal együtt Lecco és Bececcába szorította vissza. Lecco és Bececca az ellenségtől erősen meg volt szállva. Grünne ez állást először lövegeivel tűz alá vette, Lecco ellen az útfélül és a magaslatokról rohamot intézett, mire az ellenség a helységből kivonult. E pillanatban azonban Krynicky őrnagy nyűgöt felől tört a faluba és egy egész ellenséges zászlóalj (600 embert) foglyul ejtett. Ekkor Montluisant ezredes Bececca ellen is támadást rendelt, melyet a Grünne oszlopa és a Krynickyének részei oly heves rohammal hajtottak végre, hogy az ellenség hanyathomlok rohant vissza Tiarno felé és újra 500 foglyot veszített.

E győzelem további kizsákmányolása lehetetlen volt, mert Tiarno és Ampola között az ellenség zöme állott. Ampolához tehát Montluisant nem juthatott; de ez úgy is hiábavaló lett volna, mert, mint láttuk, az erőd már 19. óta az ellenség kezében volt. Egyelőre elég becses volt azon eredmény, hogy az önkéntesek meg voltak félemlítve; további vállalataikban óvatosabbak lettek és ez által Kuhnnek időt engedtek, hogy erőit az új veszély ellen a Valsugana felé fordítsa.

Már a XI. fejezetben említve volt, hogy Cialdini, midőn hadseregével Paduából az Isonzo felé nyomult, júl. 20-án a 15-dik Medici hadosztályt azon feladattal különítette ki, hogy a Valsuganán át Trient ellen működjék és ez által a Garibaldi fennakadt hadműveletén könnyítsen.

Mihelyt Kuhn a kelet felől fenyegető veszélyről értesült, addig is, míg hadosztálya Garibaldit foglalkoztatja, Pichler őrnagy vezénylete alatt rendelt egy különítményt Primolanóba, mely egy Rainer 59. ezredbeli zászlóaljából, két Wimpfen 22. ezredbeli századból, <sup>x/a</sup> rakótás ütegből és egy hadmérnök szakaszból, azonkívül három század népfőlkelő csapatból állott.

Midőn tehát Medici tábornok hadosztályával 20-dikán Bassanóba, 21-én Valstagna és Carpanéba érkezett, és 22-én előnyomulását a Valsuganába folytatta, Primolano előtt a Pichler-féle osztrák különítményre bukkant. Pichler gyenge csapatát elég ügyesen csoportosította a védelemre; Primolano előtt elég szívós ellenálló liarczot is vívott. De Medici egy olasz különítményt (61. gyalogezred és egy bersaglieri zászlóalj), Negri ezredes vezénylete alatt már reggel a Brenta jobbparti magaslataira irányított, mely az itteni osztrák különítményt ( $\frac{1}{2}$  század) viaszorítva, a Primolanói állást is tarthatatlanná tette.

Pichler jobboldalát és visszavonulását veszélyeztetve látva, Primolanót elhagyta és eleinte Le Tezzere vonult. De ide érkezve, észrevette, hogy ugyanazon ellenséges oldalkülönítmény már Le Tezze és Grigno között a völgybe ereszkedik. Pichler Negri feltartóztatására néhány századot rendelt előre, többi csapataival pedig Grignóig hátrált. Azonban Negri megkerülő előhaladása Pichlernek a maradást Grignóban is lehetetlenné tette, úgy, hogy este hat óra-kor visszavonulását Borgóig folytatta.

#### Júl. 22.

Medici hadosztálya 22-én este Le Tezzeig jutott és Pichlert Grignon túl nem üldözte.

Kuhn tábornok midőn 21-én este a Cimegonál és Bececcánál lefolyt ütközetek kimenetéről, Ampola capitulációjáról és Medici előnyomulásáról értesült, csapatainak Trient körüli összpontosítására intézkedett; egyúttal a veronai várparancsnokságtól — a seregparancsnokság előleges felhatalmazása alapján — két zászlóaljat kért Trientbe küldeni.

22-én a Kaim dandár még Bonconéban, a Montluisant dandár Pranzónál, a Höffern féldandár főrésze Bonconenál állott; a Stilszi és Tonale szakaszban említésre méltó esetek nem fordultak elő; az osztrák féldandárok itt még mindig olasz területen állottak. Ennek folytán Kuhn a Tonaléről némi csapatokat elvonva, azokat is Trientbe rendelte. Ugyanide rendeltettek 23-dikára a Kaim és Montluisant dandárok, miután tőlük egyes csapatrészek a Judicariában a Höffern féldandár erősítésére hagytak.

#### Júl. 23.

Mialatt 23-án a Kuhn csapatai nyugatról és a veronai segélycsapatok délről Trient felé mozdogtak, azalatt a Valsuganában a 22-én félbeszakított harc a Pichler különítmény és a Medici hadosztály között tovább folyt.

Pichler Borgot eltorlaszolta és szívós ellenállásra készült; a Trientből segítségére rendelt csapatokkal együtt, melyek délben Borgóba érkeztek, Pichler összes ereje 857 harcosból és 4 löveg-  
ből állott.

Medici az osztrák erőket nem ismerve, de mindenesetre túlbecsülve, Borgo megtámadására nagyszabású intézkedést tett és egy egész dandárt (9 zászlóalj) rendelt előre. Mindazáltal a támadás, mely csak d. u. 3 óraker kezdődött, többször visszautasított és a hol tért nyert, ott is csak lépésről lépésre haladt előre. Csak midőn egy oszlop a borgoi védők jobboldalát megkerülte, kezdte meg Pichler harczolva visszavonulását. A támadók Borgóba benyomultak és nyugati kijáratából két lovas rohamot intéztek a meg-megálló hátráló ellen; e lovas rohamok azonban mindannyiszor puskatűzzel visszaverettek. Pichler esti 9 óraker Levicóba érkezett és miután ép akkor érkezett oda a Veronából kirendelt Hartmann 9. ezredbeli zászlóalj is, Pichler Levicónál akart megállapodni.

Azonban alig hogy a helység kijáratát megszállotta, már megjelent az ellenség ifjabb támadásra. Medici a borgói győzelem után azt hitte, hogy az ellenség megrendülve, csupán megjelenésére hátrálni fog.

Ebben ugyan csalódott. Mert időközben Levicóba érkezett a Hartmann 9. ezred 4. zászlóalja, mely Kuhn felszólítására Veronából vasúton Trientbe szállított és még ugyanaz napon a Valsuganába Pichler őrnagy rendelkezésére útba indult. A baj csak az volt, hogy ez a zászlóalj, melyre most Pichler a ltainerbeli két századdal együtt, Levico védelmét bízta, a város berendezésével teljesen ismeretlen volt és az éjjeli harcz közben eléggé tájékozódni nem tudott. Mindazáltal a védő csapat a város szélén szuronyrohamra juttatta a dolgot, és az utczákban is több ellenrohamot tett az ellenségre. De mind e vitéz ellenállás már csak arra szolgált, hogy Pichler csapatainak további visszavonulását fedezve, az ellenség üldözését lassítsa. E visszavonulás Perginéig sikerült is; csak egy fél század bal oldalvéd elvágatván, másnap reggel hadifogságba került.

A Medici hadosztálya még az éjjel Levicóig nyomult elő; Pichler pedig késő éjjel Perginében állapodott meg, hová ép ez este érkezett meg Kaim tábornok, ki Kuhn által a Valsugana védelmével és az ottani csapatok parancsnokságával megbízottat.

#### Júl. 24.

Kaim a Perginei állást a szívós védelemre nem tartotta alkalmasnak, hanem július 24-én csapatait Civezzanóig vezette vissza. Az ellenség e visszavonulást nem zavarta, hanem 24-én Levicóból Perginébe nyomult előre, mi mellett egy oldalkülönítménnyel Caldo-

nazzo és Calceranica megszállása által a Val-Sorda keleti bejáratát is hatalmába kerítette.

Míg Kaim tábornok Civezzanónál szívós védelemre készült, addig 24-dikén, a nap folyamában Trient körül gyülekeztek Kuhn csapatai; nevezetesen a két tartalék-dandár tényleg bevonult, a Höffern feldandár Stenicóba, a Grünne feldandár Tre Archéig érkezett. A Val Sordában Cramolini százados, ki Kivából a Val Sordába rendeltetett, Vigolót tartotta megszállva. A Trient körül összpontosított csapatok fölötti parancsnokságot Montluisant ezredes vette át.

Mialatt a csapatok teljes harczkészültségben feszülten várták az ellenség támadását, Kuhn esti 8 óraker távirati értesítést kapott Albrecht főherezegtől a fegyvernyugvás megkötéséről.

### *Júl. 25.*

Addig azonban, míg erről az ellenség részéről is hírt nem kap, a csapatok harczállásaikban maradtak. Mert tudva volt Kuhn előtt, hogy a fegyvernyugvás akkép köttetett, hogy az oszlopélek ott állanak meg, a hol a fegyvernyugvás megkötése tudomásukra jut; ennélfogva várható volt, hogy Medici még az utolsó pillanatban kísérletet tesz Trient elfoglalására. E föltevésben Kuhn 25-dikére igen erélyes védelmi és harczintézkedést adott ki alparancsnokainak, melyben egyebek között azon elhatározását fejezi ki, hogy el van szánva Trientből egy «második Saragossát» csinálni. E harczra azonban többé nem került a sor.

Medici t. i. 24-én előkészületeket tett a Civezzanói állás megtámadására, de előnyomuló mozdulatot nem tett. 25-én pedig Caldonazzóból egy bal oldaloszlopot a Val Sordába küldött, mely Vigolánál a Cramolini százados védő különítményére bukkant. Itt folyt le Tirol védelmében az utolsó harcz, mely annyiban dicsőséges az osztrákokra, hogy a támadó rohamot háromszor visszaverték, majd az ellenség két oszlopát üldözőbe vették, Vigolóból kiűzték, sőt 50 emberét foglyul ejtettek és egy zászlót ejtettek zsákmányul. Medici hírül vevén a vigolói kudarcot, épen hadosztályával a Val Sorda kierőszakolására akart indulni, mikor d. u. 3 óraker La Marmoratól a fegyvernyugvás megkötésének hírt vette.

Kuhn is erősítést küldött Cramolini századosnak a Val Sordába; de időközben megerősítő hírt vevén a fegyvernyugvásról, egy tisztet küldött a Val Sordán át Medicihez. E tiszt épen akkor érkezett Vigolóba, midőn Medicitől is hasonló izenettel hadikövet indult Kuhnhoz.

*Júl. 26.*

Erre az ellenségeskedések beszüntetlek és 26-án a demarkationális vonal a 25-dikén elfoglalt állások alapján állapított meg.

26-dikán Veronából még két zászlóalj érkezett Trientbe, Zastavnikovic ezredes vezénylete alatt; de az ellenségeskedések szünetelvén, Kulin kifáradt csapatait az oly régen nélkülözött lak-táborokba helyezte, minek következtében a tiroli csapatok következő elhelyezést nyertek:

Kaim tábornok csapatai Pergine és Lavis között,  
Montluisant csapatai Trientől délre Matarellóig,  
Zastavnikovics csapatai Trientben és Trient körül,  
Höffer Stenicóban, Balin és Lardaróban,  
Albertini a Tonalén,  
Metz Spondalungában,

a Grüne feldandár 26-án feloszlott és a többi csoportok között szétszattott.

Egyébként az ellenségeskedések beszüntetése után a helyzet a következő volt:

Trient kelet, dél és nyugat felől őrállásokkal volt biztosítva, melyek vonala Civezzano, Roncogno, Vigolo, Mattarello, Ravena és Vezzano pontokon vonult át; az Avisio és a Pusterthal, valamint Roveredo népfölkeléssel volt megszállva; a Val Arsa, Riva, a Ponale út még ellenségtől mentek voltak.

Garibaldi hadteste a Judicariában Stradáiig jutott és épen Lardaro ostromához akart fogni, mikor a fegyvernyugvás ebben megakadályozta; a Ledro völgy a Ponale útig a Garibaldisták hatalmában volt és 25-én Riva ellen készültek; vállalatuk azonban részint a rivai útegek, részint a gárdái hajóhad által meghiúsított.

### **Harcz-események a Garda taván.**

A teljesség kedvéért emlékezzünk még meg a Garda-tó flottillájáról, mely Tirol védelmében szintén közreműködött.

E közreműködés eleinte csak abban állott, hogy az ellenség flottilláját, mely a Salo kikötőjében horgonyzott, lekötve tartotta, — az ellenséges parti útegekkel többször lövegharcot vívott és általában az ellenséget megakadályozta abban, hogy a Garda tón tervezett expedícióját végrehajthassa.

Mint érdekes fegyvertény említést érdemel, hogy július 19-én egy ellenséges gőzös Salóból Gargnanóba evezvén, az osztrák «Wildfangtól» üldözőbe vétetett és Gargnanóba szorítottatott. Monfroni

kapitány parancsot adott, hogy még két hajóval e gőzöst Gargnanóból ki ne eresszék; ezáltal július 20-án élénk harc fejlődött az osztrák három hajó között egyrésztől és az olasz parti üteg, valamint a Gargnanóban összesereglett számos Garibaldista önkéntes között másrésztől. Hosszabb tűzharc után végre a «Scharfschütze» és «Wildfang» legénysége csolnakra szállt, a lehevesebb ellenséges puskatűz között a gőzöshöz evezett, azt a parton álló önkéntesek szemeláttára eloldotta és a «Scharfschütze» uszályába akasztotta; végre a «Wildfang» az ellenséges gőzöst zsákmányul Peschierába vontatta.

Július 24-én este tudta meg Monfroni, hogy Rivát az osztrák csapatok odahagyták és a Garibaldisták bevonulása minden pillanatban várható. Erre Monfroni júl. 25-én Riva alá evezett, a várost az ellenségtől még üresen találta, mire az osztrákok által ott hagyott hadianyag egy részét hajóra rakatta. E munkájában azon hír által zavartatott meg d. e. 10 órakor, hogy a Ponale úton erős ellenséges oszlop tart Riva felé.

Monfroni erre hajóraját harczállásba rendelte és oly hatásos tüzelést indított a közeledő oszlop ellen, hogy ez megállt és fedezést keresett. D. u. újra kezdte előnyomulását; de a flottilla tüzelése ezt újra megakadályozta, és az ellenség a kísérletet többé meg sem újította.

Mivel pedig júl. 27-én Garibaldival is megállapított a fegyvernyugvás és a demarkationalis vonal, tulajdonképen a Garda-flottillának az érdeme, ha Riva még július 25-én az önkéntesek hatalmába nem került. Ezzel és az által, hogy a Garda tó osztrák partját minden ellenséges vállalat ellen megoltalmazta, a Garda-flottilla Tirol védelme körül magának fontos érdemeket szerzett.

## VISSZAPILLANTÁS TIROLRA.

Visszapillantva az imént előadott tiroli eseményekre, azok eredménye következőkép összegezhető: A Garibaldi hadteste által megindított támadó hadművelet, a mennyiben Dél-tivol elfoglalására irányult, nem sikerült. A Kuhn tábornok által vezetett védelem, a mennyiben az ellenség terveit lényegükben megghiúsította, sikerült. Ez eredmény meglepő voltát csak akkor lehet igazán méltányolni, ha szem előtt tartjuk, hogy a Garibaldi hadereje számára háromszor akkora volt, mint a tiroli védőké; hogy Garibaldi helyzete a hatalmas olasz sereg közelsége, a porosz szövetség és a politikai viszonyok folytán igen kedvezőnek mondható, míg Tirol helyzete eleinte (míg a déli hadsereg a várnégyszögben állott) kedvezőtlen, később pedig a déli hadsereg elvonulása után kétségbeesítő és huzamos időre tarthatlannak látszott; hogy Garibaldinak hatalmas szövetségese volt: a nemzeti eszme által felidézett lelkesedés, a Dél-tirol olaszjajú lakossága és a Garibaldi név varázsa, míg Tirolban a harezter lakossága Ausztriára nézve annyira megbízhatlan volt, hogy annak népfölkelését az osztrák kormány fegyverbe hívni nem merte.

Azon eredmény, hogy Garibaldi ily viszonyok között június 23-tól július 25-ig, tehát egy teljes hónap alatt, osztrák területre az egyik irányban (Judicaria) 2 (kettő) mérföldnyire, a másik irányban (Val Ampola és Ledro) 4 (négy) mérföldnyire behatolt, anélkül, hogy bármely vonalon egy hadászati vagy politikailag fontos pontot hatalmába keríthetett volna, a ráfordított idő és erőhöz képest bizonyára silánynak mondható, különösen ha egyes kudarcokra gondolunk, melyeket az önkéntesek helyenként szenvedtek.

Ha pedig e meglepő eredmény okát kutatjuk, mindenek előtt a hegyi háború különleges természetére kell utalnunk, habár még más tényezők is figyelembe veendőek, melyeket alább ki fogunk fejteni. Első sorban szem előtt tartandó, hogy a tiroli harcztéren a

szük völgyekben és a nehezen járható hegyeken az önkéntesek számbeli túlereje nem érvényesülhetett. Azonkívül nem lehet elzárkózni azon tény elől, hogy a hevenyészve szervezett önkéntesek sem harcászati képzettségük, sem fölszerelésük, sem fegyelmük, edzettségük stb. tekintetében nem állottak egy színvonalon az osztrák csapatok azon részével, mely a védők zömét képezte, és mely a kivívott sikerekben maga számára joggal az oroszánrészt követelheti.

Valamint az előrebocsátottakat tényleg a garibaldisták mentésére elfogadhatjuk, úgy másrészt azonban föl nem menthetjük a fővezért és alparancsnokait azon ítélet alól, hogy a hegyi háború viselésének természetét korántsem ismerték vagy legalább nem alkalmazták oly mérvben, mint osztrák ellenfelük; és a mi a legfontosabb, kezdeményezés és tevékenység tekintetében — melyek pedig első sorban a támadó félt illetik meg — Kuhn tábornokot meg sem közelítették.

Ha Garibaldi és alparancsnokai, csak fél annyi erélyt, kezdeményezést és tevékenységet fejtettek volna ki, mint Kuhn, a viszonyokból ítélve, a nagyobb eredmény el nem maradhatott volna.

Garibaldi egész hadműveletében tulajdonképen egy egységes tervet, egy vezéreszmét hiába keresünk; és még az olasz részrehajló leírások után is, még most sem dönthető el, vajon Dél-tirol meghódítását Trientl vagy Iiiva elfoglalásával akarja-e végrehajtani? És ha Trient az ő hadműveleti tárgya, vajjon a Judicaria vonalon, vagy Ríván át, vagy valamely más vonalon akar-e czélt érni? A hadmozdulatokból ítélve, az erők terv nélküli mozgadozását látjuk, hol Lardaro ellen, hol Riva ellen, hol mind a két pont ellen egyszerre, a nélkül, hogy egy bizonyos irányban döntő erő kifejtésre került volna.

Ezzel szemben Kuhnál kezdettől végig tervszerű, öntudatos eljárást és végrehajtást találunk. Sőt, mintha a veszély közeledtével a vezér szellemi rugékonysága is megkétszereződött volna, nem csak a fővezetésben látunk bámulatos tevékenységet, hanem a válság érzetében a főparancsnok lánglelkét alparancsnokaira és hős csapataira is át tudta ruházni. Csak így magyarázható meg, hogy e csapatok naponként erőltetett meneteket téve, járhatlan terepen, képzelhetlen erőfeszítések között, még támadó ütközeteket vívhattak és néhol — győztek.

Kuhn, hadászati lag védő helyzetben, természetszerűen kénytelen volt a támadó ellenség szándékaihoz alkalmazkodni. De mi helyt az ellenfél helyzetét felismerte, vagy csak felismerhetőnek vélte, azonnal kilép védő szerepéből, soha passiv védelembe nem sülyed, hanem maga csap le támadólag az elbizakodott ellenségre.

És ez a támadó szellem, mely Kuhn tirolí védelmében nyil-



vánul, kétségtől az egész hadjáratnak legszebb, legtanulságosabb és az osztrák hadvezérre legdicsőségesebb mozzanata.

Arra a könnyűségre, melylyel Kuhn csapatait a hadművelet irányához képest, egyik völgyből a másikba, egyik hadműveleti irányból a másikba hánytá-vetette, alig találunk hadtörténelmi példát. És az osztrák csapatok eme rendkívüli mozgékonyágában rejlik egyik főoka annak, hogy az olasz önkéntesekre, hol itt, hol ott lehetett apró meglepő csapásokat mérni, melyek ugyan a fenforgó viszonyok között nem lehettek döntők vagy megsemmisítők, de mindenesetre elég súlyosak voltak arra, hogy az önkénteseket meg-hökkentsék, meg-megállítsák, visszatérítsék es előnyomulásukat addig lassítsák, míg a bekövetkezett politikai események végkép megállították.

Annak, hogy az osztrák csapatok az egész hadjárat alatt oly rendkívüli mozgékonyágot fejthettek ki, leghatalmasabb támogatója voltak a körültekintő élelmező intézkedések, melyek szerint a csapatok vonat, nélkül bármikor egyik helyről a másikra mehet-tek, mert mindenütt kelleg előkészített élelmező intézkedéseket találtak.

Az élelmező készletek központja Trient volt; fiókjai Lavis és Matarello. Ezenfelül minden védelmi szakasznak külön élelmező raktára volt Glurns, Cles, Tione és Riva pontokban, mindenütt négy heti készlet 2000 emberre számítva. Ehhez járult, hogy minden védelmi szakasznak erődje a saját készletén felül, egy rendelkezésre álló készlettel is bírt, oly csapatok számára, melyeket hadműveletük az erőd körletébe vezetett. Végül Innsbruckban a déltiroli élelmező intézetek tartalék-raktára volt.

Hasonlóképen tanulságos és a hegyi háborúra jellemzőnek kiemelendő Rutinnak azon intézkedése, hogy csapatait a szokottnál kisebb egységekbe osztotta. Az osztrák hadseregben szervezetszerű feldandár sohasem létezett, csak Kuhn alatt Tirolban. De még e feldandárok is, gyakran még kisebb egységekre bontatnak és annak, ki csak a nagyszabású háború jelenségeihez szokott, első pillanatra kicsinyeskedésnek vagy fontoskodásnak látszik, hogy Tirolban a legfontosabb rendelkezéseknél egy század, néha egy szakasz és csak ritkán egy zászlóalj vagy ennél nagyobb egység szerepel. Tényleg a hegyi háborúban egy-egy század a védelemben a tízszeres támadó erejét is megbéníthatja vagy feltartóztathatja, mint ez Tirolban nem egyszer történt.

## NEGYEDIK RÉSZ.

# A TENGERI HADJÁRAT AZ ADRIÁN.

### XVI. FEJEZET.

## AZ ELLENSÉGES TENGERI HADERŐK.

Mihelyt az olasz kormány a porosz szövetségi szerződés létrejötté folytán az osztrák háború kitörését bizonyosra vehette, a szárazföldi haderők hadilábra állításával egyidejűleg megindult a hajóhad fölszerelése is.

A szárazföldön az olasz haderő csak azért bírhatott túlsúlylyal az osztrák fölött, mivel Ausztria kénytelen vala haderejét megsztani és pedig nagyobb részét az éjszaki hadszíntéren alkalmazni. A tengeren azonban mind a két hadakozó fél összes hadereje osztatlanul mérkőzhetett.

E tekintetben is Olaszország föltétien túlsúlylyal bírt Ausztria fölött. Ausztria sohasem volt tengeri hatalom; erre nem is tartott számot. Tengeri haderejének kifejlesztésére az utóbbi években már azért sem volt szükség, mivel az Adrián oly állam, melylyel tengeri ellenségeskedések várhatók lettek volna, 1860-ig nem is volt; az Adrián túl menő tengeri hadműveletekre pedig Ausztria sohasem készült.

Ha ehhez még hozzávesszük Ausztriának szőrűit pénzügyi helyzetét, bizonyára érthetőnek találjuk, hogy az osztrák hajóhad eddig csaknem kizárólag a tengerpart vidékének védelmére volt szervezve és egyáltalában nem volt elkészülve, hogy egy tengeri nagyhatalommal mérkőzzék.

Olaszország pedig az utóbbi években valóban azzá nőtte ki magát. Az eredeti sardíniai hajóhad, mióta 1860-ban Nápoly és Toscana tengerparti államok Olaszországgal egyesültek, már ez annektált államok hajóhadával tetemesen szaporodott. Ezenfölül azonban, mivel az egész új olasz államnak fennállása óta Ausztria ellen, és pedig ennek velenczei tartománya ellen, támadó tervei voltak, a fiatal királyság tengeri haderejének emelésére óriási erő-

feszítéseket tett, melyek nem is állottak helyes arányban az állam gazdasági erejével és pénzforrásaival.

Az ellenséges tengeri haderők helyes összehasonlíthatására figyelmünket a hajók mennyiségére, minőségére, nagyságára, föl-fegyverzésére és legénységére kell kiterjesztenünk.

Olaszországnak az év elején összesen 104, míg Ausztriának csak 55 hadihajója volt.

Olaszországnak 12 vértés, 55 vértetetlen hadihajója és 25 szállítóhajója; Ausztriának 7 vértés, 43 vértetetlen hadihajója és 5 szállítóhajója volt.

Az olasz hadihajók többnyire 16 és 20 cmtres lövegekkel, sőt néhány hajó 150 és 300 fontos Armstrong lövegekkel voltak felszerelve; az osztrák hajólövegek között a legerősebb a 24 fontos huzagolt hátultöltő volt. Az olasz hajólövegek száma 1321, az osztrákoké 792 volt; az olasz hadihajók tonnatartalma 187,077, az osztrákoké 69,612; az olasz hajók mozgó ereje 30,210 lóerőt, az osztrákoké 11,730 lóerőt képviselt; az olasz hajók legénysége 23,842, az osztrákoké 9890 főnyi volt.

Ez adatok egybeállítása elegendő támpontot nyújt annak megítélésére, hogy a rendes tényezők közreműködése mellett, mit várhatni a tengeri haderők mérkőzésétől.

1866 május 3-án kelt az olasz királyi rendelet, mely az olasz összes hadtengerészet legjelesebb hajóiból egy működő hajóhad alakítását elrendelte. E szerint az olasz hajóhadnak 38 különféle hadihajóból és 23 szállítóhajóból kellett állnia. Az e hajóhad számára kiszemelt hajók azonban még korán sem voltak mind felszerelve és a hadi működésre képes állapotba helyezve.

Május 16-án gróf Persano tengernagy vette át a hajóhad parancsnokságát; de habár a kormány és a tengernagy egyaránt buzgólkodtak a hajók felszerelésében, mégis június 20-án, tehát az olasz hadizenet napján, az olasz hajóhad még két egymástól messze fekvő kikötőben, két csoportban összesen 27 hadihajóval állott készen. Ezek közül 19 a Tarantói kikötőben, 8 pedig Anconában horgonyzott.

*Tarantóban állott:*

9 vértés,  
 ( csavaros fregattá,  
 1 csavaros korvetta,  
 % kerek korvetta,  
 & kerek híradó gőzös,  
 1 csavaros vízihordó hajó és  
 % kerek szállító gőzhajó.

*Anconában állott:*

& vértés,

1 kerekas gőzkorvetta,  
 3 csavaros ágyúnaszád,  
 1 csavaros vízihordó hajó és  
 1 kerekas gőz-remorqueur.

Ausztriának hadihajói, az év elején, néhány czirkáló hajón kívül többnyire leszerelt állapotban Polában állottak. A háború veszélyének közeledtével elkezdték a hajókat hadi állapotba helyezni, de a munkálatok oly lassan haladtak, hogy midőn április 30-án a működő hajóhad megalakulását elrendelték, ebbe még csak összesen 24 különféle hajót és pedig csak öt vértést sorolhattak.

Május 9-én Tegetthoff ellentengernagy nevezetvéen ki a hajóhad parancsnokává, e férfi rendkívüli erélyének sikerült nem csak a hajóhad fölszerelését siettetni, hanem hajólétszámát is szaporítani. Ezt az által érte el, hogy a polai hajógyárban fölszerelés alatt álló két új hajót «Erzherzog Eerdinand Max» és «Habsburg» vértéseket is a működő hajóhadba osztotta. Hasonlóképen cselekedett a «Kaiser» csavaros sorhajóval, melyet a bizottság hadi működésre nem alkalmasnak osztályozott, Tegetthoff azonban megfelelőleg kijavította. A dalmát partok védelmére rendelt hadihajókat is a működő hajóhadba osztotta; a part védelmét pedig a Lloyd társulat gőzöseire bízta.

Tegetthoff fáradhatlan tevékenységének sikerült ugyan, hogy június elején már a hajóhad nagyobb fele hadi működésre kész állapotban a Fasanai réven állott; de ép abból lehet átlátni az osztrák hadtengerészet akkori gyengeségét, hogy mind ezen erőfeszítések daczára, június 21-én este, tehát a hadi állapot kezdetén, még csak 23 teljesen fölkészült hadihajó állott rendelkezésre a Fasanai réven.

E hajóhad négy vonalban horgonyzott:

*1-ső vonalban:*

\* vértés hajó: Prinz Eugen, Dracfie, Kaiser Max, Salamander, Don Juan, Erzherzog Ferdinand Max.

*2-ik vonalban:*

5 nehéz vértezetlen csavaros (fa)-hajó: Schwarzenberg, Donau, Adria, Radetzky, Erzherzog Friedrich.

*3-ik vonalban:*

+ könnyű vértezetlen csavaros hajó: Hum, Dalmat, Wall, Velebich, Réka, Streiter, Narenta.

## 4-ik vonalban:

) kerekcső hajó: Elisabeth, Greif, Stádium, Andreas Hofer és Triest.

A hajóhad állományába kiszemelt hajók közül hiányzott még: a «Habsburg» vértés fregattá, a «Kaiser» csavaros sorhajó, a «Novara» csavaros fregattá, a «Seehund» csavaros ágyúszázad, a «Kerka» csavaros Schooner, végre a «Santa Lucia» és «Vulcan» kerekcső hajók.

Ezek közül azonban a «Kaiser» és a «Seehund» még 25-én, tehát a tengeri ellenségeskedések megkezdése előtt bevonult.

Ausztriának tengeri hadikészületei között még fölemlítendők a tengerpartok helyi védelmére és biztosítására tett intézkedések. Ezek első sorban Velence városára és a velencei tengerpartra, továbbá Triestre, Polára, a dalmát és liorvát tengerpartra terjedtek ki és többnyire partütegek, erődívenyek, úszó-ütegek, lánczorklátok és torlaszokból, azonkívül kisebb méretű hadihajókból stb. hadtengerészeti óvintézkedésekből állottak, melyeknek részletes felsorolását azonban annyival inkább mellőzhetőknek véltük, mivel a hadi események folyamán úgy sem léptek működésbe.

A működő hajóhad szervezetén kívül csak egy pontnak védelmi állapotát fogjuk annak idején részletesebben ismertetni, melyre úgy is az egész tengeri hadjárat főereje irányult, t. i. *Lissa* szigetét.

A nyílt tengerre rendelt hajóhadnak hadrendje, a mint a hadjárat kezdetén megalakult, a következő táblázatban van feltüntetve.

**Az osztrák hajóhad**  
*Parancsnok : Tegethoff*

Hajóosztály	A h a j ó				
	neme	neve	parancs-		
I. Parancsnoka : maga a hajóhad parancsnoka	vértés	I.	Ferdinand Max ...	Sterneck ...	
		osztályu fregatta	Halsburg ...	Faber ...	
			Kaiser Max ...	Groller ...	
			Prinz Eugen ...	Barry ...	
			Don Juan ...	Wiplinger ...	
III.	Drache ...	Moll ...			
		Salamander ...	Kern ...		
	kerekcs	híradó gőzös	Elisabeth ...	Österreich ...	
II. Parancsnoka : <b>Petz Antal</b> sorhajó-kapitány	vértészetlen	sorhajó	Kaiser ...	Petz ...	
			Novara ...	Klint ...	
		I.	osztályu fregatta	Schwarzenberg ...	Milosich ...
				Radezky ...	Aurnhammer ...
		II.	Adria ...	Daufalik ...	
			Donau ...	Pittner ...	
	corvetta	E. H. Friedrich ...	Florio ...		
	kerekcs	híradó gőzös	Greif ...	Kronowetter ...	
	Lloyd	Stadium ...	Wimpffen ...		
III. Parancsnoka : <b>Eberle Lajos</b> fregatta-kapitány	esaváros	II. oszt.	Hum ...	Eberle ...	
			Dalmat ...	Wicked ...	
			Wall ...	Kielmanssegge ...	
			Velebich ...	Herzfeld ...	
			Reka ...	Nölting ...	
			Seehund ...	Calafatti ...	
			Streiter ...	Ungewitter ...	
			Narenta ...	Spindler ...	
			Kerka ...	Masotti ...	
			Andr. Hofer ...	Lund ...	
	schooner				
	kerekcs	híradó gőzös			
Összesen 27 hajó					
A felsorolt hajókon kívül a polai kikötő és a hajóhad					
	kerekcs	gőzhajó	Santa Lucia ...	Adrario ...	
			Vulkan ...	Lang ...	
			Triest ...	Henriquez ...	
Összesen 3 hajó					

Lisszánál 1866. jul. 20.

Vilmos ellentengernagy.

A h a j ó											
noka	tonna tar- talma	lövege	legénysége	huzagolt			sima			övezet	Megjegyzés
				24	12	6	60	48	30		
				f o n t o s							
sorhajó- kapitány	5130	800	489	—	—	—	—	18	—	18	tengernagyi hajó
	5130	800	478	—	—	—	—	18	—	18	
	3588	650	386	14	—	—	—	16	—	30	
	3588	650	386	14	—	—	—	16	—	30	
	3588	650	386	14	—	—	—	14	—	28	
	3065	500	343	16	—	—	—	10	—	26	
	3065	500	343	16	—	—	—	10	—	26	
freg. kapit.	1470	350	166	2	4	—	—	—	—	6	
sorhajó kapitány	5194	800	904	2	—	—	—	—	90	92	
	2497	500	538	3	—	—	4	—	44	51	
	2514	400	547	4	—	—	6	—	36	46	
	2198	300	398	3	—	—	4	—	24	31	
fregatta- kapitány	2198	300	398	3	—	—	4	—	24	31	
	2198	300	398	3	—	—	4	—	24	31	
	2198	300	398	3	—	—	4	—	24	31	
	1474	230	294	2	—	—	4	—	16	22	
sorhajó hdgy.	1260	300	102	—	2	—	—	—	—	2	
	1400	360	33	—	—	—	—	—	—	—	
freg. kapit.	869	230	139	2	—	—	—	2	—	4	
	869	230	139	2	—	—	—	2	—	4	
korvetta- kapitány	852	230	139	2	—	—	—	2	—	4	
	869	230	139	2	—	—	—	2	—	4	
fregatta- kapitány	852	230	139	2	—	—	—	2	—	4	
	852	230	139	2	—	—	—	2	—	4	
sorhajó hdgy.	501	90	100	2	—	—	—	—	4	6	
	501	90	100	2	—	—	—	—	4	6	
	770	180	109	1	—	—	—	—	3	4	
	57344	10360	7871	115	6	—	26	116	269	532	
közötti híradó szolgálatra rendelkezésre állott:										A lissai csata közben a polai kikötőben állottak.	
freg. kapit.	1353	300	180	2	—	—	—	—	4		6
sorhajóhadgy.	675	120	84	2	—	—	—	—	—		2
	1102	220	66	—	—	4	—	—	—		4
	3130	640	330	4	—	4	—	—	4	12	

**Az olasz**  
*Lissa előtt 1866.*

A h a j ó			Tonna tartalma	Lőereje		
neme	neve	parancsnoka				
Vértes	fregatta	Re d'Italia .....	Foa di Bruno	5700	800	
		Re di Portogallo .....	Ribotti	5700	800	
		Ancona .....	Piola	4250	700	
		Maria Pia .....	Del Carretto	4250	700	
		Castelfidardo .....	Cacace .....	4250	700	
toronyhajó	toronyhajó	San Martino .....	Roberti	4250	700	
		Principe di Carignano .....	Jauch	4086	600	
corvetta	corvetta	Affondatore .....	Martini	4070	700	
		Terribile .....	De Cosa	2700	400	
Vérzetlen (m)	Csaváros fregatta	Formidabile .....	Saint-Bon	2700	400	
		Palestro .....	Capellini	2000	300	
		Varese .....	Fincati	2000	300	
		Duca di Genova .....	sorhajókapit.	Clavesana	3515	600
		Carlo Alberto .....	fregattakapit.	Burrone	3200	400
	csav. corvetta	csav. corvetta	Vittorio Emanuele .....	Gogola	3415	500
			Garibaldi .....	Pepi	2680	450
	kerek corvetta	kerek corvetta	Principe Umberto .....	Baldissarotto	3501	600
			Gaeta .....	Sandri	3980	450
	csaváros ágyunaszád	csaváros ágyunaszád	Maria Adelaide .....	Foscolo	3459	600
San Giovanni .....			Conti	1780	220	
csaváros hirádo gőzös	csav. hirádo gőz.	Governolo .....	Garibaldi	1700	450	
		Guiscardo .....	Orengo	1400	300	
kerek csav. hirádo gőz.	szállító gőz.	Ettore Pieramosca .....	Denigri	1400	300	
		Montebello .....	Moro	262	60	
szállító gőz.	szállító gőz.	Vinzaglio .....	Berlingieri	262	60	
		Confienza .....	Liparicchi	262	60	
bérlet száll. gőz.	bérlet száll. gőz.	Messaggiere .....	Ziccaro	1000	350	
		Esploratore .....	Pucci	1000	350	
bérlet száll. gőz.	bérlet száll. gőz.	Giglio .....	Imbert	250	60	
		Flavio Gioia .....	Vitagliano	2000	350	
bérlet száll. gőz.	bérlet száll. gőz.	Stella d'Italia .....	Acton	2000	350	
		Indipendenza .....	Cerruti	600	300	
bérlet száll. gőz.	bérlet száll. gőz.	Washington .....	Monale	1400	250	
		Piemonte .....				
Összesen 34 hajó, és pedig: 12 vértés, 14 vérzetlen, 5 hirádo hadihajó és 3 szállító hajó.			86022	14160		
Megjegyzés: A felsorolt hajókon kívül júl. 18. és 20. között a működő hajóhadhoz						
7 vérzetlen hadihajó .....			10171	1850		
5 fölfegyverzett szállító hajó .....			11534	1860		
15 föl nem fegyverzett szállító hajó .....			—	—		
<b>Ezekkel a működő hajóhad összege:</b>						
<b>38 hadihajó</b> .....			<b>94193</b>	<b>15460</b>		
<b>23 szállítóhajó</b> .....			<b>13534</b>	<b>2230</b>		



## hajóhad

juli 18. 19. 20.

Legénység	Huzagolt 8 font. kiszálló ágyuk	Huzagolt					Sima		összeg	Megjegyzés	
		25	20	16	12	8	20	16			
		centiméteres									
hajó löveg											
600	6	—	—	30	—	—	4	—	36	Persano tengernagy lobogós hajója [jul. 19-ig.	
550	6	—	—	26	—	—	—	—	26		
484	5	—	—	23	—	—	4	—	27		
484	5	—	—	22	—	—	4	—	26		
484	5	—	—	23	—	—	4	—	27		
484	5	—	—	22	—	—	4	—	26		
440	5	—	—	18	—	—	4	—	22		
290	—	—	—	—	—	—	—	—	2		Vacca ellentengernagy lobogós hajója. Persano tengernagy lobogós hajója [a csata napján 20.
356	5	—	—	16	—	—	4	—	20		
356	5	—	—	16	—	—	4	—	20		
250	—	—	—	—	1	—	—	—	5		
250	—	—	—	—	—	—	—	—	4		
250	—	—	—	—	—	—	—	—	4		
580	6	—	—	8	—	—	10	32	50	Albini altengernagy lobogós hajója.	
580	6	—	—	8	—	—	10	32	50		
580	6	—	—	8	—	—	10	32	50		
580	6	—	—	8	—	—	12	34	54		
580	6	—	—	8	—	—	10	32	50		
580	6	—	—	8	—	—	12	34	54		
550	6	—	—	10	—	—	22	—	32		
345	4	—	—	6	—	—	—	14	20		
260	—	—	—	—	—	—	10	—	10		
190	2	—	—	2	—	—	—	4	6		
190	2	—	—	2	—	—	—	4	6		
63	—	—	—	—	4	—	—	—	4		
63	—	—	—	—	4	—	—	—	4		
63	—	—	—	—	4	—	—	—	4		
108	—	—	—	—	2	—	—	—	2		
108	—	—	—	—	2	—	—	—	2		
26	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
108	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
108	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
98	—	—	—	—	—	2	—	—	2		Eleségszállító. Kórház.
98	—	—	—	—	—	2	—	—	2		
10886	101	4	6	266	17	4	130	218	—		
számított, de részint az Adrián, részint Nápolyban, Genuában és Tarentumban volt:											
1759	19	—	—	16	7	4	17	54	98		
696	—	—	—	—	12	2	—	—	14		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
12449	120	4	6	282	24	4	147	272	739		
892	—	—	—	—	12	6	—	—	18		

## AZ ELLENSÉGESKEDÉSEK KEZDETE.

Az osztrák hadügyminiszter, valamint Albrecht főherceg a déli hadsereg főparancsnoka, jól ismervén az osztrák hajóhad aránylagos gyengeségét, Tegetthoffnak csak védelmi feladatot tűztek ki. Es valóban az osztrák hajóhad akkor is eléggé megfelelt volna feladatának, ha az osztrák partvidéket az olasz partraszállástól megóvjá. Ily partraszálló olasz tervekről sokféle hírek keringtek ugyan, mindazáltal a velencei partvidék volt az, mely az olasz hajóhad részéről leginkább volt veszélyeztetve; mert ha itt sikerüi egy olasz seregtestnek partra szállani, ez a várnégyszögben működő osztrák seregnek hátába került és az egész déli hadsereg műveleteit megbéníthatta volna.

E helyzet arra utalta az osztrák hajóhad parancsnokát, hogy a velencei tengerparttól messze ne távozzék, hanem az olasz hajóhad támadását lehetőleg közel a velencei partokhoz és Polához, mint a hajóhad főalapjához, várja be.

Tegetthoff hajóhadával tehát Polánál állott és csak azt szerette volna tudni, hogy hol gyülekezik az ellenséges hajóhad? E célból még június 20-án kiküldötte a Stádium gőzöst, mely az olasz tengerpartot Ancona és Bari között szemle alá vette. A Stádium 23-án vissza is tért, de azon meglepő hírrel, hogy az egész partvonalon ellenséges hajók gyülekezése sehol sem látható.

Nem is csoda. Az olasz hajóhad legnagyobb része a vezénylő tengernagyval együtt ekkor még Tarantóban állott; e kikötőt csak 22-én hagyta el és csak 25-én érkezett Anconába.

Tegetthoff, midőn 23-dikáig az ellenséges hajóhadnak semmi nyomát észre nem vette, föltette, hogy az ellenséges hajóhad még nem egyesült; úgy, hogy az egyesült osztrák hajóhadnak sikerülhetne, közelben az olasz hajóhad egy részére bukkanni és azt

Tegetthoff, ki bizonyos fokig Albrecht főhercegnek, mint a déli hadsereg parancsnokának volt alárendelve, még 24-én kérdést intézett Albrecht főhercegnél, vajjon megengedhető-e, hogy a hajóhad támadó vállalatra induljon az olasz partok ellen.

E kérdés Albrecht főherceghez válságos napon érkezett, a cudozzai csata napján. Nem is felelt mindjárt; hanem mikor a cus-tozzai diadal kétségen kívül volt, azt izente Tegetthoffnak, hogy a hajóhad támadó vállalatának ugyan semmi akadály nem áll útjában, mindazáltal a Po torkolata és a velencei partvidék szem előtt tartandó és a vállalatnak Lissán túl terjednie nem szabad.

Ez Tegetthoffnak elég volt. Még 26-án este mind a hat vértés fregattával, a négy csavaros ágyúszáddal, a két kerekcső gőzhajóval tengerre szállt és 27-én reggel Ancona elé érkezett. Tegetthoff egész tengernagyi törzsével a «Ferdinand Max» vértés fregattára szállt, mely utóbbi ezentúl az egész hajóhad lobogós hajója lón.

Az osztrák kémlelő hajó «Elisabeth», reggel 3 órakor észrevette az ellenséges «Esploratore» híradó hajót. Elisabeth a Velebich, és Kerka ágyúszádokkal együtt rögtön neki mentek az Esploratoreak és tüzeléssel egész az olasz partig üzték.

Az Esploratore fellármázta az egész olasz hajóhadat, mely ekkor már Anconánál együtt volt és épen néhány hajóban a nehéz lövegek átszállításával volt elfoglalva.

Az olasz tengernagy vezényletére azonnal ki is vonult mintegy 20 különféle hadihajó, köztük 10 vértés. Az osztrák hajóhad ezalatt közeledett és reggel 7 órakor maga előtt látta az anconai kikötőre támaszkodva az egész ellenséges hajóhadat, melynek egyes hajóit kényelmesen meg is számlálta. Tegetthoffnak azon föltevése tehát, hogy itt az ellenséges hajóhadnak csak egy részét fogja találni, nem valósult; az egész hajóhadat pedig saját kikötőjében megtámadni oly kevés sikert ígért, hogy Tegetthoff jobbnak látta, Polába visszatérni. E visszavonulás teljes rendben végre is hajtattott, a nélkül, hogy az ellenség részéről bármily háborgatást szenvedett volna.

27-én este az osztrák hajóhad megint Polánál állott és azon öröm érte, hogy az időközben fölkészült 7-ik vértés fregattá, a «Habsburg» is bevonult, mely elsőrendű hajó az osztrák hajóhadnak nevezetes erőgyarapodást hozott.

Tegetthoff most napról napra várta az olasz hajóhad támadását; de hiába várta. 29-dikén még a «Prinz Eugen» Malamoceóba ment, hogy onnan egy szénnel megrakott hajót Fasanába hozzon; a «Prinz Eugen» 30-án a szenes hajóval vissza is tért, a nélkül, hogy útjában az ellenséges hajóhadnak nyomát találta volna.

Tegetthoff, miután a velencei vizekből nem távozhatott, az időt hajó-osztálygyakorlatok tartására használta fel, melyek gyak-

ran Ancona közelébe vitték; de az ellenség mozdulatáról semmi hír, semmi jel.

Persano, tétlenségét az olasz kormány előtt a hajóhad tökéletlen állapotával mentegette.

Midőn július 5-én a königgrätzi csata után, a francia közbenjárás a háború végét közeli kilátásba helyezte, az olasz kormány nagy súlyt fektetett arra, hogy még a békekötés előtt a hajóhad valamely győzelmes fegyvertényére hivatkozhatson.

Ennek folytán sűrű és nem épen barátságos sürgönyváltás következett be az olasz tengerész-miniszter és Persano tengernagy között. A miniszter sürgetve követelte a tengeri hadműveletek megkezdését; Persano pedig, hol a hajók hiányos állapotát hozta fel, hol újabb utasításokat kert, különösen pedig az «Affondatore» toronyhajó megérkezését és felkészülését akarta bevárni, mely jún. 27-án indult Gibraltárból és még Nápolyban állott.

Eme hosszadalmas alkudozások után Persano, néhány hajó kivételével, melyek még készületlenül Auconában maradtak, július 8-dikán végre tengerre szállt. 9-én a Quarnero felé tartott, 10-én a dalmát partok mentén czirkált, 11., 12. és 13-án a nyílt tengeren hajóhad-gyakorlatot tartott, elfogott két osztrák kereskedelmi hajót, melyektől azt kérdezte: hol van az osztrák hajóhad? és e hőstett után júl. 13-án szén átvétele végett újra Anconához visszatért.

Persano 14-én újra vesztegelt; e tétlenséget azonban az olasz király annyira megsokalta, hogy a tengerész-minisztert Anconába küldte és Persanótól rögtöni elmozdítás terhe alatt az ellenségeskedések megkezdését követelte.

A miniszter 15-én megérkezett és immár csak arról volt szó, hogy hová irányuljon a hajóhad támadása? A haditanács azon véleményen volt, hogy mivel politikai okoknál fogva rögtöni cselekvésre és eredményre van szükség, a támadás sem Polára sem Venczére nem intézhető, hanem oly pontot kell kiszemelni, hol rövid idő alatt biztos eredményt lehet kivívni.

Ily követelményeknek legmegfelelőbbnek mutatkozott Lissa szigete.

Persano beleegyezett a Lissa elleni hadműveletbe, ha 4—5000 főnyi partraszálló csapatot adnak rendelkezésére. A miniszter mindent ígért és mivel időközben La Marmorától is újabb sürgető parancs érkezett, Persano 16-ára elhatározta a Lissa elleni tengeri hadművelet megindítását.

Az osztrák hajóhad a várakozása ellenére rendelkezésre álló időt, hajóanyagának tökéletesítésére, a nemrég bevonult legénység gyakorlati kiképezésére és általában a várandó harcához való előkészületre használta fel. Csak az ellenfél eme halogatásának köszönhető, hogy az osztrák hajóhadhoz még a «Novara» csavaros fregattá

és 10-én még a «Vulkan» kerekcsőhajó is bevonulhatott, miáltal az osztrák hajóhad számára megállapított hajók létszáma és hadrendje teljes lőn. Tegetthoff immár nem várt semmit, csak az — ellenséget.

Ennek tétlen magatartása azonban Tegetthoff előtt mindinkább megfoghatatlanabbá lett. Midőn pedig a dalmát kormányzóságnak még július 12., 13-án sikerült négy zászlóalj gyalogságot Sebenico, Lissa, Castelnovo és Cattaróból a hadügyminiszter rendelkezése folytán hajón Triestbe juttatni; sőt a «Curtatone» kerekcsőhajó július 14. és 17-ike között még a Hohenlohe 17. ezred 4-dik zászlóaljának egy osztályát Cattaróból Zarába hozhatta és háborítlanul rendeltetési helyére visszatért: Tegetthoff már-már aggódni kezdett, hogy a tengeren tulajdonképeni harcra nem is kerül a dolog.

Ez aggodalom annyiban nem volt alaptalan, mert a francia közbenjárás eredménye az éjszaki hadszíntéren már érvényesülni kezdett; a déli hadszíntéren nevezte pedig már a hajókra szivárgott a hír, hogy Ausztria Velenczéről III. Napoleon javára lemondott. E hír lehangoló természetén kívül, még az által adott aggodalomra okot, hogy a hajóhadnál mintegy 800 főnyi velencei származású olasz tengerészlegénység volt, melyet ha a Velence átengedésének minden következményét levonjuk, tulajdonképen a hajóhadtól akár mint nem egészen megbízható elemeket, melyek a többi legénység szellemét megronthatnák, akár mint egyelőre francia alattvalókat, tehát egy semleges hatalom alattvalóit azonnal el kellett volna távolítani.

Tegetthoffnak ily értelmű kérdésére oly felelet érkezett, hogy: «Velence még nincs átengedve; a hajóhad feladata változatlan marad.»

E hír a hajóhad személyzetét megnyugtatta és szerencsére a bizonytalan helyzet már nem soká tartott.

*Július 17-én a zárai hadparancsnokához a lissai várparancsnokságtól a következő sürgöny érkezett: «Egy hadihajó angol lobogó alatt éjszaknyugat felől jöve, a szigetet szemle alá vette, azután délkeleti irányban távozott.»*

A zárai hadparancsnok e sürgönyt még ugyanaz napon a hajóhad parancsnokához továbbította; a hír azonban döntő intézkedésre még elég támpontot nem nyújtott.

Július 18-án azonban egyik sürgöny a másikat érte a lissai szigetparancsnokságtól:

«8 óra 30 perczkor d. e.: 9 hadihajó lobogó nélkül Ény. felől 20 mértföldnyire a sziget felé közeledik.»

«9 óra 20 perczkor d. e.: 10 hadihajó francia lobogó alatt közeledik; 15 mértföldnyire vannak.»

E hírek d. e. 11 órakor érkeztek Tegetthoffhoz. Tegetthoff azonban oly valószínűtlennek tartotta az olasz hajóhadnak Lissa elleni támadását, hogy az olasz hajók e mozdulatát csak tüntetésnek vette, melynek célja csak az lehetett, hogy az osztrák hajóhadat biztos Polai kikötőjéből a nyílt tengerre csalja, hogy téves irányba és a főttámadás tájától (Velence) messzire csábítsa. Tegetthoff tehát a sürgönyöket közölte a hadügyminisztériummal Becsbe, és Maroicic altábornagygyal Görzbe; a hajóhaddal azonban mozdulatlan maradt.

Délután 2 órakor azonban Lissáról új sürgönyök érkeztek:

«10 óra 10 perczkor d. e.: A jelzett hajók Ény. felé eveznek; lobogó bevonva. Riadót rendelék.»

«11 óra 45 perczkor d. e.: A jelzett hajók Lissa ellen jönnek. A támadás előtt állunk.»

«12 óra 20 perczkor d. u.: Comisa 12 hajóval megtámadott. Sardiniai lobogó.»

Tegetthoff még mindig tüntetésnek vette az ellenséges műveletet.

De a sürgönyök egymást követték:

«12 óra 40 perczkor cl. u.: A lissai kikötő meg van támadva.»

«1 óra 15 perczkor d. u.: Heves ágyúharcz Lissa mellett; kár nincs.»

A délután folyamán részint a lissai szigetparancsnokságtól, részint a dalmát kormányzóságtól és a spalatói dandárparancsnokságtól folyvást érkeztek a távirati hírek, hogy 10 vértés és 3 gőzös a 8. Georgio kikötőt lődözi, — hogy a Schmid-üteg elrombolt, — hogy Lesina szigetét d. u. 4 órakor ellenséges ágyúhasználók megszállták, — hogy a távirati összeköttetés Lissa és Lesina között megszűnt, — hogy esti 7 órakor 14 gőzös a S. Georgio kikötő Ek., 6 pedig Ény. részén fejlődik, — hogy az erődítvények jól tartják magukat, — végre, hogy az ellenséges hajók lőtávolból Ény. felé eltávoztak.

E hírek ugyan már megingatták Tegetthoff véleményét; de midőn Maroicicé a déli hadsereg parancsnoksága éjjel 11 órakor Tegetthoff kérdésre azt izente, hogy «a hajóhad meg nem osztható és minden támadás Istriára és Triestre meggátlandó», Tegetthoff újra állva maradt helyén, honnan a hadműveleti feladatát, Istria és Triest védelmét, legbiztosabban megoldhatja.

Azonban július 19-én újabb sürgönyök érkeztek Lissáról és

Zárából, melyek kétségtelenné tették, hogy az egész ellenséges hajóhad Lissa ostromával van elfoglalva.

Erre világos lőn, hogy Istria és Triest támadásától egyelőre nem kell tartani; azonkívül, ha egyszer az egész olasz hajóhad Lissa előtt van, akkor az osztrák hajóhad megosztása sem válik szükségessé.

Tegetthoff tehát elhatározta, hogy egész hajóhadát kiindítja, az *ellenséges hajóhadat megtámadja és Lissát fölmenti a körülzáról ostrom alól.*

Ez elhatározását azonnal jelentette a hadügyminiszternek, és midőn ettől azon felelet érkezett, hogy a «hajóhad parancsnoka saját belátása szerint cselekedjék», a határozat végrehajtásához fogott.

IOV2 órára az összes hajóparancsnokok a lobogóé hajóra gyülekeztek, hol őket Tegetthoff elhatározásáról értesítette és tervébe beavatta.

10 óra 45 perczkor feltűnt a jel: «Minden kazánt fűteni!» és «A ki kész, induljon.» A Stádium híradó gőzös visszamaradt, hogy a 2 óráig a hajóhad parancsnoksága számára érkezendő sürgönyöket a hajóhadhoz hozza.

Déli 12 órakor az összes hajók a nyílt tengeren gyülekeztek és 1 óra 30 perczkor Tegetthoff a Ferdinand Max vértés hajón kivonult a Fasanai révről és a zene harsogása, a legénység örömkialtózása között a hajóhad élére állt.

A koczka el volt vetve. Az osztrák hajóhad kiindult végzete elé, a dicsőség és diadalnak élébe — Lissa felé.

## LISSA OSTROMA.

(Ehhez lásd Lissa sziget vázlatát.) — (12. melléklet.)

Lissa szigete az osztrák uralom alatt álló dalmái szigetek közül a Ragusa magasságában fekvő szigetcsoport között legnyugatibb fekvéssel bír; az osztrák tengerparttól mintegy 60, az olasztól mintegy 70 tengeri mértföldre.

Területe 30 □ tengeri mértföld, körülete 24, kelet-nyugati hossza 8, szélessége 4 tengeri mértföld.

A sziget a Hüm hegységtől van beágazva és sziklás partokban érintkezik a tengerrel.

Midőn Dalmatia és a hozzá tartozó szigetek e század elején

=” Napóleon korában francia uralom alá került, az angolok pedig

=” Napóleonnal hadilábon állottak, az angolok 1811-ben Lissa szigetet elfoglalták. Innen indították ki az angolok a francia uralom alatt álló adriai partvidék ellen vállalataikat; innen zárták el az Adriát a világkereskedelem elől és ez képezte az Adria fölötti angol uralom főalappontját; a lissai erődítmények legnagyobb száma még most is angol eredetű.

1815-ben Dalmatiával együtt Lissa is osztrák uralom alá került vissza és Ausztria az angol erődítményeket fokozatosan szaporította és erősítette.

Lissát mindenkor kedvező földrajzi fekvése és számos igen jó kikötői tették becsessé a hajóhadak számára. Kikötői közül legnagyobb és legjobb a S. Giorgio (Lissa) kikötő a sziget éjszaki szélén; továbbá ezen kikötőtől nyugatra a Karober, Gradac, Chiave és Travna, keletre pedig a Stoncica öböl.

A sziget délkeleti partján Miina, Manego és Ruda öblök.

A legnagyobb öböl a sziget nyugati partján a Comisa öböl, a hasonlóváros körüli.

1886-ban a háború kitörésekor a sziget erődítményei a következő művekből állottak:



A S. Giorgio kikötő nyugati oldalán:

1. a S. Giorgio erőd; 2. a Mamula út; 3. a Robertson torony;  
4. a Zupparina út; 5. a Bentink torony.

A kikötő keleti oldalán:

6. a Sebmid út; 7. a Wellington torony és 8. a Madonna-út.

A Lissa és Comisa közötti úton; 9. a Maxfeste.

A Comisa öböl védelmére: a 10., 11., 12., 13., 14. számú út és lövegállások.

Az egész sziget és összes erődítményeinek védelmére összesen 88 különböző löveg állott rendelkezésre.

A sziget parancsnoka és várparancsnok báró Urs ezredes volt.

A sziget védelmére rendelt csapatok a háború elején voltak:

a Jellacic 69. ezred egy zászlóalja .....	1047	ember
5 század tengerész gyalogság .....	1200	«
& « tengerparti tüzérség.....	562	«
hadmérnök-különítmény .....	27	«
matrózok .....	44	«
	összesen:	2880 ember.

Midőn azonban a déli hadsereg a Dunához rendeltetett és az adriai tengerparti tartományokban szétszórt csapatok itt szükségteleneknek mutatkoztak, a lissai helyőrségből is a Jellacic zászlóalj Triestbe vitetett, úgy, hogy Lissán csak 1833 ember állott rendelkezésre.

Eleség és lőszer elég volt. Az erődítmények többnyire elavultak, a lövegek is többnyire régi rendszerűek voltak.

Ez volt Lissának állapota, midőn júl. 17-én az olasz hajóhad ellene intézte támadását.

\*

Július 16-án d. u. 3 órakor Persano tengernagy a tengerész-miniszter fenyegető sürgetésére és azon Ígéretére, hogy a még nem egészen felkészült hajókat, a partraszálló csapatokat stb. szükségleteket utána küldi, elhagyta Ancona kikötőjét és Lissa felé vette útját.

Tengernagyhajójúl Re d'Italia vértés szolgált.

Persano oly nagy súlyt fektetett az «Affondatore» döfő vértés (koshajó) bevonulására, hogy egyik híradó gőzösét mindjárt Briudisi felé küldte, hogy az Affondatore, mely ekkor «Brindisiből útban volt Ancona felé, Lissához vezesse.

A lissa elleni expedíció első nehézsége az volt, hogy az egész olasz hajóhad egy lissai térképpel nem rendelkezett; sőt elég érdekes, hogy ilyent az olasz minisztérium útján sem kaphatott.

Ez okból Persano szükségesnek tartotta előbb Lissát kém-szemle alá venni és e földattal vezérkari főnökét, D'Amico sorhajó-

kapitányt bízta meg, ki a Messagiere fölfegyverzett híradó hajón el is indiait előre, míg a hajóhad, hogy igazi irányát leplezze, eleinte Lussin felé evezett és csak 18-án reggel közeledett Lissa felé.

A Messagiere 17-en Lissát valóban körülhajózta\* és D'Amico a szigetről, valamint a rajta levő erődívenyekről elég jól használható vázlatot hozott még az nap Persanónak.

D'Amicónak jelentése alapján Persano Lissa megrohanására következőkép intézkedett:

A hajóhad hat csoportra oszlik:

1. csoport: Albini altengernagy vezérlete alatt a Manego kikötő védelmi ütegét tegeye alkalmatlanná, azután szállítsa partra Manegónál a kiszálló csapatokat.

E csoport négy csavaros fregattából és egy csavaros korvettából állott és összesen 206 hajólöveggel rendelkezett.

2. csoport: Vacca ellentengernagy vezérlete alatt támadja meg Comisát, hogy az ottani védőrséget lekösse és a partraszállást előkészítse, ha ez az 1. csoportnak Manegónál nem sikerülne.

A 2. csoport három vérteshői és egy kerekcs gőzkorvettából állott és összesen 82 hajólöveggel rendelkezett.

3. csoport: Az ágyúaszádok Sandri vezénylete alatt Lesina ellen menjenek, az ottani tengeralatti távirtda-vonalat rombolják el és egyáltalában szakítsanak meg minden összeköttetést Lissa és Lesina szigetek, valamint a szárazföld között.

4. csoport: Az «Esploratore» és «Stella d'Italia\*» Dalmátia és éjszak felé figyeljenek és minden ellenséges hajó közeledtét jelentsék.

5. csoport: Két hajó (Indipendenza és Washington) Busi szigete mellett figyelő állást foglaljon.

6. csoport: a hajóhad zöme Persano tengernagy személyes vezérlete alatt a S. Giorgio kikötő ellen fog támadást intézni és pedig Ribotti osztályparancsnok négy hajóval a kikötő keleti oldalát, míg Persano a többivel a kikötő bejáratát és nyugati oldalát fogja ostrom alá venni.

E csoport nyolcz vértésből, egy kerekcs korvettából és a «Messagiere» híradóból állott és összesen 173 hajólöveggel rendelkezett.

A hajóhad júl. 18-án közeledett Lissához és először d. e. 10 órakor a 6. csoport Eibotti osztálya került a Comisa öböl Magnaremi ütegének lökörletébe. Bibottit feladata ugyan S. Giorgio felé utalta; de mivel a partüteg részéről tüzeléssel fogadtatott, maga is tűzharcra fejlődött. Később az Albini 1. csoportja is odaérkezett és bár ennek is másfelé volt dolga, mégis részt vett a Magnaremi üteg elleni harcban, míg végre odaérkezett a Vacca 2. csoportja, mely-

nek Comisa volt a hadműveleti célja. A Magnaremi üteg így egy-ideig 14 hajó tüzelése ellen védekezett, a nélkül, hogy nagyobb kárt szenvedett volna.

Mihelyt Vacca Comisa elé érkezett, Albini és Kibotti elhagyták Comisát és kiki rendeltetési helye felé tartott. Ribotti S. Georgiohoz indult, Albini Manegonál kezdte támadását, de tüzelése heves viszonzásra talált és kevés kárt okozott.

Ez alatt Persano és Ribotti S. Giorgio elé érkeztek és a kikötő erődítvényeit a leghevesebb ágyútűzzel ostrom alá fogták. Az erődítvények lövegei sokkal kisebbek voltak mint a hajólövegek, úgy, hogy az ostromló hajók bámulatos vakmerőséggel 500—200 ölnyire közeledtek a parthoz és innen árasztották el a védőket pusztító lövedékeikkel.

D. u. 2 óraker a «Ke d'Italia# tengernagyi lobogóának sikerült egy lövést a Schmid üteg lőporkamrájába irányítani, mire az egész üteg 40 emberrel légebe röpült. Kevéssel ez után a György-erődben és a többi ütegekben is a robbanások sok kárt tettek. A védők halották a hajólegénység örömkialtását, mely egy-egy robbanást követett. Mindazáltal a védelem szívósan folyt és nevezetesen a Wellington torony az ostromlóknak sok kárt okozott.

Mialatt azonban Persano S. Giorgio előtt elég hatásos sikert vívott ki, egy híradó gőzös Vaccától azon jelentést hozta, hogy ő Comiánál az erődítvények magas fekvése miatt célzt nem érhet; ez okból a lődözést beszüntette és hajócsoportjával Manego felé ment, hogy itt Albini csoportjával egyesüljön.

Mikor pedig Vacca saját elhatározásából Comisából Manegóba érkezett, Albini hajóján egy haditanács ép akkor határozta el, hogy Manegonál a partraszállás lehetetlen, miért is a hadműveletet beszüntetik és Persanótól új parancsot kérnek. Vacca erre ott hagyta Albinit és S. Giorgióba bevonult Persanóhoz, kihez Albinitől is csaknem egyidejűleg érkezett a jelentés a Manego előtti kedvezőtlen helyzetről.

Persano erre Albinit is S. Giorgio elé rendelte és azt parancsolta, hogy a partraszállást Karober mellett fogatosítsa. Vacca pedig csatlakozzék a Persano főcsoportjához és támogassa a Wellington torony ellen folytatott tüzelést.

Albini elindult Karober felé. A Vacca csoport által megerősödött főhajóhad pedig ádáz harcot folytatott a György-erőd es a Wellington torony ellen.

A György-erőd lövegeinek fele le volt szerelve, mellvédjének nagy része lerombolva, őrségének ötödé elesett; hasonló helyzetbe jutott a Mamula üteg, úgy, hogy e két erődítvény, miután 6 órán 433 hajólöveg ellen védekezett, esti 5 óraker a tüzet beszüntette.

Az ostromlók azonnal észrevették a hatást és bámulatos vak-

merőséggel a kikötőbe be akartak nyomulni. Legközelebb jutott már a Formidabile vértés, midőn a Zupparina ütegnek sikerült egy 24 fontos lövedéket a Formidabile hasába zúdítani. A hajó belsejében bekövetkezett robbanás az ostromlókat kissé meghökkentette, és visszavonulásra bírta; de a védők is csüggedni kezdtek.

Szerencsére a Formidabile visszavonulása után a kikötő kieroszakolására újabb kísérletet nem tettek, hanem ezentúl minden erejüket a Wellington torony leküzdésére összpontosították.

Eddig a lissai események tengeralatti távirda útján Zárába és innen Pólába hírii adattak. I). u. 4 óraker azonban Sandri-nak sikerült Lesinában a kábelt megszakítani. Sandri tudniillik a lesinai kikötő felügyelőjét hajójára hozatta és azon fenyegetéssel, hogy a várost bombázni fogja, rábírta, hogy a kábel fekvését megmutassa.

Érdekes, hogy a községi hatóság által a hajóra hivatott Brciuner távirtdatiszt, kinek a kábel fekvését meg kellett volna mutatni, nem engedelmeskedett, a hajóra nem ment, hanem 5 csendőr kíséretében megszökött és még ezen és a következő napon egy hegycsúcsról további híreket adott Zárába a lissai ostromról.

Esti 7 óraker Persano hajóinak pihenőt engedett, hajóját a lőtávoból kivonta, csak a Vacca hajóosztálya küzködött még a rendíthetlen Wellington toronnyal. 8 óraker Vacca is visszavonult és az egész hajóhad a Sandri csoportjával együtt a szigettől éjszakra, mintegy nyolcz tengeri mértföldre horgonyt vetett.

A lissai védők az első rohamot kiállották és új bátorságot nyertek. Az éjt pihenőre és a megrongált erődök helyreállítására használták.

Az éjen át Persano válságos elhatározás előtt állott. Ő most is azon véleményen volt, hogy hadereje elégtelen a sziget gyors meghódításához; azonkívül már híre járt, hogy az osztrák hajóhad a sziget fölmentésére jön.

Ily helyzetben jónak vélte, hogy a mára várt erősítéseket bevárja; addig a partraszálló kísérletet beszünteti és tisztán a S. Giorgio kikötő lödözésére szorítkozik.

Ehhez képestjük 19-én reggel Vacca és Albini hajócsoportjaikkal meg is kezdték a lödözést, de oly kevés erélylyel, hogy az egész művelet inkább egy lögyakorlathoz mint komoly hadműködéshez hasonlított.

Reggel 8 óraker még ezt is beszüntették; és habár 1/210-kor a vörtezten hajók újra lödözték a György erődöt, számbavehető kárt nem okoztak és 11 óraker az egész hajóhad a szigetország nem kis bámulatára, a partútegek lőtávoból eltávozott.

Ennek oka pedig az volt, hogy 10 óraker megérkeztek a várt erősítések, nevezetesen 125 főnyi tengerész-gyalogság, négy hadihajó és ezek között a régóta várva várt Affondatore vértés koshajó.

Ez erősítések folytán Persano a sziget meghódítását mégis lehetségesnek vélvén, erre nézve következőleg intézkedett:

%" Albin 7 fregattával, 4 korvettával és 3 ágyúnaszáddal Karobernél azonnal partraszállítsa a 2600 főnyi megszálló csapatot.

&" Két vértés a comisai ütegeket foglalkoztassa.

' " A Formidabile vértés a S. Giorgio kikötőbe benyomulva, a még harczképes ütegeket nómítsa el.

(" Vncca 3 vértessel a Formidabile vállalatát kívülről támogatja.

)" Két vértés a 300 és 150 fontos lövegekkel a még mindig veszélys Wellington-tornyot támadja meg.

\*" A többi hajók Persano vezénylete alatt a karoberi partraszállás műveletét a kikötő nyugati ütegei elől fogja biztosítani.

Ez intézkedés végrehajtása csak d. u. 4<sup>1/a</sup> óraker kezdődött, midőn a comisai üteg ellen nem csak az odarendelt két vértés, hanem a Wellington ellen rendelt vértések és Albin vértészetlen hajói is harcra léptek. Alődőzésnek most sem volt nagyobb hatása, mint tegnap; a Magnaremi üteg oly távol tudta tartani a támadó hajókat Comisától, hogy a hajólövedékek közül csak kevés érte el a rivát. Sőt midőn félőrai harc után Albin Karó bér felé, a másik két vértés a Wellington ellen eltávozott és Comisa előtt csak a kirendelt két vértés maradt, lehetségessé vált a Comisába kiküldött tengerészgyalogszázad egy részét a György-erőd védelmére alkalmazni.

A S. Giorgio kikötő ellen t. i. szintén 4V2 óraker d. u. kezdődött az újabb támadás és pedig az eddiginél sokkal nagyobb hévvel. Az új Affondatore 300 fontos lövedékeivel sok kárt tett; a kikötő nyugati ütegei kevés kivétellel leszerelve hallgattak; ha még a Madonna üteg is elromboltatik és a Karobernől partraszálló csapatok a kikötőt hátulról megtámadják, a sziget sorsa el van döntve.

A Formidabile rendkívüli ügyességgel és vakmerőséggel be is hatolt a kikötőbe; utána nyomultak a Vacca hajói. De a partütegekből oly puszító tűzzel árasztották el a hajókat, hogy Vacca az ő három hajójával, melyek a szűk öbölben elég mozgási térrel nem bírtak, visszavonult. Ekkor a Formidabile maga maradt a partütegek lödőzésével szemben és igazán válságos helyzetbe jutott. Be is szüntette tiizét; becsukta lövegnyílásait és kétségbeesett erőfeszítéseket tett, hogy horgonyától szabadulva, maga is kijuthasson a kikötő öbléből. A harc közben kétszer lőtték le a hajó lobogóját, de mindannyiszor újra kitűzték.

Persano észrevette a Formidabile válságos helyzetét és épen a Be d'Italiát annak kiszabadítására vezényelte, midőn végre a Formidabile horgonyát és lánczát ott hagyva, maga magát kiszabadította és roncsolt szereléssel a kikötőből távozott.

A tervezett vállalatnak már két része kudarczot vallott.

Comisa rendületlenül állott, és a S. Giorgio kikötő még mindig hozzáférhetlen maradt az olasz hajóhad számára. De mindez nem lett volna baj, csak a harmadik vállalat, a partraszállás sikerült volna.

Azonban Albini az ő partraszálló feladatát meg nem oldotta; bárhol közeledtek hajói, mindenütt visszaűzettek a partütegek lövései által. És miután a Karobernél tett kísérlet, szintén nem sikerült, Albini azt jelentette Persanónak, hogy a partraszállás a háborgó tenger miatt, kivihetetlen.

E közben beesteledett. Esti 8 órakor Persano hajóhadát újra egyesítette és a szigettől nyolcz mérföldnyire horgonyt vetett.

E nap, július 19. az olasz hajóhadra nézve újra elveszett.

Lissa pedig védelmi eszközeiben megrongálva, és védőkben megfogyva ugyan, de meg nem törve fennállott és minden pontjáról az osztrák zászló lobogott. A védő csapat a 86 órai szakadatlan harc folytán nagyon ki volt fáradva, de azért éjjel a mennyire lehetett, az ütegek helyreállításával, a lőszer és eleség kiegészítésével fáradozott. Legtöbbet szenvedtek a lövegek. A Zupparina ütegnek már csak egy lövege, Bentinknek kettő, Wellingtonnak 5, Maddonnának 7 lövege maradt használható állapotban.

A veszteség emberekben aránylag csekély volt; mindössze meghalt 24 ember, megsebesül 70, ezek között 2 tiszt.

Az olasz hajóhad vesztesége a 18. és 19-én vívott két napi harcokban összesen 16 halott és 114 sebesült.

Több hajó meg volt rongálva és a legtöbb csak két napra volt szénnel ellátva.

Ily körülmények között Persano újra azon két út előtt állott, hogy holnap 20 án vagy a sziget ostromát folytassa, vágj/ a szén és lőszer kiegészítése végett Anconába térjen vissza.

Persano az eddigi kudarcokat restelve, az ostrom folytatására határozta el magát. E határozatában még megerősítette azon körülmény, hogy 20-án reggel még egy zászlóalj tengerész-gyalogság érkezett a «Piemonte» gőzösön a hajóhadhoz.

Persano el is rendelte, hogy a partraszállás jókor reggel fogatosíttassák, míg a többi hajók újra Comisa és a S. Giorgio kikötő ostromára utaltattak.

Véletlenül azonban 20-án reggel ködös idő volt, a mi a hajóhad működését késleltette; úgy, hogy már 8 óra d. e. volt, mikor az Albini hajóosztálya a partraszállás előkészületeihez fogott, a többi hajóraj pedig a kikötő ellen az ostrom új megkezdésére jelt várt.

Ekkor azonban teljes gőzerővel közeledik az Esploratore híradó gőzös a dalmát partvidék felől és már messziről azon jelzést adja: (Gyanús hajók láthatók).

E híre Persano azonnal egyesülésre hívta fel az egész hajó-

hadat; Albini utasított, hogy a partraszállítást szüntesse be és csatlakozzék a hajóhad zöméhez. A sziget különböző pontjaira szétszórt hajók sietve előhívtak, a sziget elleni minden ellenségeskedés beszünttetett és Persano minden erejével a felismert ellenséges hajóraj elé indult.

A sziget védői eleinte nem tudták mire vélni az ostrom hirtelen szünetét, mígnem d. e. 10 órakor, midőn a köd oszló félben volt, látni lehetett egyfelől a mint az olasz hajók a sziget körülétéről mind az egyesülési pontra siettek, másfelől a mint Eny. felől zárt sorokban közeledett a sziget felé a fölmentés — az osztrák hajóhad.

Az első öröm lelkes kifakadásai után csakhamar aggodalmas csend következett; a sziget hős védői tudták, hogy sorsuk a fejlődő tengeri csata kimenetelétől függ. Feszült érdekléssel kísérték a válságos esemény fejlődését, — a lissai csatát.

## A LISSAI CSATA.

A «gyanús hajók», melyeket az olasz kémlelő látott, valóban az osztrák hajóhad volt.

Tegetthoff, ki 19-én d. u. 2 órakor Polából kiindult, hajóraját 3 osztályba csoportosította, melyek mindegyike egy-egy derékszög alakú tört vonalba sorakozva, előreszögellő csúcscsal követték egymást. Az I. osztályban volt legelől a 7 vérteshajó; 7 nagyobb vértezetlen hajó a II. osztályt és második sort alakította; míg a III. és utolsó osztály 10 ágyúnaszádból állott.

Tegetthoff az osztályparancsnokoknak oly utasítást adott, hogy a vértés (I.) osztály bárhol bukkan az ellenségre, ennek soraiba berohan és az ellenséges hajókat elsüllyeszteni törekedjék; a vértezetlen (II.) osztály az ellenséges felállításához képest vagy a lobogós hajó rendeletére vagy saját parancsnokának elhatározásából a vértés osztály valamely szárnyára lesz irányítva; az ágyúnaszádok (HL) osztálya a harcz közben csoportokra oszolva a vértezetlen hajók harcát oldaltűzzel támogassa.

Este felé bevonult a Polában visszahagyott «Stádium» híradó gőzös, de lényeges híreket nem hozott, mire Tegetthoff végzeteljes útját a dalmát part mentén folytatta.

Júl. 20-án reggel ködös idő volt. Bizony sokkal aggasztóbb tünemény a tengernagyra nézve, mint mi szárazföldiek hinnők. Ködös időben a 27 hajóból álló osztrák hajóhad be nem tarthatta volna menetirányát, mert a lissai csatornában ily hajóraj ködös időben nem mozoghatott volna. Így tehát a hajórajt vagy meg kellett volna osztani, vagy az egészszel irányt változtatni; mindkettő oly művelet, mely a közeli összeütközésre veszedelmes előkészület lett volna.

Szerencsére d. e. 9 óra tájban a köd oszladozni kezdett; és midőn d. e. 10 órakor a láthatár kitisztult, Tegetthoff az ellenséges



hajóhadat Lissa szigetétől éjszakra gyülekező és sorakozó félben látta.

Most egymást követték a harczintéző jelek a tengernagyi hajóról és d. e. 10 óra 35 perczkor az utolsó jeladás, mely azt rendelte: «Vértések, neki az ellenségnek!»

A harczrendet, melyben a két hajóhad az összecsapás elején egymásnak neki ment, a következő oldalon levő vázlat mutatja.

Persanonál most súlyosan megbosszulta magát, hogy hajóhadát Lissa ostromához szétforgácsolta.

Az Albini hajóosztálya a partraszállás műveletének keresztülvételében annyira előre haladt, hogy a készülétek visszarendelése, abbahagyása és a hajóosztály új felkészülése miatt kellő időre harczkész állapotba nem helyezkedhetett és a csata kezdetén a harcz színhelyén meg nem jelenhetett. Hasonlóképen a Comisához rendelt két vértés közül, melyekért azonnal küldött, csak a «Varese» sietett elő a harcz színhelyéhez, míg a «Terribile» már kellő időre meg nem érkezhetett.

Ehhez járult, hogy a «Formidabile» vértés a tegnapi erőszakos támadás alatt a S. Giorgio kikötőben oly súlyos sérüléseket szenvedett, hogy épen a csata kezdetén magát harczképtelennek jelentette és javítás végett Anconába el is indult.

Így történt, hogy midőn az osztrák hajóhad már csatarendben csaknem nyílsebességgel közeledett, Persano az első pillanatban csak 9 vérteshajót állíthatott az ellenséggel szembe.

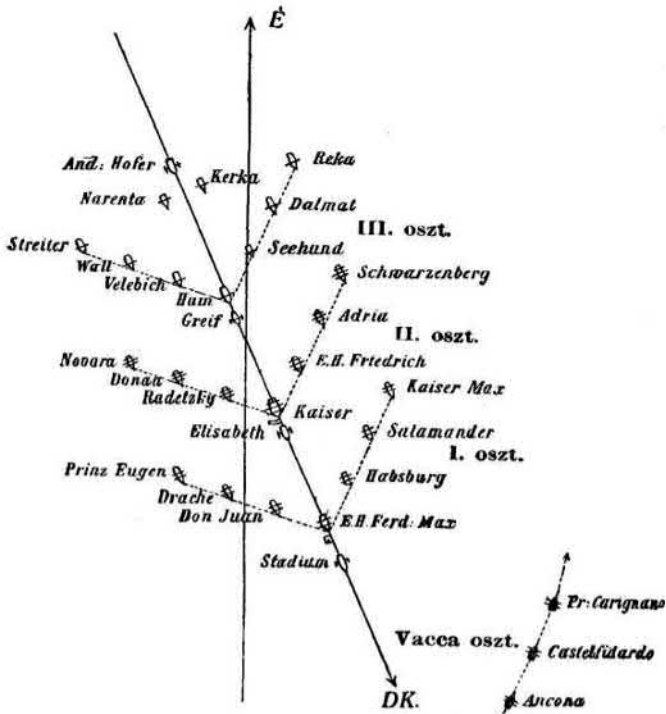
És mintha még ez nem lett volna elég, Persano még a csata kezdetén azt a hibát követte el, hogy maga és tengernagyi törzse a Re d'Italia vértésről az ő kedvenc hajójára, a félelmetes Affondatore dőfő vértésre szállt át. Ez alkalommal a sietségben a tengernagyi lobogót a Re d'Italián felejtette; mivel pedig az átköltözésről alparancsnokait nem értesítette, az Affondatore fődélzetén pedig csak altengernagyi lobogó volt, a többi hajóparancsnokok az altengernagyi lobogóval ellátott Affondatore árboczáról adott jeleket vagy észre nem vették, vagy ha észrevették, figyelmen kívül hagyták.

E mellett az átszállással járó idővesztegetés folytán a Re d'Italia és az utána következő hajók annyira hátramaradtak az előretörő Vacca hajóosztálytól, hogy az olasz hajósor tulajdonképen széles távközökkel elválasztott három külön csoportot alkotott.

E véletlen annyiban előnyére vált az olasz hajóhadnak, hogy a teljes erővel nekitörő osztrák hajóhad az első rohamnál a támadó ék élével épen e nagy hézagba jutott, mely nélkül valószínűleg már az első roham több olasz hajót halálos dőfessel ért volna és a csata talán már az első rohamnál el lett volna döntve.

A leírt helyzetenél fogva az olasz hajók az első lökemet kikerülték.

## Osztrák hajóhad.



## Olasz vértés hajóhad.



Mihelyt azonban az osztrákok a füst, gőz és lőporfüst oszladása közben a helyzetet átlátták, azonnal akként fejlődtek, hogy az első vértés hajóosztály balszárnya és közepe az olasz hajósor élével (Vaccával) — a vértések jobb szárnya valamint a vértézetlenek (II.) osztálya az olasz csatasor derekával (Fa di Brúnó), — az ágyunaszádok (III.) osztálya pedig apró csoportokra oszolva részint az I. II. osztályt támogatta, részint az olasz hajósor végével (Bibotti) elegyedett harcza.

Midőn az osztrák hajóhad az olaszt áttörte, Persano az Affondatore vértessel is áttört saját hajósorán és csakhamar az osztrák vértések hátába került. Itt már heves harc folyt, midőn az osztrák vértézetlen (II.) osztály csatasorba fejlődve, Lissa előtt megpillantotta az olasz vértézetlen hajórajt, mely eddig Albini vezénylete alatt a partraszállással, illetőleg ennek abban hagyásával késedelmezett.

Az osztrák II. oszt. Petz vezénylete alatt (a «Kaiser» sorhajón) eleinte Albini ellen irányította támadását; de ekkor Bibotti, az olasz vérteshajósor végső csoportjával útját állotta, mire Petz vértézetlen osztályával rögtön az ellenséges vértés rajra vetette magát. Ez által itt fejlődött ki a csata első izgalmas mozzanata.

Az olasz vértések lövedékeikkel elárasztották az osztrák vértézetleneket; de ezek sem maradtak adósok. A vértések különösen a «Kaiser» sorhajóra irányították támadásukat; a Kaiser alig tudott a Bibotti vértesei ellen védekezni, midőn oldalában megjelent a félelmetes «Affondatore» és a Kaiser ellen két döfő kísérletet tett. A Kaiser ügyes mozdulatokkal mindannyiszor kikerülte a döfést, de helyette néhány 300 fontos lövedék érte, melyek sok kárt tettek. A két hajó a harc közben oly közel jutott egymáshoz, hogy már kézi lőfegyverrel tüzeltek egymásra és a nehézkes Affondatore a sikertelen két döfő kísérlet után a Kaisertől oly két oldallöveg sortüzet kapott, hogy egylőre békét hagyott neki.

A «Kaiser» azonban alig hogy lerázta nyakáról az «Affondatore» vértést, már teljes erővel maga ellen látta jönni a «Be di Portugallo» vértést a Bibotti hajóosztályából. «Kaiser» még kitérhetetvolna; de ekkor a «Be di Portugallo» döfése okvetlenül elsülyesztette volna a «Kaiser» mögött küzdő «Elisabeth» és «Friedrich» hajókat. «Kaiser» tehát, hogy a «Be di Portugallo» megállítsa, egy hirtelen fordulattal maga intézett döfő támadást a Be di Portugallo oldala ellen. Ez az utolsó pillanatban kitért, de úgy, hogy a két hajó még sürölte egymást. A Kaisernek e kétségbeesett művelete közben mindkét hajó súlyos sérüléseket szenvedett.

A Re di Portugallo oldalt hajlott és távozott; de a Kaiser még mindig üldözte. Ekkor azonban az előbbi összeütközés folytán a Kaiser főárbozca letört és oly szerencsétlenül esett a gép kéré-

nyére, hogy a gép működését korlátozta. Mindazáltal ép egy új vértés ellen akart indulni, midőn két űrlövedék oly szerencsétlenül érte, hogy az egyik üteg egész szakasza leszereltetett, a gőzgép egyik csöve elromboltatott. egy üteg osztályparancsnoka megöletett, végre a hajó oldala kigyulladt és égni kezdett. Midőn végre a kormány is megsérült, és a tűz tovább terjedt, a hajó belátta harczképtelenségét és néhány vértészetlen hajótársa, valamint a néhány ágyunaszád kíséretében a S. Giorgio kikötőbe menekült.

A Kaisernek leírt párbaja alatt több más osztrák vértészetlen is súlyos sérülést szenvedett. A «Schwarzenberg» léket kapott; az «Adria» kigyulladt és nagy nehezen lehetett a löporkamrát a felrobbanástól megóvni; a «Novara» emberekben szenvedett sok veszteséget.

Mindazáltal a döntés nem itt történt. Mialatt az osztrák vértészetlen hajóosztály az olasz hajóraj végével küzködött, ennek éle túlrohant az osztrák csatasoron, míg az osztrák vértés osztály élével az olasz hajóraj közepére bukkant. Az osztrák tengernagyi hajó, «Ferdinand Max», két ellenséges vértésnek neki rohant, de a dőfés rézsutosan érvén a hajókat, nagyobb kárt nem tett; csak a 2-ik hajóval (valószínűleg «Palestro») való összeütközés közben az olasz hajó a lökés folytán árboczát veszítette, mely akként esett a «Ferdinand Max» elejére, hogy az árboczon lengő óriási háromszínű olasz nemzeti zászló, melyet az osztrák kormányos hamarjában megkötött, a két hajó elválása után diadaljelvény gyanánt a «Ferdinand Max»-on maradt.

A «Ferdinand Max» az olasz «Re d'Italiát» még mindig tengernagyi hajónak tartva, különösen erre tartott hajtvadászatot. A «Palestro» segítségére akart jönni a Re d'Italiának, de két más osztrák vértés útját állta és harcz közben felgyújtotta, úgy hogy a «Palestro» csakhamar félre vonult. Az olasz «San Martino» az osztrák «Don Juan» és «Kaiser Max» vértés által volt elfoglalva; ez által a Re d'Italia maga maradt és kormányának sérülése miatt kétségbeesett erőfeszítéseket tett a menekülésre.

Tegetthoff azonban a «Ferdinand Max» vértésről észrevette a «Re d'Italiának» bizonytalan mozgadozását és neki iramodott. A «Re d'Italia» eleinte tüzeléssel akarta magától távol tartani az ellenséget. De a «Ferdinand Max» Sterneck sorhajókapitánytól irányítva feltartóztatlanul rohant a «Re d'Italia» felé. Ez még egy kétségbeesett kísérletet tett egy előremozdulat által a lökés elől kitérni; majd midőn roncsolt kormányával előre nem haladhatott, oldalmozdulatot pedig egyáltalában nem tehetett, hátrafelé akart menekülni.

De épen azon pillanatban, midőn a két ellenirányú erő kifejtés folytán a hajó egy pillanatilag mintha mozdulatlanul állott volna, —

d. e. 11 óra 20 percz volt, — a «Ferdinand Max» 4500 tonnás tömegével ellenének baloldalába döfte gyilkos sarkantyúját.

A dőfés 11½ csomó (mérték) sebességgel, közel a géphez érte a vértést; keresztül hatolt az aczél vértezeten, a fabelésen; recsegeve, ropogva zúzott össze bordát, kapsot, és 137 □ lábnyi léket fűrt a hajón. A sarkantyú maga 6½ lábnyira fűrődött az ellenség testébe és csak a «Ferdinand Max» gépének hátraműködésének köszönhető, hogy a «Ferdinand Max» maga magát a halálosan megsebzett ellenséges hajó oldalbordái közül kiszabadíthatta.

A lökés oly erős volt, hogy a Ferdinand Max belsejében mindenki lerogyott; a Re d'Itália pedig először oldalt fordult, azután a léken át betóduló vízbe merülve azonnal süllyedni kezdett.

Iszonyatos látvány volt, midőn hirtelen a Re d'Italia egész fedélzete megnépesedett, — a derék legénység még elsütötte utolsó ösztüzét, — most zúgva felágaskodott az ércszőrnyeteg, — az emberek már elmerültek, — még fennen lobog a háromszínű lobogó, — még egy hullámcsapás, — és az egész hajó a feneketlen mélységbe süllyedt.

A győzők eleinte némán nézték a félelmetes ellenség szörnyű végét; majd örömrivalgás üdvözölte az osztrák tengernagyi hajó hőstettét. A «Ferdinand Max» az iszonyú lökéstől aránylag keveset szenvedett és első dolga volt, utolsó sértetlen csolnakát vizrebocsátani és a halállal küzködő ellenséges személyzet mentésére gondolni.

Sajnos, hogy ez emberséges vállalat épen az ellenség többi hajóinak magatartása miatt nagy részt meghiúsult. Az olasz vértés elsüllyedése után azonnal a Ferdinand Max ellen fordult egy másik; ez azonban csak tüzeléssel támadott és más kárt nem tett, mint hogy a mentő munkálatokat megakadályozta.

Hasonlóképen jártak a katastrófa közelében levő más osztrák hajók, melyek a mentésre elősietvén, e helyett a rájuk törő ellenséges hajókkal kellett harczra kelni.

Igy még heves viaskodás fejlődött a Re di Portugallo és több osztrák vértezetlen hajó között. Midőn pedig több olasz vértés hajó szorongatott társuknak segítségére jött, több olasz hajó egymásba ütközött, egymást sértették és csakhamar a rendetlen viaskodásból visszavonultak.

Déli 12 óra 10 perczkor a vértések küzdelmének vége volt. Tegetthoffnak hajóján a tengernagyi lobogó «Gyülekező»-t jelzett.

Mialatt az osztrák vértések gyülekezni kezdtek, a harcz a vértezetlen osztálynál tovább folyt. Ennek nagy része a sebesült és kigyuladt Kaiser sorhajóval a lissai kikötő felé tartott és a Kaiser alig bírta a kitört tüzet oltani, mikor hirtelen újra oldalában ter-

mett az Affondatore, mely előbb szenvedett sérülését már kijavította és 3-szor tett kísérletet, hogy öklelő sarkantyújával a Kaisert megrohanja; de a Kaiser maga is sűrű sortüzeléssel védekezett, és e küzdelmében a körülötte levő vértzetlen társaitól, később pedig e Don Juan és Prinz Eugen vértesektől hathatós támogatást nyert.

Az Affondatore a 3-ik rohamnál már 1 kabelnyira volt, mikor hirtelen (állítólag a kormányos félreértése folytán) jobbra elfordult, és roncsolt horgonyokkal az olasz vértzetlen hajóraj felé távozott; útközben még a Don Juan vértesnek egy 300 fontos lövedéket fűrt oldalába, mely sok kárt okozott.

A Kaiser csak most juthatott háborítlanul a lissai kikötőbe; míg a kísérétében levő többi vértzetlen hajók, a parancsnok «Gyülekező» jelére a vértés osztály felé tartottak, és ezzel, mely a vértzetlenek felé tartott, útközben egyesültek.

Míg az osztrák hajóhad d. u. 1 órakor egyesülve újra csatarendbe sorakozott és esetleg új harcra készen állott, Persano, ki a Re d'Italia elsülyedéséről még mit sem tudott, az Affondatoren az Albini vértzetlen hajórajához sietett, mely az eddigi küzdelemben részt nem vett. Albini azt állítja, hogy 3-szor tett kísérletet a csata színhelyére jutni, de osztrák vértések mindannyiszor útját állották.

Persano, mihelyt az Albini osztályának körletébe jutott, sürgetve parancsot adott lobogó jelekkel, hogy Albini támadja meg az osztrák vértzetlen hajórajt, mely épen a Kaiser kíséretéből a vértés osztályhoz sietett.

Egy pillanatig Persano az Affondatore-val maga állt az Albini osztály élére, hogy a vértzetlen osztrák hajóraj egyesülését a vértesekkel megakadályozza. Azonban már késő volt; az egyesülés megtörtént.

Időközben Persano értesült a Re d'Italia elsülyedéséről, látta az égő Palestro félrevonulását, látta a S. Mar tinó jeladását, mely szerint harcra képtelennek jelenti magát; erre hajórajával aLissa és Busi szigetek közti csatornába vonult vissza, mire a csatának vége volt.

Tegetthoff egy ideig az ellenfél új támadására várt; de midőn ez nem mutatkozott, az üldözésről ő is lemondott. Részint mert az ellenség két sziget közötti állásában külömben sem volt megtámadható, részint mivel az osztrák hajóraj is több rendbeli javításokra szorult; végre azért is, mert az olasz hajóhad hajóinak számában és minőségében, továbbá lövegeinek nagyságában még most is oly nagy fölényrel bírt az osztrák fölött, hogy nem mutatkozott tanácsosnak a kivívott győzelmet kockára tenni. Lássá szigete fel volt mentve; az ellenséges hajóhad, ha nem is megsemmisítve, de egyelőre legyőzve.

*A lissai csata meg volt nyerve.*

D. u. az osztrák hajók a S. Giorgio kikötőbe tértek; először az ágyunaszádok, utánuk a vértzetlenek, végül a vértések; legutoljára teljes lobogódiszben a tengernagy lobogóshajója, mely a sziget védő őrsége és lakossága által lelkes örömiradással fogadtatott.

A csatának már  $\frac{1}{2}$  2-kor d. u. vége volt. De utolsó befejezésül az osztrák hajóhad még egy iszonyatoságában nagyszerű jelenetet látott. Midőn az ágyunaszádok Lissa felé a S. Giorgio kikötőbe haladtak, egy roppant dörgés rázkódtatta meg a nyílt tenger légkörét; — a győzők a robbanás felé néztek, — a Palestro égő olasz vértés felrobbanva légből röpült.

A csatában szenvedett veszteségek megítélésére szolgáljanak a következő adatok.

Osztrák részről meghalt 38, megsebesült 138 ember. A hajók aránylag nem nagy sérüléseket szenvedtek; legjobban megrongálva volt osztrák részen a Kaiser sorhajó, melynek kijavitása 24 órát kívánt. — A vértések közül a Ferdinand Max, a Ee d'Italia agyondőfésekor, orrán, a Don Juan pedig az Affondatore 300 fontos lövedékétől oldalán sérült meg. A vértzetlenek közül néhány hajó léket kapott; de a betódult víz a szivattyúkkal még el volt távolítható. Több hajón az ürlövedékek szétrobbanása folytán tűz támadt, azonban mindannyiszor idejekorán eloltatott.

Olasz részről mindenek előtt a Re d'Italia és a Palestro teljesen elveszett; a S. Martino a csata közben, a Formidabile még a tegnapi ostrom alatt harczképtelenné vált; a többi vértések közül a Ee di Portogallo szenvedett legnagyobb sérülést, mikor a Kaiser sorhajóval surlódva összeütközött; a Terribile vértés pedig, mely még reggel az Albini hajóosztályához csatlakozott és a tulajdonképeni csatában részt nem vett, egészen sértetlen maradt.

A Ee d'Italiával 400, a Palestroval 230 ember veszett el; a többi hajókon a csata napján csak 5 ember halt meg, és 39 megsebesült. Az elsüllyedt Ee d'Italia 600 főnyi állományából 168 ember a különféle hajók által mentetett meg, míg 18-an úszva Lissa szigetére menekültek. A Palestro személyzetéből csak 20 embert lehetett megmenteni.

Ez utóbbi hajóról följegyzést érdemel, hogy parancsnoka, Capellini fregattakapitány, mikor Vacca ellentengernagy és a többi hajók a Palestro válságos helyzetét látták, felszólították, hogy meneküljön és hagyja el a veszendőnek indult égő hajót. Capellini becsületbeli kötelességének ismerte a hajót el nem hagyni; a legénységet felszólította: «A ki menni akar, menjen.» De a parancsnok állhatatossága mellett senki sem akart távozni, csak a betege-

két vitték át a Governolo gőzösre. Kevéssel azután a tűz egy robbanó lövedékkel telt ládához ért, mire a hajó felrobbant.

Osztrák részről két vértés és két ágyúnaszád még soká keregett a hajótörést szenvedett legénység után; de hiába.

A 20. és 21. közötti éjjelen az osztrák hajóhad helyreállította a lissai csatában szenvedett sérüléseket és 21-én reggel a Kaiser sorhajó kivételével, új harcra kész volt.

Azonban 21-dikén hajnalban jelentés érkezett, hogy az olasz hajóhad, miután 20-án estig még Lissa körül czirkált, éjjel 10 óra 30 perczkor Lissa környékét elhagyta és Ancona felé indult. A hajóhad valóban 21-én reggel Aneonába érkezett.

8% én este a Kaiser sorhajó is felkészült, mire az osztrák hajóhad este 8 1/4 órakor Lissától elindult és Pola felé vett irántit.

8&l én este a hajóhad újra a Fasanai révbe érkezett, teljes létszámmal, a mint 19-én elindult vala.

Csak a lissai csata győzelmi dicsősége lengett lobogódíszében.

A lissai csatával tulajdonképen a két ellenséges hajóhadnak 1866. évi hadműveletei véget értek.

Augustus elején ugyan, midőn az olasz-osztrák fegyverszünet tárgyalásainak meghíúsulásától lehetett tartani, az új olasz hadjáratban a hajóhadra is új szerep várt, mely abban állott, hogy Velence ellen tüntető mozdulatot kelle tennie.

Elég dicsőséges az osztrák hadtengerészetre, hogy Albrecht főherczeg azon kérdésére, hogy mikor szállhat síkra a szárazföldi hadjárat támogatására, Tegetthoff erre már augusztus 10-ét tűzte ki határidőül.

És midőn aug. 11-én az ellenségeskedések a szárazföldön újra kezdődtek, a hajóhad is kiindult; de ellenséges összeütközés már nem került a dolog, mert, a mint a béketárgyalásoknál előadjuk, az olasz kormány engedett, Tirolt kiürítette és hadseregével a megállapított demarkationalis vonal mögé visszatért.



## XX. FEJEZET

### VISSZAPILLANTÁS LISSÁRA.

A lissai csata kimenetele egész Európában óriási feltűnést keltett.

Miután az olasz szárazföldi hadsereg az osztrák déli hadsereggel szemben tehetetlennek bizonyult, sőt Custozánál vereséget szenvedett, az olasz államférfiak és az olaszpárti diplomátia, sőt az egész olasz nemzet tekintetét várakozásteljesen az Adriára irányította, hol az olasz tengeri haderő minden erőtenyezőjének fölénye az osztrák fölött, a mint azt kifejtettük, világszerte ismeretes volt. Elő is adtuk, hogy az olasz kormány mennyire sürgette a hajóhad síkraszállását, mennyire igyekezett mesterségesen halogatni a fegyverszünet tárgyalásait a biztosra vett tengeri győzelem utánig, mennyire választott magának a hajóhad támadására oly pontot, mely nagy eredményt nem nyújthat ugyan, de a mire ez idő szerint legnagyobb szükség volt — biztos eredményt és olcsó dicsőséget helyezett kilátásba.

Ily előzmények után érthető a nagy lehangoltság, mely az olasz kormányon, és a nagy elkeseredés, mely az olasz nemzeten erőt vett, és csakhamar megfelelő kifakadásokban nyilvánult.

E hangulatnak kifolyása volt, hogy a háború után Persano tengernagy és még néhány parancsnoka ellen hadtörvényszéki vizsgálatot indítottak, mely többrendbeli vád- és vádiratot hozott ugyan napfényre, a nélkül azonban, hogy a dolog lényegén, illetőleg az előadott tények okaira említésre méltó újabb adatokat derített volna ki. A katonára inkább csak visszataszító hatással lehet azon látvány, miként igyekeznek a működő személyek a felelőséget magukról el — és egy más személyre háritani.

A tengernagy a kormányt vádolhatja a hajóraj tökéletlen felszereléséért és a hadművelet kényszerített elhamarkodásáért, a kormány a tengernagyot a hadművelet czélszerűtlen intézéséért, a ten-

gernagy az alparancsnokokat és egyéb segédközegeit a vett parancsok érélytelen és helytelen teljesítéséért és így tovább.

Persanót 1867 ápr. 15-én az engedetlenségben, ügyetlenségben és gondatlanságban bűnösnek találván, hivatalvesztésre, rangvesztésre és a perköltségek viselésére ítélték.

Az olasz tengeri vereség igazi okait kutatva, feltűnő hasonlóságot találunk Lissa és Custoza között.

Itt és ott is tetemes olasz túlerő állott az osztrákkal szemben és minden tényező azon várákozásra jogosított, hogy az ellenséges összecsapás az olasz fél teljes győzelmével fog végződni.

Azonban, valamint Custozánál a szárazföldi sereg megosztása és szétforgácsolása volt a vereség főforrása, úgy Lissánál is azt látjuk, hogy az olasz hajóhad a sziget különböző és távoleső pontjain egyszerre különféle feladatok megoldására lón alkalmazva. Az egyik rész a lissai kikötőt ostromolja, a másik partraszálló kísérletet tesz, a harmadik tűntet, a negyedik figyel, az ötödik támogat stb.

Valamint Custozánál láttuk, hogy az egész Della Eocca hadtest és a 2. hadtest részei a csatatérhez közel állottak, sőt ott is voltak, de a csatában tétlenül maradvá, részt nem vettek, úgy Lissánál látjuk az Albini vértetetlen hajóosztályát és mellette a Terribile vértet, melyek a csatatéren jelen voltak, de a csata eldöntésében semmiképen közre nem működtek.

Hogy pedig milyen erőtényezőt képviselt e tétlen hajóraj, megítélhető abból, hogy az egy vértesből és 10 vértetetlen hadihajóból állott, melyek összesen 400 ágyút vontak el a döntés színhelyéről.

E tárgyilagok okokon kívül, nem lehet figyelmen kívül hagyni Persano fővezérnél ama lélektani mozzanatot, hogy ő haderejében nem bízott, hogy annak hadképességét még nem tartotta kielégítőnek, hogy ő maga a lissai vállalatot kezdettől fogva nem helyeselte, hogy erre csak a kormánykörök és politikai tényezők pressiója alatt kedvetlenül vállalkozott. Kétségtelen, hogy ily pszichologiai momentumok a hadvezér elhatározásait a válságos pillanatban nagyon befolyásolják és erre vezethető vissza az önbizalom azon hiánya, hogy Persano magát már az első balesetek után, melyek a hajóhad aktióképességét még meg sem rendítették, legyőzöttnak tartotta, újabb támadó kísérletet nem tett, hanem mint legyőzött fél az anconai kikötőbe tért vissza.

Személyes bátorságát a gyanúsítás árnyéka sem illetheti; sőt inkább azt láttuk, hogy az Affondatore, mely az utolsó pillanatban tengernagy hajó lón, mindenütt ott volt, a hol nehézkes mozgása mellett csak lehetett. Persano legfőljebb abban tévedett, hogy e dőfő vértesnek használhatóságát túlbecsülte és abban, hogy átköltözését a többi hajókkal idejekorán nem tudatta.

Megjegyzendő, hogy e nagyhírű koshajó, később augusztus 6-dikán, a lissai csatában szenvedett sérülés folytán az anconai rév előtt elsüllyedt.

Persanónak azon szemrehányásait, melyeket alparancsnokai ellen emelt, kik az elrendelt feladatokat «a partütegek magas fekvése», majd «a tenger háborgása» stb. miatt nem oldották meg, minden katona jogosoknak fogja találni; különösen, ha még hozzá vesszük, hogy Albini stb. az ily fölmerült állítólagos akadály elől közönyösen meghátráltak, a feladatot a fegyelmetlenség jelei között kivihetetlennek jelentették és tétlenül maradtak. Ily magatartásnál sem erélyt, sem buzgóságot, sem ügyességet, sem öntevékeny kezdeményezést észlelni nem lehet. Ezek pedig oly követelmények, melyek nélkül az újabbkori hadviselésben a legjobb vezér sem érhet el nagy eredményt.

Az egyes olasz hajóktól, különösen a vértések között, bárhol léptek működésbe, a parancsnokok bátorságát és vakmerőségét megtagadni nem lehet. Akár Lissa sziget ostrománál, akár a tengeri csatában mindenütt bámulatra méltó elszántsággal találkozunk. E tekintetben elég a Formidabile magatartására a lissai kikötőben, a Palestro magatartására a légberöplés előtt és a Re d'Italiára a süllyedés pillanatában utalni.

Az osztrák fegyverek lissai magatartását eléggé jellemzi a fényes eredmény.

Itt csak még arra akarunk utalni, hogy a 20-án vívott tengeri csata diadalával csakhamar elhomályosította a lissai szigetvédők magatartását. Pedig mikor a lissai hadieseményről van szó, mindig két külön hadi aktust kell szem előtt tartani, és ezek között a július 18. és 19-én lefolyt szigetvédelem legalább ép annyi elismerést érdemel, mint a 20-dikán vívott tengeri csata. Sőt azt lehet mondani, hogy a szívós, elszánt szigetvédelem készítette elő a tengeri győzelmet, mert a sziget kitarása, a mellett, hogy az olasz hajóhadnak 19-én tetemes kárt okozott, az kényszerítette Persanót hajóhada megosztására, az okozta, hogy az olasz hajóhad készületlen állapotban, meglepetve, egyesületlenül, elhamarkodva volt kénytelen elfogadni az osztrák támadást.

Hogy pedig mit szenvedett a gyenge védelmi eszközökkel ellátott Lissa szigete 18. és 19-dikén, megítélhető abból, hogy az olasz hajóhad e két napon 35,000 lövedéket röpített a szigetre; e lövedékek összesen 24,000 mázsa érczet képviselnek. E golyózápor ellen a sziget a hajóhadra összesen csak 2731 lövést tett; a lövedékek súlya pedig csak 1280 mázsa volt.

Igaz, hogy 19-én este a sziget helyzete kétségbeejtő volt; hogy az erődítvények leírt pusztulása mellett 20-án reggel Lissa szigete már csak 15 használható ágyúval küzdhetett volna az olasz hajóhad

600 ágyúja ellen; úgy hogy el lehet mondani, hogy ha az osztrák hajóhad 20-án reggel meg nem érkezik, a sziget e napon okvetlenül olasz hatalomba kerül, valamint már 19-én oda jutott volna, ha a szigetparancsnok arra nem határozta volna el magát, hogy inkább a vár romjai alá temetteti magát, sem mint a fehér lobogót kitűzze és a szigetet az ellenségnek átadja.

De ép azért az igazság és méltányosság azt követeli, hogy azon babérkoszorúból, melyet a történet a Lissánál győzelmes osztrák hajóhadnak ítél, a lissai szigetvédőknek is jusson néhány levél.

A döntés, a végeredmény, mindenesetre a hajóhadnak köszönheti), mely a szorongatott szigetet a bukás szóién megmentette. A dicsőség oroszlánrésze Tegetthoff altengernagyot illeti, ki saját elhatározásából Lissára ment, és oda ment azon elszántsággal «győzni vagy halni», ki hajóhadának minden emberébe azt a szellemet öntötte, mely «fából a hajók, de ércből a szívek» jelszavában oly jellemző kifejezést talált. Végül Tegetthoff halhatlan dicsősége, hogy a lissai csata döntő csapását, a Re d'Italia agyondöfését és elsüllyesztését a Ferdinand Mas tengernagyi hajó végezte.

A hajó irányítását Sterneck sorhajókapitány (jelenleg a had-tengerészet parancsnoka) vezette.

Valóban az osztrák hajóhad minden anyagi tényezőben alább állt ellenfelénél, csak egyben nem, az erkölcsi állapotban. Habár a königgrätzi csata gyászos kimenete tudva volt, sehol a csüggedés legkisebb nyoma; sőt úgy látszott, mintha a hajóhad igazolni akarta volna azon bizalmat és reményt, melyet a legfőbb hadúr és a monarchia, hatalmi tényezőjének emez utolsó horgonyába vetett.

Az olasz hajóhad szétforgácsoltságával ellentétben szembe-tűnő az osztrák hajóhad együttes, egységes és tömör fellépése, mely újabb hasonlósági pontot nyújt Custozzához. Custozánál nem hiányzott egy ember; Lissánál nem hiányzott egy hajó.

A legfelsőbb elismerés nem is késett. Már 21-én d. u. 2 órakor a «Venezia» Lloyd-gőzös Zárából jöve meghozta a király köszönetét a tiszteknek és legénységnek, és Tegetthoffot tengernagygyá nevezte ki. Egyéb kitüntetések később következtek. A hálás utókor pedig a győzelmes tengernagy szobrával a bécsi Praterstern terét díszítette.

A lissai csata, mint Európában a tengeri hadakozás leg-újabb jelene, a tengeri hadviselésre nézve általában is igen tanul-ságossá vált.

Mióta a hadihajóknál a gőzerő alkalmazásba jött, ily nagy tengeri csata nem volt. Ez alkalommal először mutatkozott a sarkantyú félelmetes hatása; először tűnt fel a hajók mozgékony-ságának fontossága.

A csata egyes mozzanataiban az ellenséges hajók úgy össze vissza voltak keveredve, hogy a nagy füst miatt a barát és ellenség csak az által ismerték meg egymást, hogy az osztrák hajók feketére, az olaszok szürkére voltak festve. E nélkül valószínűleg nem ritkán az ugyanazon félhez tartozó hajók egymást rohanták volna meg.

Mert az eldöntésig a hajók egymást kölcsönösen üldözték és megrohanták; hol kitértek, hol messziről gyors tüzelést tartottak fenn; gyakran harczolva siklottak el egymás mellett, miközben pusztító löveg és puskatüzzel árasztották el egymást. A kép körülbelül ugyanaz, mint mikor két lovascapat egymásnak neki rohan, egy pillanatra összekeveredik (melée), míg a döntés után ismét gyülekezve különválnak.

A tüzelési rendszerben igen hatásosnak bizonyult Tegetthoffnak azon rendelkezése, hogy a hajók igyekezzenek az egy oldalban levő összes lövegekkel egyszerre sortüzet adni. Ezen tömeges löveg-sortüz pótolta az osztrák tüzérség gyengébb méreteit. Az olaszoknál az egyes tűz volt az uralkodó; igaz oly hatalmas űrméretekkal (300 font), hogy ha egy ily lövedék talált, hatása pusztító volt.

E tüzelési rendszernek tulajdonítható, hogy az olasz hajóhad állítólag Lissánál a Re d'Italia és Palestro nélkül (melyekre vonatkozólag adatok nincsenek) összesen csak 1452 lövést, a híres Affondatore az egész csata napján csak 11 lövést tett, míg az osztrák hajóhad összesen 4300 lövedéket lőtt el. Ebben része van annak is, hogy az olasz hajóhadból 11—12 hajó 400 ágyúval a csatában tényleg részt nem vett.

Bármily szempontból vizsgáljuk a lissai csatát, idegenek és ellenségek egyaránt elismerik, hogy az az osztrák hadtörténet egyik legfényesebb lapját díszíti.

## ÖTÖDIK RÉSZ.

# A HÁBORÚ UTÁN.

### XXI. FEJEZET. A BÉKE.

Habár az előadottak szerint az olasz fegyverek sehol számba vehető eredményt nem bírtak kivívni, mégis a békealkudozásoknál az olasz kormány nem elégedett meg Velencez elnyerésével, hanem Déltirol átengedését is követelte; és pedig oly szívóssággal, hogy csaknem e miatt az ellenségeskedések új kitörését lehetett várni.

Austria azonban e tekintetben hajthatlan maradt. Miután t. i. königgrátzi vereségét Poroszországgal szemben elég drága politikai engedményekkel, Olaszországgal szemben elég drága területi és politikai engedményekkel megfizette, már a nemzetközi hadijog és fegyverbecsület alapján sem akart beleegyezni oly terület átengedésébe, melyet az ellenfél meghódítani nem bírt. — Ehhez járult, hogy Austria katonapolitikai helyzete időközben jobbra fordult.

Az által t. i., hogy Poroszországgal a fegyverszünet létre jött és a béketárgyalások is kedvező eredményt ígértek, Austria válsága megszűnt. Valamint közvetlenül a königgrátzi katasztrófa után a déli hadsereget éjszakra vonta, úgy most, miután éjszakon a veszély megszűnt, lehetségessé vált az éjszakai hadszínhelyről új erőket délre irányítani. Az éjszaki vereség ugyan Austriát meggyöngítette, de azért még elég erősnek érezte magát, hogy egy ellenséggel, különösen olyannal szembeszálljon, melylyel szemben minden ponton győző vagy legalább legyőzetlen maradt.

Mint a 202. lapon előadtuk, a nyolcz napi fegyvernyugvás Olaszországgal júl. 25-én kezdődött és aug. 2-án lejárt volna. — E nyolcz napi fegyvernyugvás arra volt szánva, hogy ez alatt határozott fegyverszünet köttessék, mely alatt a békekötés tárgyalható legyen.

Azonban a fegyverszünet létrejötte az olasz kormány szívós követelése folytán kétségé válván, szükséges lett a fegyvernyugvást

aug. 2-től újabb 8 napra meghosszabbítani, úgy hogy most aug. 10-ig tartott.

Midőn ez idő közben aug. 5-én az osztrák meghatalmazott, Möring tábornok, és az olasz meghatalmazott, Bariola tábornok, Cormonsban összejöttek, hogy a fegyverszünet feltételeit tárgyalják, Austria azt követelte, hogy az olasz csapatok aug. 10. reggelig úgy Dél-tirolból, mint a tengermellék osztrák területéről visszavonuljanak. Midőn pedig Bariola oda nyilatkozott, hogy ő csak az úti possidetis elve szerint tárgyalhat, az alkudozások félbeszakítottak és Austria kijelentette, hogy az olasz főhadiszállás erre vonatkozó nyilatkozatát aug. 8-ig elvárja; ha azonban Olaszország az osztrák követeléseket e napig el nem fogadja, Austria fentartja teljes cselekvési szabadságát.

Austriának eme fenyegető nyilatkozata oly komoly volt, hogy azonnal hozzá is fogott a hadseregnek a Dunától a déli hadszínelhelyre való szállításához.

Albrecht főherczeg aug. 8-án Bécsből ismét Görzbe utazott.

A 9. hadtestbeli Kleudgen dandár Bécsből Insbruckba, az 5. és 9. hadtest Görzbe rendeltetett; ez utóbiakhoz számítva még a kirendelt 2. és a már külömben is ott levő 7. hadtestet, az Isonzo mellett egy 4 hadtestből álló új hadsereg gyülekezett. Azonkívül a 3. hadtest Bécsből Villachba rendeltetett és az itt alakult Alpesi vadászcsapat gróf Mennsdorf alezredes vezénylete alatt a Böck dandarába osztatott.

Mivel a követelt olasz nyilatkozat késett, aug. 7-en Albrecht főherczeg teljes hadi intézkedést adott ki az új déli hadseregnek, melynek célja volt, hogy az olasz csapatok Velenczén kívül minden osztrák terület kiürítésére fegyveres erővel kény szeretnessenek. A hadsereg zöme az Isonzón át tört volna előre, míg a Mennsdorf alpesi vadászai Karinthiából a Piave és Tagliamento völgyeiben nyomultak volna előre az olasz hadsereg bal oldalába. B szárazföldi hadműveletekkel kapcsolatosan a hajóhadnak tüntető mozdulatot kellett tennie, mintha egy osztrák seregrészt Velenczénél akarna partra szállítani.

E mozdulatok folyamatban voltak, és az ellenségeskedések új megkezdése aug. 11-re volt kitézve, midőn La Marmora az olasz kormány nevében aug. 7-én a fegyvernyugvás még néhány napi meghosszabbítását kérte, hogy a megindított tárgyalások nyugodtabban folytathatók legyenek. Ez már a 3-ik határidő volt.

Albrecht főherczeg a fegyvernyugvás új meghosszabbításába 24 órára aug. 11-ig beleegyezett, de e napig már az olasz csapatok föltétien visszavonulását a velencei határokon belül követelte és az olasz kabinet ebbeli nyilatkozatának beérkezéte aug. 9-ét tűzte ki.

Az osztrák hadműveleti készülétek mind a mellett a legkomo-

lyabban tovább folytak, hogy ha a várt kedvező válasz olasz részről be nem érkeznek, az előnyomulás a már kiadott intézkedés szerint aug. 11-én megkezdődjék.

Az olasz fővezénylet erre megkezdte csapatainak visszavonását és erről az osztrák főhadiszállást a kitűzött határidőre augusztus -! én értesítette; egyúttal a fegyverszünet tárgyalására újabb össze-  
jövételt kért. Osztrák részről újra Möring tábornok, olasz részről Petitti tábornok aug. 10-én Cormonsban találkoztak.

Minthogy azonban a fegyverszünet létre jötte még mindig kétes volt, aug. 10 én este az egész osztrák sereg készültségben volt, hogy másnap (11.) reggel hadműveletét megkezdje.

A fegyverszünet megkötésének újabb akadályja az volt, hogy Albrecht főherceg most már a Tagliamento követelte demarkationális vonal gyanánt, melyet az olasz meghatalmazott el nem fogadhatott és újabb 48 órai halasztást kért, hogy kormányától újabb utasításokat kérjen; ez a fegyvernyugvásnak már 3-adszori meghosszabbítása és 4-ik határideje volt. Albrecht főherceg ebbe beleegyezett, de kikötötte magának, hogy 11-én reggel csapataival szabadon rendelkezhessék.

Időközben parancs érkezett Bécsből, hogy a Tagliamento vonal föltételétől osztrák részről el lehet állni, mire a fegyverszünet aug. 12-én hosszú vajúdas után létre jött, még pedig 4 hétre oly hozzáadással, hogy ha addig a béke meg nem köttetnék, a fegyverszünet minden újabb tárgyalás nélkül meghosszabbítottnak tekintendő, vagy az ellenségeskedések új megkezdése előtt 10 nappal felmondandó.

A tárgyalások hosszú halogatása azonban azt eredményezte, hogy a Menndorff alpesi vadászai, kik aug. 11-ére az ellenségeskedések új megkezdésére parancsot igen, de ellenparancsot nem kaptak, a kiadott intézkedés szerint aug. 11-én csakugyan átlépték a fegyvernyugvásban megszabott demarkationális (határ) vonalat és még aug. 14-én is ütközetbe keveredtek az olasz önkéntesekkel a felső Piave völgyében Auronzo mellett.

Menndorf t. i. miután Villachból a Gail völgyében fölfelé aug. 10 én Mauthenbe érkezett, 11-én reggel 6 századdal átkelt a Plecken hegy-jármon, 12-én Forni Avoltriba, 13-án St. Stefanoba érkezett, melyet az olaszok épen az osztrák vadászok megérkezése előtt sietve hagytak el. Menndorf útját még az éjjel folytatta, 14-én reggel Auronzoba érkezett és itt már pihenőt tartott, midőn arról értesült, hogy néhány garibaldista csoport mögötte az összeköttetést St. Stefano felé, Villapiccola és St. Catterina mellett el akarja zárni.— Menndorf erre Auronzoból előnyomult, az olaszokat visszanyomta, míg ezek Treponti mellett erős állást foglaltak. — Mialatt Menndorf ennek megtámadására előkészületeket tett, a garibaldisták ki-



tűzték a fehér lobogót és a fegyverszünet megkötéséről értesítették az osztrák parancsnokot.

Erre a harcz mindkét félnél beszünttetett, mire Mennsdorf Auronzoba visszatért.

Ez az ütközet Auronzo és Tre Ponti mellett volt az egész háborúnak utolsó harczeseménye, melyben még az osztrákok holtakban 4, sebesültekben 23 (3 tiszt), az olaszok 150—160 embert (5 tiszt) vesztek.

A 3. hadtest Tarvisból szintén megkezdte 11-én reggel előnyomulását Pontebán át velencei területre és féldandárával 12-én már a Fella völgyben Resiuttáig érkezett, midőn a megkötött fegyverszünet híre az előnyomulást beszüntette.

Aug. 14-én valamennyi osztrák csapat a fegyverszünetben megszábott demarkationalis vonal mögött laktáborba rendeltetett; Albrecht főherczeg 15-én elhagyta Görzöt és a déli hadsereg parancsnokságát Ernő főherczegre bízván, Bécsbe visszautazott.

A Cialdini hadserege a Piave és Tagliamento között laktáborozott; a többi olasz csapatok közül a 2. hadtest Badiában, a 3. hadtest Vicenza és Paduában táborozott.

Tirolban Garibaldi a fegyvernyugvás első híre lecsigázott csapatait a lombard síkságra vonta vissza. — Aug. 2-ra, azon íriszemben, hogy a fegyvernyugvás lejárt, újra előnyomult; de azon hírre, hogy a fegyvernyugvás aug. 10-ig meghosszabbított, visszavonult. — Aug. 10-én újra nagy erélylyel indult előre, de hírül vevén az új meghosszabbítást, megint meg kellett állnia, míg végre a fegyverszünet híre véget vetett a sok ide-oda mozgadozásnak, mely a különben is lehangolt garibaldistákat még jobban elkedvetlenítette. — Mikor végre parancs érkezett a tiroli terület elhagyására, az olasz önkéntesek a fegyelmetlenség keserű kifakadásai között ürítették ki a földet, melyet meg akartak hódítani, melyben azonban a védők vitézségében és kitartásában legyőzhetlen akadályra találtak.

A keleti oldalon 11-én reggel Kuhn Trientből is megkezdte a Vakugana felé támadását a Medici hadosztály ellen, de ellenséget már osztrák földön sehol nem talált. — Az olasz csapatok 9. és 10-én felsőbb parancsra az egész tiroli hadszíntérről visszavonultak.

### A béketárgyalás.

A béke a fegyverszünet első négy hetében csakugyan létre nem jött; de mivel a fegyverszünet föl nem mondatott, azt hallgatólag meghosszabbítottnak tekintették.

Az osztrák-olasz béketárgyalásokat megelőzték bizonyos olaszporosz tárgyalások, melyek arra czéloztak, hogy Velence birtoka Olaszország számára Poroszország részéről is biztosíttassak.

Olaszország t. i. azt kívánta, hogy Velence átengedése és

Olaszországba való bekebelezése, az osztrák-porosz békekötésbe is fölvetéssék. Poroszország teljesítette szövetségesének e kívánságát és miután e tekintetben Austriával és a francia kabinettel meg-egyezett, az aug. 23-án létre jött osztrák-porosz prágai békének II. czikke következő szöveggel állapított meg:

« A f. é. jul. 26-án Nikolsburgban kötött békeelőzmények végrehajtásaképen, Ő Felsége a francia császár a porosz király Ő Felségénél meghitelt nagy követe által jul. 29-én Nikolsburgban kijelentette: *quen ce qui concerne le gouvernement de l'Empereur, la Vénétie est acquise à l'Italie pour lui être remise à la paix* —: Ő Felsége az osztrák császár az ő részéről is hozzájárul e nyilatkozathoz és a lombard-velencei királyságnak az olasz királysággal való egyesüléséhez beleegyezését adja, még pedig minden más terhes föltétel nélkül, mint azon tartozások kiegyenlítésének kikötésével, melyek a Zürichi szerződésnél követett eljárással megegyezőleg az átengedett területrészeket terhelőknek fognak értelmeztetni.» Ez a Zürichi eljárás abban állott, hogy az úgynevezett Monte lombardo-veneto alap és a lombard-velencei királyságot illető egyéb állami tartozások és követelések oly arányban osztottak két-felé, hogy azok  $\frac{3}{5}$  része az új olasz kormány terhére, illetőleg javára, míg  $\frac{2}{5}$ -része a régi (osztrák) kormány rovására számított.

A végleges béke Olaszország és Austria között 1866. október 3-án Bécsben kötött és egészben 24 cikket tartalmaz.

Tartalma részint szó szerinti fordításban, részint kivonatban a következő:

#### *Bevezetés.*

«Miután Ő Felsége az osztrák császár és Ő Felsége az olasz király elhatározták, hogy illetőleges államaik között őszinte és maradandó békét létesítenek; miután az osztrák császár Ő Felsége a lombard-velencei királyságot a francia császár Ő Felségének átengedte; miután a francia császár Ő Felsége a maga részéről késznek nyilatkozott, hogy ez említett lombard-velencei királyságnak az olasz király Ő Felségének államaival való egyesítését, a megfelelő módon megkérdezett lakosság hozzájárulásának kikötése mellett elismeri: » az osztrák császár Wimpffen grófot, az olasz király Menabrea grófot nevezte ki meghatalmazottul.

E meghatalmazottak a következő cikkekben állapodtak meg:

#### *1. cikk.*

E szerződés kölcsönös kicserélésétől kezdve béke és barátság uralkodjék a szerződő két fejedelem között, valamint örökösök, utódaik, államaik és népeik között.

&" *czikk.*

A hadi foglyok kölcsönösen haladéktalanul visszaadtnak.

' " *czikk.*

Az osztrák császár 0 Felsege beleegyezését adja a lombard-velencei királyságnak az olasz királysággal való egyesítéséhez.

(" *czikk.*

A határvonal a lombard-velencei királyságnak jelenlegi közigazgatási határa leend es két katonai bizottság által a helyszínén ki fog tüzetni.

)" *czikk.*

Az átengedett terület kiürítése e békeszerződés aláírása után meg fog kezdetni és a külön kirendelt biztosok között megállapítandó határozványok szerint rövid idő múlva be fog fejeztetni.

\*" *czikk.*

Olaszország elvállalja a Monte Lombardo-Venotot terhelő osztrák adósságot; azonfelül harminczüt millió (35 millió) osztrák értékű pengő forintot fizet Austriának, egyrészlől az 1854 évi állam kölcsönnek Velenczére eső része gyanánt, másrészlől a tartományban maradó nem szállítható hadi anyagokért.

+" *czikk.*

Egy osztrák-olasz-francia vegyes bizottság az előbbi cikkben említett Monte Lombardo-Veneto alap jogviszonyait stb. fogja rendezni.

3. *czikk.*

Az olasz király átveszi mindazon kötelezettségeket, melyek az osztrák közigazgatás alatt Velenczére vonatkozó közügyekre nézve kötött szerződésekből erednek.

9. *czikk.*

Az osztrák közpénztáraknál letéteményezett, de velencei polgárokra vonatkozó alapok, okmányok stb. az olasz hatóságoknak

kiszolgáltatandók; viszont az osztrák állampolgároknak a velencei közpénztáraknál levő értéktárgyai stb. az olasz kormány által az osztrák hatóságoknak átadandók.

*§§" czikk.*

Az olasz kormány megerősíti az osztrák kormány által a velencei területre adott vasútépítési engedélyeket, és az ily engedélyekből vagy egyezményekből eredő minden jognak es tehernek gyakorlatába lép.

*§§" czikk.*

Austriának a velencei vasútépítésre ezentúl semmi befolyása nem leend; Olaszország azonban a szükséges felvilágosításokat Austriának megadja.

*§§" czikk.*

A déli vasúttársulat hálózatának megosztására nézve e társulattal külön szerződés lesz kötendő.

*§ " czikk.*

A két állam közötti vasúti forgalom kölcsönösen kennyítetteti fog; Austria pedig a Brenner-vasutat kiépíti.

*§ " czikk.*

Az átengedett terület lakosságának egy évig szabadságában áll, az osztrák állampolgárság megtartása mellett nyilatkozni, mely esetben a Velenczében fekvő vagyunkban semmi károsodást ne szenvedjenek.

*§ " czikk.*

Az osztrák hadseregben szolgáló és lombard-velencei származású katonák azonnal elbocsátandók és hazájukba küldendők. Azonban meg van engedve, hogy a katonák, valamint a Velenczében alkalmazott osztrák hivatalnokok osztrák szolgálatban maradhasanak. A polgári hivatalnokok vagy olasz szolgálatba léphetnek, vagy az olasz kincstár terhére, de osztrák szabály szerint nyugdíj azandók.

*% " cikk.*

«Az olasz származási! tisztetek, kik ez idő szerint osztrák szolgálatban állanak, szabadon választhatnak vajjon az 0 cs. ap. kir. Felsége szolgálatában akarnak-e maradni, vagy ugyanazon ranggal, melylyel az osztrák hadseregben bírnak, az olasz király 0 Felségének hadseregébe átlépni; föltéve, hogy ezen szerződés megerősítésétől számítandó 6 hónap alatt, ily értelemben kérelmüket nyilváníják.

*77. cikk.*

Az állam nyugdíjak, melyek eddig velencei pénztárokra voltak utalványozva, a jogosultaknak tovább is az olasz kincstárból fognak fizettetni, föltéve, hogy ez egyének tartósan olasz államterületen laknak.

*% " cikk.*

Az átengedett területek azon irattárai, melyek a régi velencei köztársaságnak tulajdon jogezímeit, közigazgatási és polgári törvénykezési ügyiratait, valamint politikai és történeti okmányait tartalmazzák, nemkülömben az átengedett területhez tartozó tudományos és művészeti tárgyak, az olasz kormánynak átadandók. Viszont efféle okmányok és tárgyak, melyek valamely osztrák területre vonatkoznak és netán egy velencei hatóságnál volnának, Austriának visszaadandók.

A két államkormány a közigazgaság érdekében szükségessé vált felvilágosításokat, okmányokat stb. kölcsönösen megadja; műtárgyakról stb. másolatot venni engednek.

*% " cikk.*

A határ mentén lakó alattvalóknak kölcsönös vámkedvezmények fognak nyílj tatni.

*&\$" cikk.*

A Zürichi békében kötött egyezmények az egész olasz királyság területére egy évre érvénybe lépnek; de ez idő alatt általános revisió alá vonatnak.

*&% " cikk.*

A két kormány kereskedelmi és hajózási szerződést fog kötni.

## 22. cikk.

Az osztrák hercegek és hercegnők magánvagyonuk korlátlan tulajdonába lépnek.

## 23. cikk.

A háború előtt és alatt tanúsított politikai magatartásért senki sem üldözhető és ily vétségekért mindkét részről általános amnestia fog adatni.

## 24. cikk.

E szerződés 15 nap alatt Bécsben fog megerősítettetni.

Bécs, 1866 október 3-án

*Wimpffen.*

*Menabrea.*

Egy pótcikk a békeszerződés 6-dik cikkében kikötött 35 millió forintnak fizetési módozatait akkép állapítja meg, hogy 7 millió e szerződés aláírásától számítandó 3 hónap múlva kamat nélkül egy párisi bankár által egyszerre fog fizettetni; a többi 28 millió, tíz, egyenként 2.800,000 forintos részletekben és 2—2 havi időközökben 5%-os kamattal egy párisi bankár által Párisban fog kifizettetni.

## XX. FEJEZET

### ZÁRSZÓ.

A leírt háború lezajlása óta <sup>1</sup>U évszázadnál több idő folyt le.

E háború politikai következményéről annyiban nehéz szólni, mivel a háború szoros összefüggésben állott az éj szaki német háborúval; azon fontos átalakulások pedig, melyek e kettős háborúnak nyomában jártak, inkább a porosz-osztrák, mint az o/asz-osztrák háború következményei gyanánt tekinthetők.

Az olasz-osztrák hadjáratot külön tekintve, az eredmény abban foglalható össze hogy Austria egyik szép és gazdag tartományát, Velenczét, lemondás útján elvesztette és az újonnan megnagyobodott olasz királyságot nemzetközi jog szerint elismerte. Olaszország pedig a nemzeti és állami egység utáni törekvésében, a velencei tartomány bekebelezése folytán, nagy haladást tett. Az Apenini félsziget egész területéből, az Alpések lábaitól a Földközi tengerig, immár csak az örök város, csak a francia oltalom alatt álló Róma volt az, mely nem az olasz királynak és a Savoyai háznak hódolt.

Ez eredmény, összehasonlítva a hadjárat folyamán szenvedett olasz vereségekkel és osztrák győzelmekkel, eléggé meglepő. A katonai műveletek eredménye a politikai eredményeket épen nem igazolja. És ha azon összehasonlítást, melyet a katonák kardja és a diplomaták tolla között szoktak tenni, e hadjáratra alkalmazzuk, Austriára nézve azt lehet mondani, hogy a katonák legfényesebb győzelme sem volt képes jóvá tenni azon veszteségeket, melyeket a diplomatia hibája okozott.

Ez által az olasz hadjárat igen szembetűnő példát nyújt a hadászat azon tételére, hogy a politika a hadviselésnek egyik döntő tényezője.

Hogy mily végzetes befolyással van a politika a hadviselésre, ezen hadjárat folyamán abban látjuk, hogy a politikai helyzet miatt nem alkalmazhatta Austria az olasz hadszínhelyen egész haderejét

(kettős háború); a politika miatt a déli hadsereg nagyobb szabású támadó hadműveletre nem gondolhatott (francia befolyás) és Custozza És Lissa után győzelmét ki nem aknázhatta; a politika miatt volt kénytelen a déli hadsereg Velenczét — legyőzetlenül — kiűriteni (Königgrätz); königgrázi esemény a déli hadsereg sorsára csak mint politikai esemény számba vehető. Végre politikai okokból, nem pedig közvetlen fegyveres kényszer folytán volt kénytelen Austria Velenczéről — az egész olasz hadjárat indító okáról és czéltárgyáról — lemondani. (Francia közbenjárás.)

A hadjárat igen tanulságos példát nyújt a hadászati védelem támadó keresztülvitelére, a mint azt Albrecht főherczeg éles elmével intézte és sikeresen végre is hajtotta.

A hadjárat igen szép példát mutatott a vasútvonalak felhasználására hadi czélokra. Itt pedig kevésbé a mozgósítás szállítmányai, mint inkább az érdemel figyelmet, hogy már a hadjárat folyama alatt, midőn a déli hadsereg Becsbe rendeltetett, a 9-dik hadtest 4 dandára, az 5-dik és 7-dik hadtest 1—1 dandára, a Pulz-féle lovas dandár, e seregestek tartalékintézetei és a tömérdek hadi anyag, összesen: 57,000 ember, 10,500 le és 10,000 löveg vagy egyéb jármű, Július 13-tól július 26-ig egész más hadszínhelyre szállított. És midőn a porosz béke helyreállt, olasz földön pedig az ellenségeskedések újabb kitörését leheté vární, augusztus elején ugyané hadsereg a Dunától vasúton már újra az Isonzo mellett állott.

Hogy hadseregeket néhány hét alatt az egyik hadszínhelyről egy távol eső más hadszínhelyre lehetett vetni, daczára a sokféle súrlódásnak, daczára annak, hogy a velencei tartomány már olasz kézben volt, a működő vasúttársulat (déli vasút) jó szervezetéről tanúskodik.

Azóta a vasúti művelet említett számarányán már túl is tettek; de 1866-ban ez meglepő művelet volt és a vasutak hadi felhasználásának nagy lendületet adott.

A hadjárat szép példát nyújt a várak hadműveleti felhasználására és az erődített csatátér illetőleg vár csoport értékére.

A várnégyszögnek a custozzai diadalban nagy része volt.

Ez kónyszerítette az olasz hadsereget erőinek ketté osztására; ez korlátozta a Mincio-hadsereg átkelési területét, mert az olaszoknak megfelelő távolban kellett maradniok Peschierától és Mantuától: ugyancsak a várnégyszög csábította arra az ellenfélt, hogy a csata napján a 2. hadosztályt Peschiera, és a 2-ik hadtestet Mantua megfigyelésére rendelje; a várnégyszög tette lehetővé, hogy Albrecht főherczeg merész hadműveletét Veronára alapíthassa; végre a várnégyszögnek tulajdonítható, hogy azon belül a csatátér csak kis területre szorítkozhatott, mert az ellenfélnek mindig megfelelő távolban kellett tartózkodnia a négyszög négy sarkpontjától.



A hadjárat egyéb katonai tanulságait már az előbbi fejezetekben tett visszapillantásokban kifejtettük.

A hadviselő államok azóta nem csak kibékültek, hanem szövetséget is kötöttek.

A háború előzményei és lefolyása által előidézett cs minden háború nyomában járó kölcsönös gyűlölködés megszűnt, és a nemzeti ellenségeskedések már csak egy csekély, alig számbavehető túlzó párt kebelében ápolatnak. (Irredenta.)

Az azóta lefolyt nyugoti és keleti háborúk az európai államok politikai szervezetében és irányában nagy változásokat szültek.

Azon változások közül, melyek a leírt olasz-osztrák háborúval, ha nem is okozati, de időleges összefüggésben állanak, reánk és talán a szomszéd államokra nézve is legfontosabb, hogy a régi Austria, mely ellen Olaszország azelőtt és utoljára 1866-ban hadakozott, — nincs többé.

Helyére lépett

*az osztrák-magyar monarchia.*